પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક

કુમાર

સંસ્થાપક : રવિશંકર રાવળ

વર્ષ ૭૩મું સળંગ અંક ૮૬૬ માહે ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૦

તંત્રી
ધીરુ પરીખ

આમ તો કૅમેરાથી યથાર્થનું ચિત્ર ઝિલાતું હોય છે. પણ એ સાધન કસબી કલાકારના હાથમાં આવતાં નૂતન પરિણામો અને પરિમાણો પ્રકટ કરે છે. અહીં પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને છબીકારે એના યથાતથ્યમાંથી અમૂર્ત અનુભૂતિમાં પલટાવી બતાવ્યાં છે. પથ્થર, ઘાસ, વૃક્ષ આદિને માનવ ચિત્ત કોઈ અસીમ અને અનાકારના સાક્ષાત્કાર તરીકે અનુભવે ત્યારે કઠોર અને કોમળ તત્ત્વોની સહોપસ્થિતિથી આકારને અતિક્રમીને નિરાકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનો રહસ્યમય ઉઘાડ પામી રહે છે અને સંવેદનશીલ ભાવકને તેમાં સહભાગી થવાનું ઇજન પાઠવી રહે છે. અશ્વિન મહેતાની આવી ગૂઢ છબીકલાનો આ છે એક નમૂનો.

તસવીર : અશ્વિન મહેતા

બૌદ્ધશૈલીમાં તિબેટી ચિત્ર

શ્રીદેવી : રક્ષણકર્તા દેવી પાલ્ડન લ્હામો

ચેન્રેઝી : સહસ્ર હાથ અને આંખવાળા અવલોકિતેશ્વર

બૌદ્ધશૈલીમાં તિબેટી ચિત્ર

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક

કુમાર

વર્ષ ૭૩મું | અંક ૨

સ્થાપના : ૧૯૨૪

સંસ્થાપક અને આદ્યતંત્રી
રવિશંકર મ. રાવળ

ભૂતપૂર્વ તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

તંત્રી
ધીરુ પરીખ

ડિરેક્ટરો
હીરાલાલ હ. ભગવતી (ચેરમૅન)
બિહારીલાલ પો. શાહ
ભાલચંદ્ર ર. શાહ

સૂચના

* કુમાર દર માસની ૧૫મી તારીખે પ્રકટ થાય છે. મહિનાની આખર સુધીમાં અંક ના મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે તપાસ કર્યા પછી જ જાણ કરવી. જો અંક સિલકમાં હશે તો બીજો મોકલી અપાશે. આવી અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રકટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે.
* અહીં પ્રકટ થતાં લખાણોમાંના અભિપ્રાયની જવાબદારી તે તે લેખકની છે.
* લેખકોએ પોતાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ, સ્વચ્છ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું.
* સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી. જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું.
* ગ્રાહકે પોતાના સરનામામાં ગામનો પિન કોડ સ્પષ્ટ અક્ષરે અચૂક જણાવવો. અંગ્રેજી અક્ષર સાથેનો આપનો ગ્રાહક નંબર પત્ર-વ્યવહારમાં અવશ્ય જણાવવો.

સાંકળિયું

કુમાર સળંગ અંક ૮૬૬

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી પ્રકાશક : ધીરુભાઈ ઈ. પરીખ
પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, બઉવાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૨૧૪૩૭૪૫)
કમ્પ્યૂટર કમ્પોઝ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, અમદાવાદ-૧.
મુદ્રક : દેસાઈ ઓફસેટ, ૪૬, શિવશક્તિ એસ્ટેટ, હોટેલ પ્રેસ્ટિજની પાછળ, નારોલ ચોકડી પાસે, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦; પરદેશમાં હવાઈમાર્ગે ડોલર ૨૫, પાઉન્ડ ૧૫ અથવા રૂ. ૭૫૦. અમને સીધું લવાજમ મોકલનાર માટે ૩ વર્ષના રૂ.૪૦૦ અને પાંચ વર્ષના રૂ.૭૦૦
આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૧૫ - ૦૦ + રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૩ - ૦૦

વાચકો લખે છે

'કુમાર'નો જુલાઈ ૧૯૯૯નો અંક વાંચ્યો, જેમાં 'અમેરિકામાં ભારતીયો' લેખમાળામાં 'કેટલાક નોંધપાત્ર ધર્મ-સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો' વિશે પ્રા. પ્રવીણ ન. શેઠે સારી એવી મહેનત લઈને અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખ લખ્યો છે. ઘણા જ ધન્યવાદ.

આજે આપણે બધાં ગર્વથી કહી રહ્યાં છીએ કે આપણી પ્રજા અમેરિકામાં કેટલી સફળતા મેળવી રહી છે! આપણો સમાજ સફળતાનો અર્થ તેમાં કેટલાં શ્રીમંત બની ગયાં, ધાર્મિકતાનો કેટલો દેખાવ કરો છો, મંદિરો બાંધવામાં કેટલાં દાન કરો છો, તેના ઉપર વિશેષ હોય છે!

અમેરિકામાં ધર્મ અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે તેની પાછળનો મુખ્ય ઉદેશ પોતાનો સંપ્રદાય પાછળ પડી ન જાય તેની હરીફાઈ સિવાય કશું નથી અને તે માટે લાખો ડૉલરના ખર્ચે મંદિરો બાંધે છે, ભલે પછી તેમનાં જ જ્ઞાતિબંધુઓ દેશમાં અશિક્ષિત હોય, કાળી મજૂરી કરીને મહામહેનતે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતાં હોય! ટૂંકમાં, અમેરિકામાં પણ ધર્મના નામે સાંપ્રદાયિક ભેદભાવો ધીમે ધીમે આગળ વધી રહ્યા છે અને બીજાં ચિહ્નો પણ દેખાઈ રહ્યાં છે - જેવાં કે જ્ઞાતિવાદ તેમજ ભારતીયતાની બદ્લીમાં પ્રાદેશિક જૂથભાવનાનાં પણ બીજ રોપાઈ રહ્યાં છે, જે આપણી સાંસ્કૃતિની મોટામાં મોટી નબળાઈ છે તેમ લખું તો ખોટું નથી.

જરૂર અમેરિકામાં એવી વ્યક્તિઓ પણ છે, જે ધર્મ કરતાં દેશાભિમાનને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ દેશ પ્રત્યેની ઊંચી ભાવના સાથે કાંઈક કરી છૂટવાની ધગશ પણ ધરાવે છે, અને એવી વિરલ વ્યક્તિઓ પણ છે જેઓએ એમેરિકાની સમૃદ્ધિ છોડીને દેશમાં આવીને પછાત સમાજનાં ઉત્કર્ષ માટે હૉસ્પિટલ, શિક્ષણ-સંસ્થાઓ શરૂ કરી છે. પોતાની વાહ વાહ બોલાય કે ન બોલાય તેની પરવા કર્યા વિના કામ કર્યે જ જાય છે. પણ આવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા નજીવી છે.

- જે.સી. ઝવેરી (હૉંગકૉંગ)

'કુમાર'નો સળંગ અંક ૮૯૩-૮૯૪ આજે મળતાં આનંદ થયો કે ગુજરાતનું પૂરા પરિવારનું સુરુચિપૂર્ણ સર્વલક્ષી સામયિક પંચોતેર વર્ષ પૂરાં કરી ૭૬મા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. સાચે જ 'કુમાર' એકધારું સંસ્કારપોષક અને જ્ઞાનવર્ધક વાચનસામગ્રી પીરસવામાં એનું સર્વક્ષેત્રીય કાઠું ઉત્તરોત્તર ગજું કાઢતું રહ્યું છે, એ આનંદની વાત છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી મેં સદાય 'કુમાર' રસપૂર્વક સાદ્યંત વાંચવાનો લ્હાવો લીધો છે અને જીવનમાં આગેકૂચ માટે વિવિધ પાસાં આવરી લેતા 'કુમાર'ના અંકોને કેમ ભુલાય? પહેલાં જે 'આવતી કાલના નાગરિકોનું સાહિત્ય, કલા, જ્ઞાન અને સંસ્કાર ઘડતું માસિક' હતું તે ઉત્તરોત્તર 'પૂરા પરિવારનું સુરુચિપૂર્ણ સર્વલક્ષી સામયિક' તરીકે સ-રસ વિકાસ પામ્યું છે. આ સાચી દિશાના પુરુષાર્થ માટે આદ્યતંત્રી, કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ, પૂર્વતંત્રી બચુભાઈ રાવત, અને હાલના તંત્રી આપ સૌને ખૂબ ખૂબ હાર્દિક અભિનંદન.

૧૯૯૯ના વાર્ષિક સાંકળિયા પર એક નજર નાખતાં એ કેટલા બધા વિષયો અંગે વિચારભર્યું પીરસે છે! (૧) ચિત્રો-ફોટો : પૂર્ણરંગી, એકરંગી, (૨) કાવ્યો-મુક્તકો, (૩) જીવનચરિત્રો, (૪) વાર્તા, (૫) લઘુકથા, (૬) ધ્યાનકથા, (૭) નાટક, (૮) લેખો : ઇતિહાસ-ભૂગોળ-પુરાતત્ત્વ, (૯) વિજ્ઞાન, (૧૦) પ્રકીર્ણ લેખો, (૧૧) વિભાગો : પ્રસંગપરાગ, અતીતમાં અવગાહન, અડકોદડકો, કંકાવટી, કલાવાર્તા, કલાવૃત્ત, સાહિત્યસંપર્ક, અવલોકનો, (૧૨) માધુકરી : કાવ્યકંડિકા, પરિચયો અને નિધનનોંધ-દેશાટન-પ્રકીર્ણ-વાચકો લખે છે અને છેલ્લું પાનું.

અગાઉ 'પચીસ વર્ષ પહેલાં' શીર્ષક હેઠળ અપાતી જૂની સામગ્રી, 'મારી માન્યતા' હેઠળ સાહિત્ય તથા જીવનના ઉપાસકોના ઉત્તરો ખાસ મુલાકાતો દ્વારા મેળવનાર ચંપકલાલ મહેતાની પણ યાદ આવે.

મારી જન્મ તારીખ : ૨૫-૭-૧૯૨૪ અને 'કુમાર' શરૂ થયું ૧૯૨૪માં. 'કુમાર'- પ્રીતિ ધરાવનાર એક સળંગ ગ્રાહક અને 'કુમાર' એક જ વર્ષ ૧૯૯૯માં ૭૬મા વર્ષમાં પ્રવેશે છે એનો આનંદ કેમ ન થાય? - વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ (વડોદરા)

નવા વર્ષની શુભેચ્છા સાથે મોકલેલું રેખાંકન. - પ્રતાપસિંહ જાડેજા

તને તો બધું માફ જ / ઉશનસ્

(હરિણી - સૉનેટ)

શરદ ઋતુ છે, ને વાર્ધક્યે વયે નીતર્યા સમી,
સમય નીતર્યો છે વર્ણાઈ બિલોરી તળે લગી;
મનસ-સર આ અચ્છોદાઈ ઠર્યું : ઠરી જિંદગી
ગહનવહને વ્હેતી, જાણે પ્રશાન્ત ઝરા સમી;
સરસ ક્ષણ છે, માની ઊંડે નિતાર હું ઊતરું,
લહર પણ ના ઊઠે એવી સપાટી ય કાચ-શી;
જરી સ્ખલન ના, ઊંડે જોતી ખૂલે દૃગ સાચ-શી;
ગત સમયના સંબંધોને અકેક કરી સ્મરું;
સુખદ બધું કૈં ન્હોતું, કોએ વળી રતિને મિષે
અસહ દૂભવ્યો'તો, કિંતુ આ ઠરી વયના વિશે
કશું અસુખ ના; સૌને માફી ઉદાર બધી દિશે;
તવ સ્મરણ જ્યાં આવ્યું કે હું ઉદગ્ર શુભાશિષે;
'બધું શુભ તને હોજો, હોજો તમામ ક્ષમા તને,
લઈ લઉં તને - મેં તો ચાહી તને - મુજ પ્રાર્થને.'

આતિથ્ય / શંભુપ્રસાદ જોશી

(કટાવ)

ભરમધરાતે
મેડીની આ બારીમાંથી
તળાવ પેઠું...
દરિયો થૈ ઘૂઘવવા લાગ્યું!
મોહક મીઠી
પારિજાતની ગંધ બનીને
હવા પ્રવેશી...
ઝરણું થૈ ગુંજરવા લાગી!
તાજું તાજું
મનભર તારકતેજ સજીને
નભ રે પેઠું...
અંધકાર થરકી થરકી
ઓગળવા લાગ્યો!
લાગ જોઈને
અહો પ્રાણથી પ્યારું
મારું ખેતર સુધ્ધાં
છાનું માનું પેઠું...
મૂંગુંમંતર
મારી આગળ બેઠું...
સહસા
તંદ્રાની ચાદર ફગવીને
સત્કારું મુજ દીનહીનની
કુટિયામાં મોંઘેરાં
અતિથિજનોને!
હોંશે તળાવને થપકી મારીને
દઉં ઢબૂરી!
હવા હેતથી ચૂમું...ઝૂમું!
ઝલમલ શીળી તેજટશરથી
રોમરોમ સંતર્પું!

એના ઘર સુધી / 'ઉશના'

(મુક્તક)

વૃક્ષપર્ણોમાં સૂતેલું મૌન, લો, જાગી ઊઠ્યું;
ને પવન-પાંખે ચઢીને વિસ્તર્યું મર્મર સુધી.
દોર ઝાલી મ્હેકની, ફૂલો સુધી પહોંચી શકું;
લઈ જશે શ્રદ્ધા જ મોરી છેક એના ઘર સુધી.

ગઝલ બનાવે છે / ઉષા ઉપાધ્યાય

(ગઝલ)

એ એક લક્ષ્યને તાકે છે,
જે તળના તળને તાગે છે.

અવતાર ધરી શું જાણે છે?
માણસ મનને ક્યાં પામે છે?

ને જીવતરની આ ભઠ્ઠીમાં,
બસ મૃત્યુનો ઘટ પાકે છે.

અલ્લાહ મળે એ આંખોમાં,
જે નૂર જીવનનાં આપે છે.

જે એક અગરનો ઢગલો છે,
એને એ ગઝલ બનાવે છે.

સમય / લાભશંકર ઠાકર

બનવું છે
બનવું છે
કંઈ કંઈ
બનવું છે.
બનવાનો
બનવાનો
આવે
અંત?
સમયલાળના
લસરે
પ્રસરે
તંત.
ગૂંચવાતા
ગૂંચવાતા
હો
તલ્લીન
તાલમાં
કરતાલ
બજાવે
સંત.

તને તો બધું જ માફ : વયના વધવાની સાથે માનવહૃદયની વિશાળતા અને વિચારશીલતા વધે તો ક્ષમાભાવના સહજ બને છે તેનું અહીં કાવ્યાત્મક નિરૂપણ આસ્વાદી શકાશે. આતિથ્ય : અતીતરાગના આ કાવ્યમાં ભૂતકાળ જે રીતે વર્તમાનમાં સજીવ બનતો જાય છે તેનું કલ્પનાસભર વર્ણન અને તે ગતનું આતિથ્ય અહીં માણો. ગઝલ બનાવે છે : જે પોતાના મનનો પાર પામી શકે છે તે બધે જ સમ્યક્‌ત્વ અને સ્નેહાનુભૂતિનો અનુભવ કરી શકે છે. સમય : બ્રહ્માંડમાં સમય અનાદિ-અનન્ત છે. પણ સાપેક્ષ સમયગાળામાં મનુષ્યચિત્ત કંઈ કંઈ બનવાના ઉધામા કરે છે ને તેમાં અટવાય છે. 'સમયલાળ' શબ્દ વાપરી સમયનું કરોળિયાનું કલ્પન કવિએ રચી, સમયની જાળમાં જે ન ફસાવા જોઈએ તે કાવ્યાન્તે આવતા સંત પણ કેવા ફસાઈ જાય છે! અને છતાં એ ફસામણીમાં તલ્લીન રહી મુક્તિની જુક્તિનો આનંદ માણતા જણાય છે તે પ્રત્યેનો કટાક્ષ અછતો રહેતો નથી. આનંદે છલકાઈ ઊઠતું : પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં જે કંઈ આનંદ છલકાય છે તે કોનું સુજન? આ પ્રશ્ન ભલે કાવ્યાન્તે પણ પ્રશ્ન જ રહે. કદાચ એ પ્રશ્ન સ્વયં આનંદની ગહનાનુભૂતિ કરાવી રહે છે. કદાચ આ પ્રશ્ન સ્વયં ઉત્તરાત્મક છે! 'અમથું અમથું' શબ્દપ્રયોગ નિષ્પ્રયોજન આનંદ માટે કેટલો અર્થસભર છે! કાવ્યમાં કલ્પનારમણાનાં વિવિધ ચિત્રો માણી શકાશે. એના ઘર સુધી : જો શ્રદ્ધા હોય તો મહેક જેવું અરૂપ રૂપ પણ 'એના' ઘર સુધી પહોંચાડે છે - કોઈ રહસ્યમય હસ્તીના અનુભવ સુધી પહોંચાડે છે તે વ્યક્ત કરતું મુક્તક. - પી.પ.

આનંદે છલકાઈ ઊઠતું અમથું અમથું / યશવંત ત્રિવેદી

(ગાન)

સૂર્યમુખીનાં ફૂલો ઉપર તડકો ઢોળી આભ ઊભરતું આખ્ખું આ આનંદે!
કોણ બધું ગોઠવતું જાતું પીપલવૃક્ષના પર્ણપર્ણને શબ્દ તણે આ છંદે?

કોણ રંગતું પંખી-પાંખો? કોણ રંગતું વૃક્ષો ઉપર તડકાને આ?
વૃક્ષ ભીતર પંખીનો ટૌકો - વૃક્ષતણા, પંખીની ભીતર, થડકાને આ?

કોણ રંગતું શ્વાસ વસંતી? કોની ફૂંકે પર્ણ-ટીશિયો, કળીઓ, ફૂલો ઝૂલે સ્પંદે?
કોણ બધું ગોઠવતું જાતું પીપલવૃક્ષના પર્ણપર્ણને શબ્દતણે આ છંદે?

એક જ ટૌકે કટલી વનરા? વનરાભીતર કટલા પંખી-ટૌકા?
માનસરોવર-જલમાં તરતી કટલી કમલપુષ્પના રંગો કેરી નૌકા!

આનંદે છલકાઈ ઊઠતું અમથું અમથું આભ - આજ આ તૃણપત્તીને વંદે!
કોણ બધું ગોઠવતું જાતું પીપલવૃક્ષના પર્ણપર્ણને શબ્દતણે આ છંદે?

સૂત્રસાર

પત્રને અગ્નિના અંકમાં પધરાવવાનો?

રાધેશ્યામ શર્મા

૧૮૮૮માં જન્મેલા કવિ-વિવેચક એલિયટનું ૧૯૮૮નું વર્ષ જન્મશતાબ્દી વર્ષ ગણાય. સામાન્ય રીતે કવિતા-નાટક કે કાવ્યવિવેચના વિશે ચર્ચા થાય. અહીં તો તેમનું લખેલું ગદ્ય પણ નહીં, એક ગોષ્ઠિમાં કાઢેલા ઉદ્‌ગારો જ અવતરણરૂપે મૂક્યા છે.

જાહેર વ્યાખ્યાનો અને પ્રવચનમંચો પરથી રજૂ થયેલા વિચારો કરતાં તદ્દન ઇન્ફૉર્મલ, નાની એવી મિત્રમંડળી આગળ સહેજાસહેજ સ્ફુરી નીકળેલા ઉદ્‌ગારો વધુ આત્મીય, વધુ ઑથેન્ટિક, વધુ પ્રામાણિક હોય છે. લઘુક ગોષ્ઠિમાં કોઈ પ્રકારના નિયમ-નિષેધને નેવે મૂકી મોકળાશથી સ્વમતને મુક્ત તરતો મૂકી શકાય છે. અહીં સૌ સમાન ભૂમિ પર ઊભાં હોય છે. નીચે ઑડિયન્સ છે અને પોતે સભામંચની વ્યાસપીઠ પર છે એવી સભાનતા પણ અહીં સ્વાભાવિકપણે નથી હોતી.

એલિયટના આ ઉદ્‌ગારની નોંધ વિવેચક વિલિયમ એમ્પસને એક ગોષ્ઠિના પ્રસંગ પછી પોતાના સ્મરણલેખમાં આપી છે. લેખનું નામ છે : 'ધ સ્ટાઇલ ઑવ્ ધ માસ્ટર' (કાવ્યજ્ઞ ઉસ્તાદની શૈલી.)

પ્રસંગ આવો છે. એક પાર્ટી કે જેમાં એલિયટ હાજર હતા. ત્યાં અંદરોઅંદર કાગળો વિશે થતી ગેરસમજૂતીઓ અને અનર્થો અંગે વાતો નીકળી... એલિયટ તરત જ બોલી ઊઠ્યા, 'આહ, કાગળો!' એમ્પસન નોંધે છે કે કવિ એવી અદાથી 'આહ, કાગળો' બોલ્યા જાણે કાગળો કોઈ વિરલ વિશિષ્ટ પંખીઓ ના હોય!

કાગળો વિશે 'આહ આહ'ના અનુભવો એલિયટને પણ થયા જ હોવા જોઈએ. 'લખ્યું કશું ને સાંભળ્યું કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું' જેવી ગેરસમજ પણ થઈ હશે.

પરંતુ એલિયટે પોતાને પત્રલેખનનો કે પત્રપ્રાપ્તિનો અનર્થકારી અનુભવ અન્ય કઈ વ્યક્તિ કનેથી થયો હતો અથવા તેમના કાગળ અંગે કઈ જાતની ગેરસમજ જન્મેલી એ તેમણે ચોખ્ખુંચટ ફોડ પાડીને કશું જ કહ્યું નથી.

મારા જોવામાં આવ્યું છે કે ઘણાં લોકો કાગળોની બાબતે એક ભૂલ નક્કી કરે જ છે કે કોઈને કાગળ લખ્યા બાદ તેઓ કાળજીપૂર્વક બહાર નીકળી ટપાલપેટીને શો઼ે છે... મારા અનુભવે કાગળની લેખનરચનામાં ધ્યાન આપ્યા પછી 'ફટ્' લઈ..... અગ્નિમાં પધરાવી દેવો.

ટી.એસ. એલિયટ

ખુલ્લેખુલ્લું તોડીફોડીને ગાઈવગાડીને કહે તો કવિ શાના? મોઘમમાં, મર્મમાં જ કવિ મમરો મૂકી અટકી ગયા. મૌન રહ્યા. પ્રશિષ્ટતાના પ્રેમી કવિ એલિયટ ભદ્ર પણ એટલા કે પત્રના પામનારાને કે પત્રના આલેખકને મૂંઝવણમાં મૂકવા નહિ માગતા હોય. તેથી 'આહ, પત્રો કે કાગળો' એમ બોલ્યા બાદ તેઓએ કહેલું કે, 'મારે એક વાર પત્રોના પ્રશ્નમાં ઊતરવું પડેલું.'

અને પછી તે ઉપરના અવતરણ પ્રમાણે બોલ્યા કે કાગળ લખીને લોકો તરત ટપાલપેટીમાં ગળે વળગાડી ઊભેલા થાંભલાને ગોતી કાઢીને જ જંપે છે.

કાગળોને ટપાલપેટીને હવાલે કરી દેવાની ઉતાવળ કરવા કરતાં એલિયટ બહેતર રસ્તો સૂચવે છે કે પત્રરચનામાં સાવધાનપણે પ્રવર્ત્યાથી જ સંતોષ માની તેવા પત્રને અગ્નિના ખોળામાં પધરાવી દેવો!

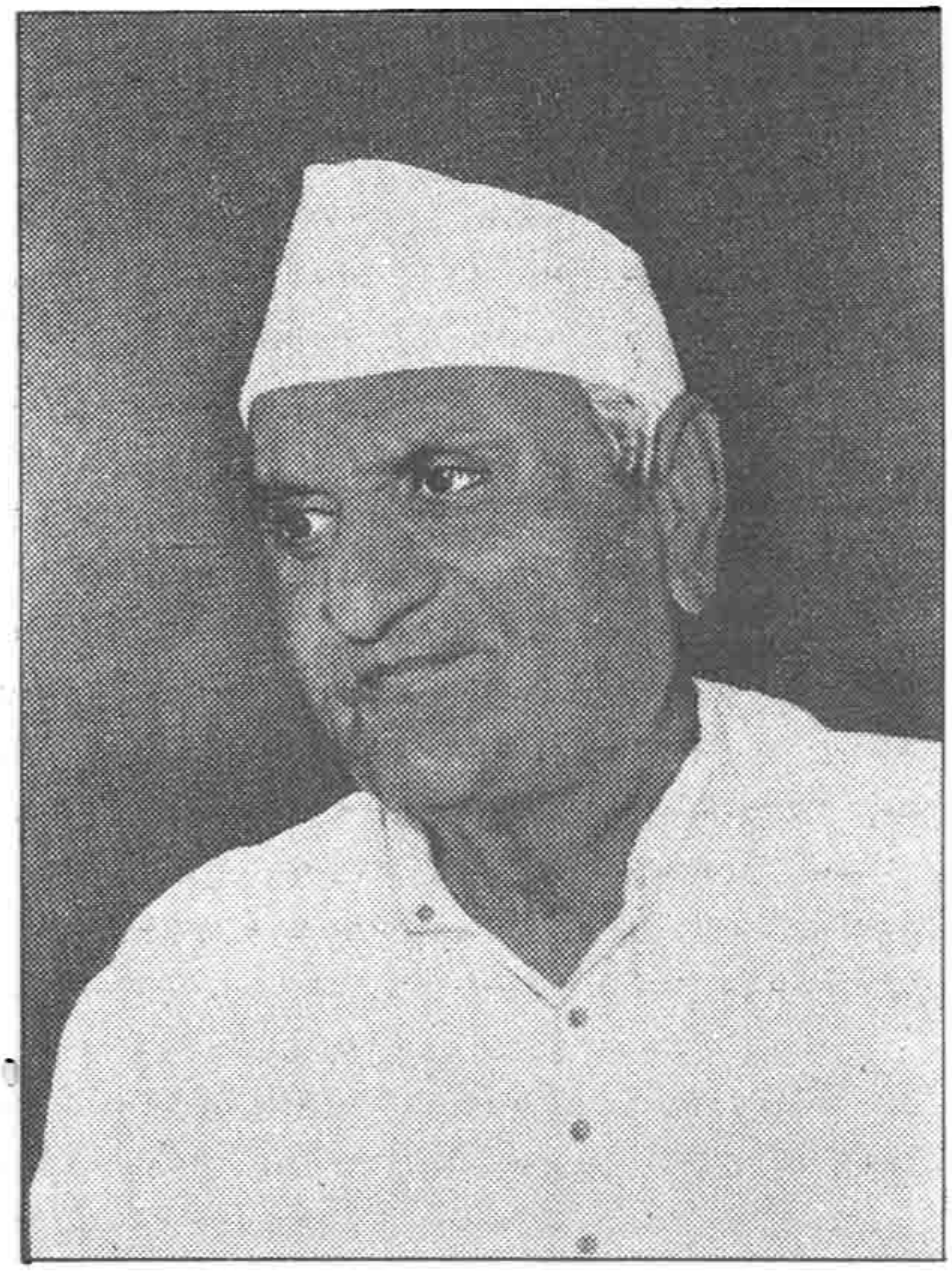
આ અત્યંત અંગત અને અનર્થકારી ઇન્ફૉર્મલ અનુભવમાંથી એલિયટ ગુજરી ચૂકેલા ના હોત તો પોસ્ટ બૉક્સને બદલે આગ ભેગો કરવાનું કહેત?

દરેકને, દરેક પ્રસંગે, દરેક પત્રને અગ્નિમાં નાખવાની સલાહ એલિયટ જેવો જવાબદાર ચિંતક કવિ આપે ખરો? (અને કોઈ માને ય ખરું?)

સંકેત મળે છે કે કવિ દૂધથી ક્યારેક દાઝેલા હશે એટલે છાશ ફૂંકી ફૂંકીને પીવા કરતાં ઢોળી દેવાની નજીકના ઉદ્‌ગાર કાઢી ચૂક્યા! ટૂંક સાર એટલો કે પત્રરચના વખતે જેટલી સાવધાની રાખીએ એના કરતાં કાગળને ટપાલપેટીમાં નાખતાં દસ ગણી રાખવી - અથવા અગ્નિના ઉદરમાં હોમી દેવો, વિચારપૂર્વક. □

કોઈ પણ કવિ કે કલાના કલાકારનું બધું મહત્ત્વ કેવળ તેના પોતામાં જ વસતું નથી. તેનું મહત્ત્વ કે તેની કવિતાનો આસ્વાદ એ મૃત કવિઓ અને કલાકારોના સંદર્ભમાં થયેલો આસ્વાદ છે. તેનું એકલાનું મૂલ્યાંકન ન કરી શકાય. મૃત કવિઓની સાથે તેની તુલના અને વિરોધમાં તેને સ્થાપિત કરવો જોઈએ. સૌન્દર્યશાસ્ત્રીય, નહિ કે માત્ર ઐતિહાસિક, વિવેચનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આમ કરવું જોઈએ એમ મારો કહેવાનો આશય છે.

ટી.એસ. એલિયટ

ઉત્તર ગુજરાતના ઉન્નત શિખર સમા સ્વાતંત્ર્યસેનાની અને સમાજસેવક

સાંકળચંદ કાળીદાસ પટેલ

મેહુલ ત્રિવેદી

પરમાર્થની ઊંચી ભાવનાથી પ્રેરાઈને જેણે અનેક ક્ષેત્રોમાં અગણિત કાર્યોના અનુભવોથી પોતાની જાત કેળવી હોય, એમાં સ્વપ્નિલ મનઃચક્ષુમાં રાષ્ટ્ર, સમાજ અને સંસ્કૃતિના વિકાસ માટેની અનેક યોજનાઓ માત્ર સુંદર વિચારોમાં જ નહિ, નક્કર આચારોમાં સાકાર થયેલી હોય છે. 'આવી વ્યક્તિ કોણ?' - આ પ્રશ્ન કોઈ પણ જાગ્રત અને જિજ્ઞાસુ સમાજહિતચિંતક માટે જેટલો સ્વાભાવિક છે, એટલો જ એનો સચોટ મિતાક્ષરી પ્રત્યુત્તર છે : સાંકળચંદભાઈ પટેલ.

ધોતિયું, ઝભ્ભો અને માથે ખાદીની ટોપીથી સજ્જ એવી પડછંદ કાયા, ઓછું પણ મુદ્દાનું બોલનારો ઊંચો અવાજ વગેરે દ્વારા અનેકોમાં પહેલી જ નજરે જુદા જણાઈ આવનારા, તો અસાધારણ વ્યવહારુ કોઠાસૂઝ, સાદગી, સ્પષ્ટ વક્તાપણું, પરગજુ સ્વભાવ જેવા અનેકવિધ ગુણોથી પ્રથમ જ પરિચયે દરેકના હૈયે વસી જનારા ઉત્તર ગુજરાતના આ નરરત્નનો જન્મ તા. ૨૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૯ના દિવસે વિસનગરમાં એક ખેડૂતકુટુંબમાં થયો હતો.

ઈ.સ.૧૯૧૯માં વિસનગરની જી.ડી. હાઇ સ્કૂલમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો. એક દિવસ અંગ્રેજીના પીરિઅડમાં સાહેબે ક્રિયાપદનાં રૂપો વારંવાર સમજાવ્યાં છતાં પણ બોલવામાં ભૂલો કરી. આ કારણે સાહેબની ફૂટપટ્ટીનો એમણે માર ખાવો પડ્યો. પરંતુ ગણિત વિષયમાં ગૃહકાર્યમાં આપેલા દાખલાઓમાં બધા જ સાચા હોય એવા આખાયે વર્ગમાં ચાર કે પાંચ જ વિદ્યાર્થીઓ. આ વિદ્યાર્થીઓમાંના સાંકળચંદભાઈ એક હતા. આમ, ફક્ત અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી સાંકળચંદભાઈ પિતાજીના કાપડ અને લાટીના વ્યવસાયમાં જોતરાયા. ઈ.સ.૧૯૨૩માં ૧૪ વર્ષની વયે એમનાં લગ્ન થયાં.

તે દિવસોમાં વિસનગરની ક્ષિતિજ પર સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં રતાશયુક્ત કિરણો અનેક યુવાન ભાઈ-બહેનોમાં નવજાગૃતિનો જોશીલો ઉજાસ પ્રસરાવવા ફૂટી રહ્યાં હતાં. મહિપતરાય દેસાઈની પ્રેરણા અને દોરવણી હેઠળ અનેક નવલોહિયા તરુણો મિત્રમંડળ અને સેવાસમાજ વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપીને વક્તૃત્વકળા, નિબંધ-લેખન, ચર્ચામંડળો જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતા.

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ અસહકારની ચળવળ, વિદેશી કાપડની હોળી, સવિનય કાનૂનભંગ જેવા આંદોલનોએ જાણે ઝંઝાવાતી પાંખો પહેરીને દેશભરમાં હિમાલયઊંચાં ઉડ્ડયનો માંડ્યાં હતાં. ઉત્તર ગુજરાતનું શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર કહેવાતું વિસનગર આની અસરમાંથી બાકાત કેવી રીતે રહી શકે? સાંકળચંદભાઈના પિતાજીના ધંધાના ભાગીદાર શ્રી માધવલાલ પટેલ આ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સારો રસ દાખવતા હતા. એક દિવસ તે સાંકળચંદભાઈને તેમની સાથે પ્રભાતફેરીમાં લેતા આવ્યા. આ રીતે પ્રભાતફેરીમાં ભાગ લઈને સાંકળચંદભાઈએ જાહેરજીવનની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો.

'પ્રભાતફેરી' આ સામાસિક પદનું પૃથક્કરણ કરીને અર્થ ઘટાવવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે એમનાં જીવનમાં ઊગેલું નવું પ્રભાત માત્ર આઝાદી માટેના જ નહિ પરંતુ શિક્ષણ, આરોગ્ય, સમાજસુધારણા, રાજકારણ અને અર્થકારણ એમ અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં વતનને ઊંચું લાવવાનાં ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે અથાગ પરિશ્રમની ફેરી કરવા એમના માટે પ્રેરક બની રહ્યું.

સાંકળચંદભાઈ તે પછી રોજ પ્રભાતફેરીમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેવા લાગ્યા, જેને લીધે આઝાદીની ચળવળ તથા સામાજિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા નવયુવાનો શ્રી ચીમનલાલ કંસારા અને નાનુભાઈ જોષી સાથે એમને ઓળખાણ થઈ. પછીથી આ ઓળખાણે ઘનિષ્ઠ મિત્રતાનું રૂપ લીધું. પોતાની કાપડની દુકાનમાં વિદેશી કાપડ ઉપર સીલ લગાવીને સાંકળચંદભાઈએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના પ્રજ્વલિત થયેલ યજ્ઞમાં પ્રથમ આહુતિ આપી. આ રીતે શ્રી સાંકળચંદભાઈએ charity begins at home - આ સૂક્તિ કાર્યમાં મૂકીને પોતાનાં

જીવનમાં સાર્થ ઠેરવી. પછી તો રાષ્ટ્રિયતા અને સામાજિકતા બંનેને બરાબર પોષીને એને વિકસાવવા માટે જરૂરી જ્ઞાનભૂખ અને કાર્યભૂખ બંને એમનાં જીવનની ગતિની સાથેસાથે એકબીજાંની સમાંતર દિશામાં સમાનગતિએ ચાલવા માંડી. તે ભૂખો એમનાં રક્તમાં ભળીને એવી રીતે એકરૂપ બની ગઈ કે આગળ જતાં એમના માટે વ્યક્તિગત વિકાસ અને રાષ્ટ્રિય સામાજિક વિકાસ બેઉ પરસ્પરના પર્યાય બની ગયા. તે ક્ષણે જ એમણે ઘરના કાપડ અને લાટીના ધંધામાંથી અને કૌટુંબિક જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મેળવીને પોતાનો પૂરો સમય જાહેરજીવનની સેવાપ્રવૃત્તિઓ માટે આપવાનો શરૂ કર્યો. એમના ભાઈઓ અને બીજા ભાગીદારોએ ધંધાની, તો પત્ની ઉમિયાબહેને ઘરની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. આ સમયમાં સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળે ભારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દેશભરમાં પ્રથમ પંક્તિના અનેક નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. કૉંગ્રેસને ગેરકાયદેસર સંસ્થા જાહેર કરવામાં આવી. સભા-સરઘસની બંધી ફરમાવવામાં આવી. ગુજરાતભરમાં આ ચળવળનાં જે કોઈ આગેવાનોની ધરપકડ કરાઈ એમાં મહેસાણા જિલ્લાના મુખ્ય ચાર આગેવાનોમાંના એક સાંકળચંદભાઈ હતા. વિસનગર પોલીસ લાઇનમાં એમને રાખવામાં આવ્યા. પ્રજાનો ભારે ઉશ્કેરાટ જોઈને પોલીસ અમલદારોએ ગભરાઈને એમને મહેસાણા જિલ્લા પોલીસ લાઇનમાં લાવીને રાખ્યા. લગભગ બે મહિના પછી એમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

એક દિવસ વિસનગરના બજારમાં જાહેર સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. સભાનો સમય અને વક્તાનું નામ ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યું. તેથી પ્રજામાં આ અંગે અનેક અટકળો થતી હતી. તા.૨૫-૧૨-૧૯૪૨ના રોજ એકાએક પારેખપોળના નાકા ઉપરની એક દુકાનના પાટિયા ઉપર સૂર્યકાન્ત જોષી નામના એક યુવાન નેતાએ ઊભા રહીને પ્રવચન આપવા માંડ્યું. તે સાંભળવા લોકો એકઠાં થયાં. ફોજદારે આવીને સૂર્યકાન્ત જોષીને પકડી લીધા. ટોળું એમની પાછળ ચાલવા લાગ્યું. તે દરમિયાન આઠ-દસ વર્ષની બે બાળાઓ, છુપાવી રાખેલો રાષ્ટ્રધ્વજ ઊંચે ફરકાવીને 'ઝંડા ઊંચા રહે હમારા', 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ'ના બુલંદ અવાજે નારા લગાવવા માંડી. આ બાળાઓમાંની એક સાંકળચંદભાઈનાં પુત્રી શાન્તાબહેન પટેલ અને બીજી રમાબહેન ઝા હતાં. પોલીસે આ બંને બાળાઓ પર લાઠીચાર્જ કર્યો. સાંકળચંદભાઈએ આ વખતે પોલીસની સામે ધસી જઈને કહ્યું : 'નાની છોકરીઓ ઉપર શું લાઠી ચલાવો છો? શરમ નથી આવતી? હું તમારી સામે જ ઊભો છું. મારવો હોય તો ચલાવો લાઠી મારા પર!' તે વખતે એક પોલીસ બંદૂક તાકીને ઊભો હતો. તે જોઈને સાંકળચંદભાઈ પોલીસની નજીક ઝભ્ભાના બટન ખોલીને ધસી ગયા. પછી છાતી બતાવીને કહ્યું : 'લે, માર - છોડ - ગોળી છોડ...' બાજુની દુકાન પર બેઠેલા ગોવિંદરાવ ઉત્રાણકર નામના રાષ્ટ્રભક્ત યુવાનની નજર પેલા પોલીસ પર પડી. તરત જ તે યુવાન પોલીસ પર કૂદી પડ્યો. બંને વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. છેવટે પોલીસે ઉત્રાણકરની સાથળ ઉપર ગોળી છોડી. પોલીસની થ્રી નોટ થ્રીની ગોળી ગોવિંદરાવ ઉત્રાણકરની જાંઘની આરપાર નીકળી ગઈ. તા.૨૬-૧૨-૧૯૪૨ના દિવસે વધુ સારવાર માટે ગોવિંદરાવને અમદાવાદની વી.એસ. હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરાયા. સાંકળચંદભાઈ ગોવિંદરાવની આખીયે સારવાર દરમિયાન ખડે પગે રહ્યા. લોહી પણ આપ્યું. તા.૧૫-૧-૧૯૪૩ના દિવસે સવારે ૬.૪૫ વાગે ગોવિંદરાવ ઉત્રાણકર શહીદ થયા. વિસનગરના આ રાષ્ટ્રભક્ત યુવાન શહીદના કુટુંબનાં સાંકળચંદભાઈએ જીવ્યા ત્યાં સુધી તમામ પ્રકારની સારસંભાળ લીધી એટલું જ નહિ, મૃત્યુ વખતે એમના જમાઈ ભોળાભાઈ પટેલને ઉત્રાણકરના કુટુંબનું ધ્યાન રાખવાનું કહેતા ગયા. આ આખોય પ્રસંગ સાંકળચંદભાઈની સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકેની નીડરતા, સાહસિકતા અને માનવતા વિશે ઘણું કહી જાય છે.

આવી જ નીડરતા, સાહસિકતા અને સમયસૂચકતાનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીને એમણે સ્વાતંત્ર્યસેનાનીની જેમ જ સમાજસુધારક તરીકેની ભૂમિકા અદા કરેલી છે. તે વર્ષોમાં વિસનગર સુધરાઈના પ્રમુખ અને અગ્રણી સામાજિક કાર્યકર શ્રી મહાસુખભાઈ શેઠની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી 'પ્રજામંડળ' નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. આ પ્રજામંડળ અનેક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરતું. ચીમનલાલ કંસારા અને સાંકળચંદભાઈની જુગલજોડીએ એમાં સક્રિય થઈને એની પ્રવૃત્તિઓ એવી વેગીલી બનાવી કે તે વખતના આખાયે વડોદરા રાજયમાં એનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો. મહાસુખભાઈને ખબર ના પડે તે રીતે પ્રજામંડળના ૧૩મા અધિવેશન વખતે સાંકળચંદભાઈ અને સાથીઓ સિદ્ધપુરના અગ્રણી સામાજિક કાર્યકર શ્રી છોટુભાઈ પંડિત પાસેથી ૧૪મું અધિવેશન વિસનગરમાં ભરવાનું આમંત્રણ અપાવવાનું દુ:સાહસ કરી બેઠા. મહાસુખભાઈ તેથી તેઓની ઉપર ગુસ્સે થયા, કારણ કે આ ઘણો મોટો અને ભારે મહેનત માગી લે તેવો પ્રસંગ હતો. સાંકળચંદભાઈએ અને અન્ય યુવાનોએ આ પ્રસંગ સફળતાથી પાર પડે એ માટે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક ભારે ખંત અને મહેનતથી તે અંગેની બધી તૈયારીઓ આરંભી. સાંકળચંદભાઈની દોરવણી હેઠળ અધિવેશન માટેના મંડપને તૈયાર કરીને કલાત્મક રીતે શણગારવામાં અનેક સ્વયંસેવકો અને કલાકારોએ રાત-દિવસ ભારે જહેમત ઊઠાવી. વચ્ચે એક જ રાત બાકી હતી. એવામાં અચનાક જોરદાર પવન ફૂંકાયો. પવનના પ્રચંડ તોફાને આખાયે મંડપને તોડી પાડીને વેરવિખેર કરી નાખ્યો. અધિવેશનના વરાયેલા સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી જયશંકર 'સુંદરી' અને અન્ય વડીલો ભારે

ચિંતામાં પડ્યા; કારણ કે મહામહેનતે તૈયાર કરેલો મંડપ એક દિવસમાં ફરીથી ઊભો થઈ શકે એમ નહોતો. અધિવેશનની તારીખ લંબાવવનો પણ વખત નહોતો. પરંતુ સાંકળચંદભાઈ આ આખાયે બનાવથી સહેજ પણ ચલિત થયા નહોતા. એમણે સ્વસ્થતા અને દૃઢતાથી સૌને હિંમત આપી. અમુક કાર્યકરોને રાતપાળી કરવા મજૂરોને બોલાવવા મોકલ્યા. અમુકને સોયા અને સૂતળી લેવા મોકલ્યા. પછી બધાએ ભારે જહેમત ઊઠાવીને સવાર સુધીમાં વ્યવસ્થિત અને મજબૂત મંડપ તૈયાર કર્યો મહાસુખભાઈ તથા વિસનગરના તમામ અગ્રણી નાગરિકો. આયોજકો માટે સાંકળચંદભાઈનું મંડપ તૈયાર કરાવી આપવાનું આવું મહામુશ્કેલ કાર્ય ભારે નવાઈનો વિષય હતું. આ પ્રસંગ સાંકળચંદભાઈના જાહેરજીવનમાં તે પછી આવનારી અનેક આફતોની આંધી સામે એમને દૃઢપણે અડીખમ રહેવાનો સૂચક બની રહે છે. સામાજિક રૂઢિજડતા, ખોટા વહેમો, અંધશ્રદ્ધા, સારા-માઠા પ્રસંગોના ખર્ચાળ રીતરિવાજો વગેરે પ્રત્યે સાંકળચંદભાઈને ભારે નફરત હતી. પ્રજાના સાચા અર્થમાં પ્રતિનિધિ બનીને એમણે આ બધાં દૂષણો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કાળીચૌદશના દિવસે ઊંઝામાં કન્યા છાત્રાલયનો પાયો નાખવાનો હતો. સાંકળચંદભાઈના હાથે જ આ કામ થવાનું હતું. સાંકળચંદભાઈ આ માટે ઊંઝા આવ્યા. ઊંઝાના મોહનભાઈ ગુરુએ કહ્યું : 'આજે કાળીચૌદશ છે. પાયાનું માપ આજે લઈશું? મુહૂર્ત જોવું નથી?' સાંકળચંદભાઈએ તરત જ દલીલ કરી : 'તમારા ઘરમાં કાળીચૌદશના દિવસે બાળક જન્મશે તો તેને શું ફેંકી દેશો?' સાંકળચંદભાઈએ તે દિવસે જ પાયાનું માપ લીધું.

કલેકટરના હુકમથી મામલતદારે હરિજનના મંદિરપ્રવેશ અને તેઓને સવર્ણોના જાહેર કૂવા ઉપરથી પાણી ભરવા દેવાનો કાર્યક્રમ યોજયો. અનુભવી સમાજસેવકની નેતાગીરી વગર આ કામ સફળ થાય એમ નહોતું. તેથી મામલતદારે આ કામ માટે સાંકળચંદભાઈને મહત્ત્વ આપ્યું. સવર્ણોના કૂવા ઉપરથી હરિજનો પહેલી વાર કોઈ પણ વિક્ષેપ વિના પાણી ભરી શક્યા. પછીથી એમને હરિહરલાલના મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવવાનો હતો. સવર્ણ બહેનો મંદિરના મુખ્ય દરવાજાને રોકીને હરિજનોના ટોળા સામે છાજિયાં લેતી હતી. ભારે વિરોધના વાતાવરણ વચ્ચે સાંકળચંદભાઈએ ડર્યા વિના મંદિરના બીજા દરવાજા પાસે બે-ત્રણ ખડતલ શરીર ધરાવતા યુવાનોને લઈ જઈને તેઓને છાપરા ઉપરના રસ્તેથી મંદિરમાં ઉતાર્યા. ત્યાર બાદ તે યુવાનોએ નાનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો. બધા જ હરિજનો મંદિરમાં ધસી ગયા. આ રીતે હરિહરલાલજીના મંદિરમાં હરિજનોને પહેલી વાર પ્રવેશ કરાવવાનું મહાકઠિન અને જોખમી કામ સાંકળચંદભાઈના હાથે સફળ થયું. સાંકળચંદભાઈએ પછીથી જુનવાણી કહેવાતા અનેક સવર્ણોની ભારે ઉપેક્ષા સહન કરવી

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રને જોડતા સૂરજબારી પુલના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે
શ્રી સાંકળચંદ પટેલ (ડાબી બાજુથી ત્રીજા) વડાંપ્રધાન શ્રી ઇન્દિરા ગાંધી સાથે

પડી. પરંતુ તેની તેમને કશી તમા નહોતી.

જાહેર જીવનનાં આવાં અનેક કાર્યોના અનુભવો ઉપરાંત સાંકળચંદભાઈ અભ્યાસ અને જ્ઞાનચર્ચા દ્વારા પણ ઘણું બધું શીખવા માટે રસ લેતા. દેશવિદેશના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોને વિશે અંગ્રેજી પુસ્તકો અને અન્ય લખાણો પોતાના વિદ્વાન મિત્રો પાસે વંચાવીને પછી એ અંગે તે ઘણું બધું જાણતા. પછી પોતાની રીતે સૌની સાથે એની ચર્ચા કરતા. આમ કરતા કરતા એમણે કાર્લ માર્કસ, લેનિન વગેરેની સમાજવાદી વિચારધારા અને ગાંધીજીની વિચારધારાને ઝડપથી સમજી લીધી. પોતાની સૂક્ષ્મ ગ્રહણશક્તિના પ્રતાપે ભારે ખૂબીથી સમજણમાં ઉતારી. જોતજોતામાં ભલભલા વિદ્વાનોને પણ પાછળ પાડી દે એવી ચર્ચાશક્તિ એમનામાં કેળવાઈ. એક બહારવટિયો વિસનગરની જેલના સળિયા પાછળ ધકેલાયો. એની પાસે પહેરવાનાં પૂરતાં કપડાં પણ નહોતાં. અંગ ઢાંકવા માટે ધોતિયાની એને જરૂર હતી. સાંકળચંદભાઈને કોઈકે આ વાત કરી. બીજે દિવસે એમણે એને ધોતિયું મોકલાવીને કહેવડાવ્યું કે આ ધોતિયું પોતે નહિ કૉંગ્રેસે મોકલાવ્યું છે. આમ, સાંકળચંદભાઈએ, 'પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોય મન અભિમાન ન આણે રે' - પંક્તિમાં નરસિંહે પ્રબોધેલી સાચા વૈષ્ણવજન તરીકેની સમજણને જીવી જાણી હતી. રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્તિ લીધા પછી જયશંકર 'સુંદરી' પોતાનું શેષ જીવન વિસનગરમાં વીતાવીને સાહિત્યકલા મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપવા માગતા હતા. પરંતુ એ માટે મકાન અને જરૂરી વસ્તુઓ સારુ આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત કરવી એમને માટે અઘરી હતી. સાંકળચંદભાઈએ એમને એ માટે મકાન અને જરૂરી આર્થિક સહાય મેળવી આપી. સાહિત્યકલા મંડળની નાટ્યપ્રવૃત્તિના એક ભાગરૂપે જયશંકરભાઈએ 'એક સ્વપ્ન' નાટક ભજવ્યું હતું. એમાં દક્ષિણના સૂબા તરીકે સાંકળચંદભાઈએ સારી ભૂમિકા ભજવી હતી. આમ, આ હકીકત ઉત્કૃષ્ટ કલાપ્રીતિ અને કલાકાર તરીકેનાં એમનાં વિલક્ષણ પાસાંને પ્રકાશે છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૬માં વડોદરા રાજ્યના ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાઈને રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. તે વખતે પોતાની સાથેના અન્ય ધારાસભ્ય અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અંગેનું વિધેયક પસાર કરવાના હતા. આ વિધેયક કાયદો બને તો દેવસ્થાનો, મંદિરો, જળાશયો અને હોટેલોમાં હરિજનોને પ્રવેશ મળવાનો કાયદેસર હક પ્રાપ્ત થાય એમ હતો. સાંકળચંદભાઈ સિવાય અન્ય ધારાસભ્યો આ વિધેયક કાયદો બને તે માટે રાજી નહોતા. એમાં અનેક વાંધાઓ અને અસંગતિઓ હોવાનાં બહાનાં નીચે તેઓએ આ વિધેયકને પ્રવર સમિતિમાં મોકલવાની યુક્તિ ગોઠવેલી. વિધેયક લાવનાર ધારાસભ્ય તે દિવસે ધારાસભામાં હાજર રહી શક્યા નહિ. બીજે દિવસે તે આવ્યા. સાંકળચંદભાઈએ એમને વિધેયક બાબતની પેલી યુક્તિ એકાંતમાં બહાર બોલાવીને સમજાવી. એનાથી સાવચેત કરીને જણાવ્યું કે, જ્યારે આ વિધેયક પસાર થાય તે ઘડીએ પ્રવર સમિતિમાં એને લઈ જવાનો પ્રસ્તાવ આવે ત્યારે તરત જ મક્કમ થઈને એનો વિરોધ કરવો અને તે અંગેનાં સબળ કારણો રજૂ કરી દેવાં. આ વિધેયક પસાર થવાની ઘડીએ સાંકળચંદભાઈનાં સલાહસૂચન પ્રમાણે પેલા ધારાસભ્યશ્રીએ કર્યું. છેવટે અનેક ધારાસભ્યોના જોરદાર વિરોધો વચ્ચે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વિધેયક કાયદો બન્યું. આમ, હરિજનોના સામાજિક હક અંગેનો આ અગત્યનો ધારો અમલમાં લાવવા માટે સાંકળચંદભાઈને જેટલો યશ આપવામાં આવે એટલો ઓછો છે. ગાંધીજીના વિચારો, ગુણો અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓએ એમને ઈ.સ. ૧૯૪૭માં કૉંગ્રેસ તરફ ખેંચ્યા. ઈ.સ.૧૯૫૦-૫૧માં મહેસાણા જિલ્લા લોકલ બૉર્ડના પ્રમુખપદે રહીને ખેડૂતોને નવા કૂવા કરવાની મદદ, ગામડાંમાં નિશાળો ઊભી કરવા માટે આર્થિક સહાય તથા રસ્તાઓનું બાંધકામ જેવી અનેક કામગીરીઓ કાબેલ વહીવટી સૂઝ અને સખત પરિશ્રમથી કરી બતાવી. ભાષણ કરવા કરતાં કામ કરવામાં, કોઈ પણ કામ કે મુશ્કેલીના વિષયમાંથી મહત્ત્વનો મુદ્દો પકડીને એમાં ઊંડા ઊતરીને પોતાની વિશિષ્ટ કોઠાસૂઝ અને ત્વરિત નિર્ણયશક્તિથી કામનો કે મુશ્કેલીનો ઉકેલ લાવવામાં 'હા'માં 'હા' ભણીને ભાટાઈ કરવા કરતાં કોઈ પણ વાત અંગેની કોઈની પણ સાથે તંદુરસ્ત ચર્ચા કરવામાં માનનારા, સ્વચ્છ વહીવટ અને સિદ્ધાંતોમાં મક્કમ રાજકીય નેતા હોવાને લીધે કૉંગ્રેસ પોતાના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ ન લાગતા ૧૯૪૭થી ૧૯૫૩ સુધી મહેસાણા જિલ્લા કૉંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે સક્રિય રહ્યા પછી ૧૯૫૩માં એમણે કૉંગ્રેસ છોડી. પ્રથમ ચૂંટણી ટાણે અનેક કાર્યકરોને, સંખ્યાબંધ મત મળે એવી વ્યૂહરચના તૈયાર કરીને એવી રીતે કામે લગાડ્યા કે લોકસભા અને કડી સિવાયની ધારાસભાની તમામ બેઠકો કૉંગ્રેસ જીતી ગઈ. રાજનીતિના અનેક મહારથીઓ માટે સાંકળચંદભાઈની આ કામગીરી આશ્ચર્યજનક હતી.

ઈ.સ. ૧૯૫૬માં મહાગુજરાત જનતા પરિષદમાં જોડાઈને શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના એક સક્ષમ અને સંનિષ્ઠ સહાયક તરીકે કામ કર્યું. તે વખતે પ્રજાના સાચા સેવક તરીકે એની પડખે રહ્યા. સત્તાની સાઠમારીમાં મસ્ત બનેલા તે વખતના નેતાઓ સાથે જનતાના હિત ખાતર ઘર્ષણમાં ઊતરવામાં એમણે કોઈની પણ શેહશરમ રાખી નથી. છેવટે પ્રજાહિતને લક્ષમાં રાખીને સિદ્ધાંતો સાથે થોડીક બાંધછોડ કરીને ઈ.સ. ૧૯૬૮માં કૉંગ્રેસમાં પુનઃ જોડાયા. આ જ વર્ષે ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ મહાસમિતિના સભ્ય થયા. ઈ.સ. ૧૯૬૯-૭૦માં ઇંદિરા કૉંગ્રેસમાં જોડાઈને એક વર્ષ સુધી જિલ્લા પ્રમુખ તરીકે રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં વિસનગરની વિધાનસભાની બેઠક પરથી ચૂંટાઈને ધારાસભ્ય થયા.

મક્કમ સિદ્ધાંતનિષ્ઠ તથા દલિતો, ગરીબ મજૂરો વગેરેના ઉત્કર્ષ માટે એમને સતત પ્રેરતી રહેતી સમાજવાદી વિચારધારા, આ બધાને લીધે કૉંગ્રેસ છોડવાથી એમની કેટલીક કાર્યયોજનાઓને તે વખતે સરકાર દ્વારા દાદ મળતી નહોતી. પોતાનાં વર્ષો જૂના સહકાર્યકરો, વિશ્વાસુ મિત્રો પણ ધીમે ધીમે દૂર થયા હતા. આવા કપરા સમયે પણ જરાયે હતાશ થયા વિના વ્યક્તિગત જોખમે તે પ્રજાકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં એમણે મજૂરોને મહેનતના પ્રમાણમાં પૂરતું વળતર મળી રહે, આ રીતે સાચા નાગરિક તરીકે સમાજમાં સ્વમાનભેર જીવી શકે એ હેતુથી મજૂર સહકારી મંડળી સ્થાપી. આ મંડળીએ અત્યાર સુધીમાં લાખો-કરોડો રૂપિયાનાં બાંધકામના પ્રોજેક્ટો જેવા કે પાકા રસ્તા, પુલો, બંધો વગેરે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યા છે. પરિણામે આ મંડળી કોઈ પણ સરકારી આર્થિક સહાય વિના પોતાના પગે ઊભી છે. આજે તો એણે પોતાના આવા અનેક પ્રોજેક્ટોની સિદ્ધિને લીધે સમગ્ર દેશમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તે પછી ઈ.સ. ૧૯૫૪થી ૧૯૬૪ સુધી વિસનગર નગરપાલિકાના પ્રમુખ તરીકે રહીને એવી તો ઉમદા સેવા આપી કે દસ જ વર્ષમાં વિસનગરની આધુનિક સ્વરૂપમાં કાયાપલટ થઈ ગઈ. ઈ.સ. ૧૯૫૭માં એમણે 'ધ વિસનગર નાગરિક સહકારી બૅન્ક લિ.'ની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૧૯૬૨માં 'વિસનગર કો.ઑ.સ્પિનિંગ મિલની એમણે સ્થાપના કરી. આ સ્પિનિંગ મિલ સહકારી ક્ષેત્રે સમગ્ર ઉત્તર ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ મિલ ગણાય છે. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં 'ધ વિસનગર તાલુકા ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળી' અને ઈ.સ.૧૯૭૭માં 'ધ સર્વોદય નાગરિક સહાકરી બૅન્ક'ની સ્થાપના કરી. આ ઉપરાંત 'ચર્મઉદ્યોગ સહકારી મંડળી' પણ સ્થાપી. આ રીતે સહકારી ક્ષેત્રે લોકકલ્યાણાર્થે એમના મનની યોજનાઓ માત્ર સ્થાપિત જ નહિ, પરંતુ પ્રગતિની યોગ્ય દિશાએ કાર્યાન્વિત પણ થઈ છે. પોતે આ સંસ્થાઓ સ્થાપી છે એવો લેશમાત્ર વિચાર મનમાં લાવ્યા વિના અને પોતાનાં કાર્યોની સફળતાના

પ્રભાવમાં બિલકુલ ન અવાય તે હેતુથી, સ્વેચ્છાએ આ તમામ સંસ્થાઓમાંથી મુક્ત થઈને અન્ય કાર્યકરો, કર્મચારીઓને માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને કામ કરતા કર્યા પછી અન્ય વિકાસલક્ષી કામો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને એમાં તે સક્રિય થતા. સિદ્ધિઓ જેમણે કાબૂમાં રાખી છે એવા સ્થિતપ્રજ્ઞ અને અપરિગ્રહી મહર્ષિને છાજે એવી આ પ્રકારની ઉદાત્ત સાધુતા આજે ભાગ્યે જ કોઈ નેતા અને સમાજસેવકમાં હોઈ શકે. પોતે બાંધકામ અને એન્જિનીઅરિંગની જાણકારી ધરાવતા હોવાથી એમણે સ્થાપેલી દરેક સહકારી સંસ્થા અને અન્ય સંસ્થાઓના પાયાથી માંડીને બાહ્ય રચનાનાં તમામે તમામ પાસાંઓમાં એમની દેખરેખ અને માર્ગદર્શન પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું છે. સૂરજબારી પુલ, કડાણા પ્રોજેક્ટ, દમણગંગા પ્રોજેક્ટ, સુખી ડેમ, ભંગી અને મારવાડી કૉલોનીઓ વગેરે એમની આ અંગેની આવડતના બોલતા પુરાવા છે.

પૈસા ન હોવાથી પૂરતી સારવાર ન મળી શકતાં એક સગર્ભા સ્ત્રી મૃત્યુ પામી. આ જાણીને સાંકળચંદભાઈને ખૂબ લાગી આવ્યું. આવી ઘટનાઓ ફરીથી ન બને અને ગરીબોને અત્યંત રાહત દરે માંદગીની સારવાર મળી રહે તે માટે એમણે વિસનગર રેલવે સ્ટેશન સામે સરદાર હૉસ્પિટલ સ્થાપી. વિસનગરની આસપાસનાં ગામોની જનતાને વિસનગર સુધી આવવું ન પડે તે માટે એમણે મોબાઈલ દવાખાનું પણ શરૂ કરાવ્યું. પૅથોલૉજિ લૅબોરેટરી, બ્લડ બૅન્ક, સોનોગ્રાફી જેવી આરોગ્યની અદ્યતન સગવડો પણ એમણે ઊભી કરાવી. આ ઉપરાંત આંખની અને હાડકાંની આધુનિક સગવડવાળી હૉસ્પિટલ પણ સ્થાપી.

વિદ્યાનુરાગી સ્વભાવ હોવાને લીધે સૌને શિક્ષણની ઉત્તમ સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ શકે તે હેતુથી સાંકળચંદભાઈ ઈ.સ. ૧૯૪૦-૪૧માં 'નૂતન સર્વવિદ્યાલય'ની સ્થાપનામાં અગત્યનો હિસ્સો બન્યા. ઈ.સ. ૧૯૪૫-૪૬ના સમયગાળા દરમિયાન એમ.એન. કૉલેજની સ્થાપના માટે જમીન સંપાદિત કરી આપી. પોતે કન્યા કેળવણીના હિમાયતી હોવાથી ડી.ડી. કન્યાવિદ્યાલય, વિસનગર - કડા રોડ પર કન્યા છાત્રાલય અને ના.વિ. કન્યાવિદ્યાલય જેવી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની પણ સ્થાપના કરાવી.

આ પ્રમાણે રાજકારણ, સમાજકારણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સહકારી પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રે આટલી મોટી કામગીરી કરનાર આ મહાનુભાવ માટે 'વિસનગરના વિશ્વકર્મા' એવું બિરુદ બિલકુલ યોગ્ય ઠરે છે. ઉત્તરગુજરાતના સમાજે અને વિશેષ તો વિસનગરની પ્રજાએ એમની ઈ.સ. ૧૯૬૯-૭૦માં ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવીને યોગ્ય કદર કરી.

પાછલી અવસ્થામાં એક આંખ અકસ્માતથી ગુમાવ્યા છતાં પણ એમણે પરિશ્રમયજ્ઞ સતત પ્રજ્વલિત રાખ્યો. એમના પરમ મિત્ર અને વિદ્વાન સાહિત્યકાર ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે વિદ્યાવ્યાસંગ કરતી વખતે વિશ્વકોશની વાત નીકળતાં એમણે બીજી ભારતીય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશ હોવો જોઈએ છતાં પણ કેમ નથી, એમ પૂછતાં ધીરુભાઈએ જણાવ્યું : 'આ માટે ૭૦ લાખ જેટલો ખર્ચ થાય. કારણ કે એના ૨૦ જેટલા ભાગ તૈયાર કરવા પડે. આટલો જંગી ખર્ચો કોણ ઉપાડે?' સાંકળચંદભાઈએ કહ્યું : 'ધીરુભાઈ, એ કામ તમે ઉપાડશો? વિશ્વકોશ ન હોય તો તે ગુજરાતી ભાષા માટે કલંકરૂપ બાબત કહેવાય. ખર્ચની ચિંતા ન કરો. આ કામ કરવા માટે મારે ભીખ માગવી પડશે તો માગીશ, પણ વિશ્વકોશ તૈયાર તો થવો જ જોઈએ!' આવું અઘરું કામ ઉપાડી લઈને એમણે એ માટે પુષ્કળ પૈસા એકત્રિત કરી આપ્યા, જેને લીધે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઊભું થઈ શક્યું. આજે તો વિશ્વકોશના લગભગ બાર ભાગ તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે. લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના સુભગ સંગમ જેવી આ અનુપમ ક્રાંતિકારી ઘટના પાછળના પ્રેરક પરિબળ તરીકે એક સાવ નહિવત્ ભણેલી વ્યક્તિ હોય તે ગુજરાત માટે ખરેખર ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે. ઈ.સ. ૧૯૭૭માં શ્રી જયશંકર 'સુંદરી'ની પુણ્યસ્મૃતિમાં વિસનગર નાટ્યગૃહ બાંધવામાં એમણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. તદુપરાંત ભારતીય ગીતસંગીત વિદ્યાલય અને નૃત્યસંસ્થા ઊભી કરાવીને વિસનગરમાં કલા તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાના પ્રયત્નો કર્યા.

દાંતીવાડા બંધનું બાંધકામ એમની જ દેખરેખ અને દોરવણીથી થઈ રહ્યું હતું. હાર્ટની બીમારી અને ન્યૂમોનિયાની અસર હોવા છતાં પણ આ કામમાં નિયમિત હાજર રહીને સાંકળચંદભાઈ મદદરૂપ થતા હતા. એક રાતે એમની નાજુક તબિયતને જોઈને સૌ કુટુંબીજનોએ એમને રેસ્ટહાઉસમાં સૂવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે એમણે કહ્યું : 'તમે બધા રેસ્ટહાઉસમાં સૂવા જાઓ, મારો રામ આ તંબુમાં રહેતા મજૂરોમાં છે. એટલે હું અહીંયાં જ સૂઈ રહીશ. ભલે મોત કાલ આવતું હોય તો આંજ આવે.' આ રીતે સત્યાગ્રહને દૃઢ રીતે વળગી રહીને કુટુંબીજનોને રેસ્ટહાઉસમાં મોકલ્યાં. પોતે મજૂરોની સાથે તંબુમાં સૂતા. રાતે લોહી થિજાવી દેતી ઠંડીની અસરને લીધે એમની તબિયત વધારે બગડી. અમદાવાદની સિવિલ હૉસ્પિટલમાં એમને દાખલ કરાયા. તા.૨૮-૧૧-૧૯૮૬ના દિવસે સાંજે ૬.૦૨ વાગે આ બહુમુખી પ્રતિભાશાળી કર્મઠ પુરુષ હંમેશને માટે સૂઈ ગયા. જેનો એમણે પોતાની હયાતીમાં ગુસ્સે થઈને વિરોધ કર્યો હતો તે એમની પ્રતિમા એમના મરણોત્તર સન્માન તરીકે ઊભી કરવામાં આવી.

જનકલ્યાણને સ્પર્શતાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વિકાસલક્ષી કામો કરીને એનાં મોટાં પરિણામો પ્રજા સામે મૂકનારા આટલા મોટા ગજાના રાષ્ટ્રભક્ત, સમાજસેવક અને રાજકીય નેતાનું જીવન અને કાર્યો સદાને માટે પ્રેરક રહેશે! □

'લીલા લીમડાની સુક્કી ડાળ'

— ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ —

ભાડાનાં મકાનોમાંથી હમણાં જ છૂટ્યો - નવું મકાન બનાવ્યું. આનંદ હોવો જોઈતો હતો પણ હું અકારણ બેચેન હતો. હું વહેલી સવારે મારા મકાનની અગાશીમાં આંટા મારતો હતો. ત્યાં બાજુની સોસાયટીના કૉમનપ્લૉટમાં મારી નજર રોજની જેમ ગઈ. જે ડાળ ઉપર વેલ વીંટળાઈ હતી એ લીમડો રોજ કરતાં જુદો દેખાયો. ધારીને જોયું તો મને ખબર પડી કે લીમડો તો હતો લીલોછમ્મ, પણ એની એક ડાળ સુકાતી જતી હતી, જોકે એના પર વીંટળાયેલી વેલ લીલીછમ્મ હતી... ગયા ચૈત્ર મહિનામાં જ એ લીમડાની ડાળીને નમાવી મેં તો મહોર ચૂંટેલો... હું એ સુકાઈ જતી ડાળીને જોતો રહ્યો. ત્યાં મને અવાજ સંભળાયો. હું ચોંક્યો.

'સા...લા કંઈ કામધંધો કરવો નહિ ને... બેઠા બેઠા ડોઝું ભરવું છે?'

'કાઢી મૂકો સાલાને ઘરની બહાર...!'

'એને પરણાવ્યો એ જ મોટી ભૂલ કરી...'

આ પ્રકારનો સંવાદ સાંભળતાં સાંભળતાં મને વિચાર આવ્યો કે શું આ બધું અક્ષયને લાગું નહિ પડતું હોય!! અક્ષયને ઉદ્દેશીને જ આ વાક્યો આવે છે એવી મનમાં ગોઠવણ જ કરતો હતો ત્યાં ધક્કા મારીને એક યુવકને ઘરની બહાર કાઢવામાં આવી રહ્યો હતો. સોસાયટીનાં ઘણાં માણસો એકઠાં થઈ ગયેલાં. એ યુવાન રડતો રડતો પેલા લીમડા નીચે થોભ્યો, પછી ચાલ્યો.

મેં ધારીને જોયું તો અક્ષય જ. લીમડાને છાંયે ઊભા રહેવાનો એનો ઉપક્રમ, પણ આજે તો એ લીમડાથી દૂર જઈને ઊભેલો.

ચાર-પાંચ વર્ષ પહેલાં એ મારી કૉલેજમાં પહેલા વર્ષમાં ભણવા આવેલો. માંડ એકાદ ટર્મ ભરી હશે અને પછી એ દેખાતો બંધ થઈ ગયેલો. અક્ષય મારા ચિત્તમાં એની વિશિષ્ટ સ્મૃતિઓ સાથે અંકાઈ ગયેલો.

અક્ષયને એકાએક આ શું થયું? હું જોઈ રહ્યો.

'સાલ્લો, ગાંડો થયો નથી. કમાવું પડે એટલે ચાળા કરે છે!' કોઈક કહેતું હતું.

બપોરે વહેતી વહેતી વાત આવી કે લગ્ન પછી અક્ષયે માનસિક સમતુલા ગુમાવી છે, અને એને એનાં જ પરિવારજનો સંઘરવા તૈયાર નથી.

'વહુ તો એવી ગુણિયલ ને ભણેલી છે કે...' મારી પત્નીએ કહ્યું.

'તેં જોઈ છે?' મેં જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

'હોવ્વે. રોજ સવારે દૂધ લેવા આવે છે ત્યારે મળે છે - એનું નામ રેખા.'

અને હું વળી પાછો ચોંક્યો. તરત મારા દિલદિમાગમાં બધું બેસતું ગયું. અક્ષય ભણવા આવેલો ત્યારે તેજસ્વી જણાતો હતો. પણ ધીરે ધીરે એ એબ્નૉર્મલ લાગવાનું કારણ પણ સમજાવા માંડ્યું. અક્ષય ગરીબ મા-બાપનું સંતાન હતો. એના વિવાહ નાનપણમાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. એની મરજી વિરુદ્ધ એનાં મા-બાપે પોતે નક્કી કરેલી જગ્યાએ પરણાવવા દબાણ કર્યું હોવું જોઈએ... હું આમ વિચારવા લાગ્યો. કૉલેજમાં જઈને સીધો જ આચાર્યશ્રીને મળ્યો.

'આપણે ત્યાં એક અક્ષય કરીને વિદ્યાર્થી દાખલ થયેલો એ યાદ આવે છે?'

'પેલો ગાંડો?' મેં કહ્યું : 'હા.'

'તેનું શું થયું?' આચાર્યએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યું : 'એને કોઈ સમજી શક્યું નથી એમ લાગે છે મને.'

'ના હોય?' વિસ્ફારિત આંખે આચાર્ય જોઈ રહ્યા.

અક્ષય વિશે વધુ જાણવા મેં કોશિશ કરી. એ જે સ્કૂલમાં ભણ્યો હતો એના શિક્ષકોને મળ્યો. ત્યારે ખબર પડી કે ખરેખર અક્ષય તેજસ્વી હતો. એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષામાં તેણે પ્રથમ વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પરંતુ ખૂબ નાની ઉંમરે એના વિવાહ થયેલા. એનાં મા-બાપે એને એસ.એસ.સી.માં જ પરણવા કહેલું. એ ના પાડતો રહ્યો. એનું કોઈએ સાંભળ્યું નહિ. મારી ધારણા સાચી પડી હતી એટલે મને રસ પડ્યો.

એને આગળ ભણવાની ખૂબ ઇચ્છા હતી. એની આંખોમાં ચમક હતી. એ દરેક બાબતને મૌલિક રીતે વિચારતો હતો. પછી તો સાહેબ એણે બોલવાનું બંધ કરી દીધેલું. એનાં ઘરનાંએ ભૂવા ધુણાવ્યા, દોરા-ધાગા કર્યા. ગાંડો ગાંડો કહી એની ઉપેક્ષા કરી. ધીરે ધીરે એને કોઈ બોલાવતું પણ નહિ.

'તેમ છતાં પરણાવ્યો?'

'હા સાહેબ. એના બાપને એમ કે પરણાવી દઈએ એટલે છૂટીએ - અને કદાચ એમ કરતાં એનું કંઈ ઠેકાણું પડે. એ એક આશાય ખરી!'

ઘરે આવ્યો. અક્ષયના જ વિચારો આવે. પત્નીને પુનઃ પૂછવા વિચાર્યું. પત્નીએ સામેથી જ કહ્યું : 'પોતાના ઘરમાં તો ટાઢે કાળજે રહેતાં શીખો. શાના વિચારોમાં પડ્યા છો?'

'પેલા અક્ષયને એવું તે શું થયું?' મેં પૂછ્યું.

પત્નીએ કહ્યું : 'કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો... ક્યાં રૂડીરૂપાળી રેખા અને ક્યાં આ જડથો?'

મારા મનમાં વાત બેસતી જ નહોતી, એનું એક કારણ એ હતું કે અક્ષય જ્યારે કૉલેજમાં ભણવા આવ્યો ત્યારે હું નવોસવો અધ્યાપક થઈને વર્ગ લેતો હતો. 'મળેલા જીવ' ભણાવતો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પંડિતયુગની વાત નીકળતાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વાર્તા કહેતો હતો. ત્યાં એ અક્ષયે કરેલા પ્રશ્નો આજે પણ મારા મનમાં એવા ને એવા ઊપસી આવ્યા. અક્ષય આખો દિવસ વાંચ-વાંચ કરે. પરીક્ષા સિવાયનું કેટકેટલું વાંચે, તર્કશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત, ગુજરાતી-સમાજશાસ્ત્ર!

તેણે મને વર્ગ વચ્ચે પૂછ્યું હતું,

'સાહેબ, ધૂળા સાથે જીવીએ લગ્ન કર્યાં પછી જીવીની ફરજ નથી બનતી ધૂળાને સુધારવાની?'

પ્રશ્ન વેધક હતો. ત્યારે તો મેં જવાબ આપેલો, 'બગડેલાને વળી શું સુધારે જીવી?'

ત્યારે વળી તેણે બીજો પ્રશ્ન કરેલો, 'નહિ સર, જીવીએ કાનજી તરફથી મન વાળી લઈને, ધૂળાના જીવનમાં રસ લેવો જોઈતો હતો... અને ધૂળાને પૂરતી હૂંફ આપી માણસ બનાવવા...'

મેં એને ત્યારે તો બેસાડી દીધેલો... પરંતુ ખાસ્સા દિવસો સુધી અક્ષયના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કર્યા કરેલો. પ્રથમ કસોટીમાં પણ ધૂળાના પાત્રાલેખનમાં તેણે લખેલું -

'ધૂળાને અમાનવીય બનાવવામાં સૌથી વધારે હિસ્સો જીવીનો છે, કારણ કે ધૂળાને સમજવા કોઈએ કોશિશ કરી નથી. કાનજીની પ્રેયસી તરીકે જીવીને એ ઓળખતો હોવા છતાં એ જીવી સાથે પરણ્યો છે અને એ રીતે જીવી અને કાનજી બંનેને એ જે રીતે સમજ્યો છે એ વાત સ્વીકારી એણે પોતાના જીવનનો એકડો માંડ્યો છે છતાં એને સમજવા માટે કોઈ પાત્રે, ક્યારેય રજમાત્ર કોશિશ કરી નથી.'

એવો જ બીજો પ્રશ્ન 'સરસ્વતીચંદ્ર' સંદર્ભે તેણે પ્રમાદધનનો પક્ષ લઈને કરેલો.

'સર, કુમુદે પ્રમાદધનને સુધારવા અને સમજવા કઈ કઈ કોશિશ કરી, જરા કહેશો?'

આમ તો એ પ્રશ્ન પણ એટલો જ વિચારવા જેવો હતો, પણ મેં ત્યારે પણ અક્ષયને પાગલ કહીને, ઍબ્નૉર્મલ કહીને હસી કાઢેલો એટલું જ નહિ, પ્રથમ કસોટીમાં એને નાપાસ કરેલો.

પછી તો વર્ગમાં એની મશ્કરીઓ પણ કરતો - કૉલેજમાં પણ એની મશ્કરીઓ થતી. બધાં એને હસી કાઢતાં. એના મિત્રો પણ એનાથી દૂર થતા ગયા હતા.

એ એક વાર મારી પાસે આવેલો - 'સર, આ એક કવિતા જોઈ આપોને?'

મેં એની કવિતાની પ્રથમ પંક્તિ વાંચીને ફાડી નાખેલી. એ મોઢું ઢીલુંવીલું કરીને સ્ટાફરૂમની બહાર નીકળી ગયેલો.

'એ નજરનો રેલો
જેણે સાવ ઉવેખી મૂકેલો -
હું ગૂંચાયો તમે ઉકેલો!!'

- એ પંક્તિઓ આજેય મારી ડાયરીમાંથી મળી આવે ત્યારે પણ મને થાય છે કે અક્ષયમાં ઊંડી ઊંડી શક્તિઓ ફૂટવા મથી રહી છે પણ... હું એને 'એ' એટલે શું, ન પૂછી શક્યો.

હવે મને મારો જ દોષ દેખાય છે. મેં પણ અક્ષયને ઓળખવા-સમજવા ક્યારેય કોશિશ ન કરી અને પછી તો એ કૉલેજ છોડી ગયેલો. પરીક્ષા આપવા ન દેખાયો... ન જ દેખાયો. આ નવું મકાન બનાવ્યા પછી એને પાંચ-છ વર્ષે પહેલી વાર જોયો. મને હતું કે ક્યાંક ગોઠવાઈ ગયો હશે એના સંસારમાં... પણ...? હજું હું એ કઈ નજરથી ગૂંચાયો એ નક્કી નથી કરી શક્યો.

એક સાંજે મને મળ્યો. ફંટાઈને ચાલ્યો. મેં બૂમ મારી. ન થોભ્યો. હું ઝડપથી ચાલ્યો. એની નજીક ગયો. એણે મોં ફેરવી લીધું. મેં એની આંખોમાં જોયું તો ઊંડા કૂવામાં ઊંડે ઊંડે જળ દેખાયાં. એની પીઠ પર હાથ મૂક્યો... તરત બોલ્યો - 'આકાશની ઊંચાઈનો અહમ્ ધરતીની નમ્રતાને નહિ સમજી શકે' - એણે મારી તરફ જોયું સુધ્ધાં નહિ.

મેં કહ્યું - 'તું કંઈક કામધંધો કર, હવે તો તેં લગ્ન પણ કરી લીધાં, ખરુંને?'

'મેં લગ્ન કર્યાં નથી; મારાં લગ્ન કરાવડાવ્યાં છે.'

'એ ગમે તે. તારી જવાબદારી તો ખરીને?' મેં કહ્યું.

'મારી એકલાની જ?' તેણે આંખો કાઢી મને કહ્યું.

'હા.' હું બોલ્યો.

'સર, સૉક્રેટિસને, ગાંધીજીને, ઈશુને કોઈ સમજી શક્યા?'

મેં કહ્યું : 'તું એવો મહામાનવ છે?'

'નો સર, સૂર્ય ન દેખાય એને કિરણ કેવી રીતે દેખાવાનું?'

'મને ખબર છે અક્ષય, તું પાગલ નથી. તને સમજવામાં સમાજે, મેં અને તારા પરિવારે ભૂલ કરી છે. પણ તું માંડીને દિલથી તારી વાત મને કર. તને શી યાતના છે? મારે તારી તકલીફ જાણવી છે.'

'સર, તમે એક વાર કહેલું યાદ છે?' 'શું?'

'જે ટોપલામાં એક કેરી બગડેલી હોય એની બધી જ કેરીઓ બગડી જાય અને શક્તિશાળી વાદળો સૂરજને પણ સંતાડી શકે. બંને પૈડાં સરખાં હોય, સલામત હોય તો રથ ચાલે.'

'પણ તેનું છે શું?'

'સાહેબ, સમાજમાં આવી તો કંઈ કંઈ જિંદગીઓ સડી રહી હશે એમાં બગડેલી કેરીનો જ દોષ નથી, એ તો એની પાસે રહેલી સારી કેરીઓના સંદર્ભમાં જુઓ છો એટલે એનો દોષ દેખાય છે સૌને...' 'એટલે?'

'કોઈ પણ કપડું એક તાંતણાનું બનેલું હોય ખરું?'

મેં કહ્યું - 'ના.'

'બધા તાંતણા આડાઊભા ભેગા થાય ત્યારે કાપડ બને અને મૂળ તાંતણા પર જે ભાત પાડવી હોય એ પડે. એમાં મૂળ એક તાંતણાથી તો થાય પણ શું?'

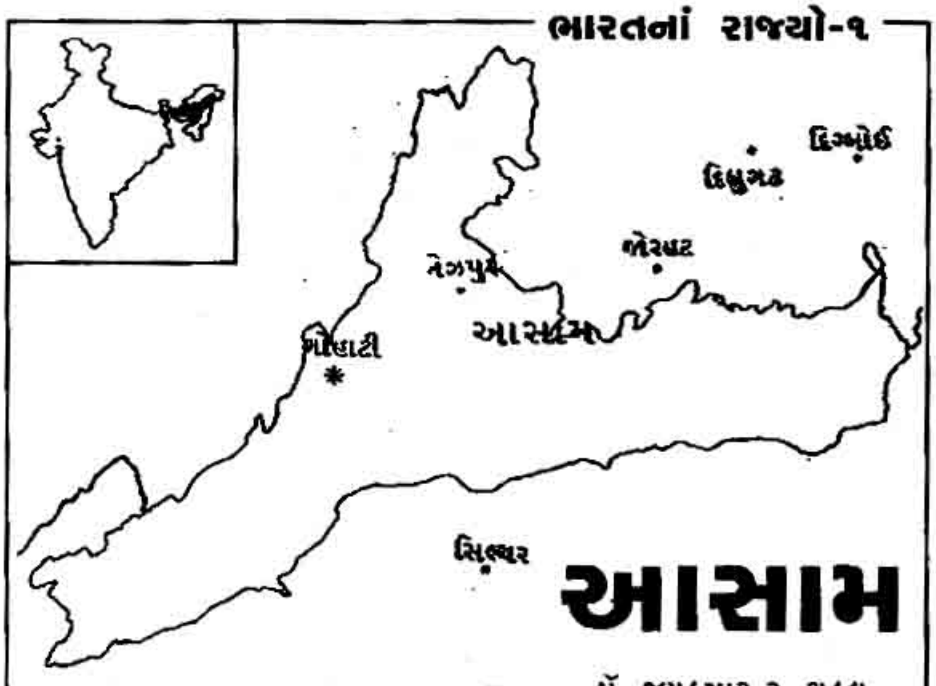
અક્ષયની વાત સાવ સાચી હતી; એના કર્મ ઉપર અન્યનાં કર્મોની છાપ પાડવાની. એના સંદર્ભમાં એને સમજવો જોઈએ. પણ અક્ષયને કોણ સમજે?

'તું તારી સીધી વાત કરને, ભલા માણસ!' મેં કહ્યું.

'સાહેબ, એક વાંકી રેખા જિંદગીના ચિત્રના સૌંદર્યમાં કેટલી બધી આડે આવે છે!' એવું બોલતો બોલતો એ ચાલ્યો ગયો... હું એનાં પગલાંની છાપ જોઈ રહ્યો.

હું બીજે દિવસે સવારે પેલા લીલા લીમડાની સુકાતી ડાળને અગાશીમાંથી ક્યાંય સુધી તાકી રહ્યો. □

ભારતનાં રાજ્યો-૧

આસામ

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

ભારતના ઈશાન (ઉત્તર-પૂર્વ) ખૂણે આસામનું રાજ્ય આવેલું છે. આસામની ઉત્તરે ભુતાન તથા અરુણાચલ પ્રદેશ, તેની પૂર્વે નાગાલેન્ડ અને મણિપુર, દક્ષિણે મેઘાલય તથા મિઝોરમ અને નૈર્ઋત્યમાં બાંગ્લાદેશ તથા પશ્ચિમબંગાળ આવેલાં છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૮,૪૩૮ ચોરસ કિ.મી. અને ૧૯૯૧ની ગણતરી અનુસાર વસતી ૨,૨૪,૧૪,૩૨૨ છે. તેમાં ૬૭.૧૩ ટકા લોકો હિન્દુ, ૨૮.૪૩ ટકા મુસલમાન, ૩.૩૨ ટકા ખ્રિસ્તી અને બાકીનાં અન્ય લોકો રહે છે. તેમાં ૨૨.૮ ટકા લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે તથા રાજ્યના લોકોની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂા.૧૭૨૦ છે. રાજ્યની ભાષા અસમિયા છે. તેમાં ૨૩ જિલ્લા આવેલા છે અને ૩૦,૭૦૮ ચોરસ કિ.મી. વિસ્તારમાં જંગલો છે. આ રાજ્ય ભારત સાથે જમીનની સાંકડી પટ્ટીથી જોડાયેલું છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદી આસામમાં ૭૨૫ કિ.મી. વહે છે. તે ઉપરાંત સુર્મા, કુશિઆરા અને તેમની શાખાઓ તેની મહત્ત્વની નદીઓ છે. તેમનો નદીવિસ્તાર વિસ્તૃત છે. ચોમાસામાં પટ બદલતી તથા ચારે બાજુ પ્રસરી જતી રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતી બ્રહ્મપુત્ર નદી ગાંડી બનીને આસામમાં ઠેરઠેર વિનાશ વેરે છે. પોતાની સાથે પુષ્કળ કાંપ ઘસડી લાવીને જમીનને ફળદ્રુપ કરે છે. અહીં નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધીના ચાર મહિના શિયાળો રહે છે અને બાકીના બધા સમયમાં વરસાદની ઋતુ હોય છે. વિશ્વનો સૌથી વધુ વરસાદવાળો પ્રદેશ ગણાય છે, એટલે કે ૧૮૦થી ૩૦૦ સે.મી. જેટલો વરસાદ અહીં પડે છે.

ઈતિહાસ : પ્રાચીન કાળમાં આસામ કામરૂપ કહેવાતું હતું. એવી અનુશ્રુતિ છે કે કામદેવે ત્યાં પુનર્જન્મ લીધો હતો. અહીંનું પ્રાચીન નગર પ્રાગ્જ્યોતિષપુર હતું જે આજનું ગુવાહાટી છે. તે નરકાસુરનું નગર હતું. મહાભારતમાં કરેલા ઉલ્લેખ મુજબ પ્રાગ્જ્યોતિષપુરનો રાજા ભાગદત્ત અર્જુન દ્વારા મહાભારતના યુદ્ધમાં હણાયો હતો. આસામમાં આર્યોનાં આગમનો તે પુરાવો છે. પ્રાચીનકાળમાં ભાગદત્ત કે પુષ્યવર્મા વંશના રાજાઓએ ઈ.સ. ૩૫૦થી ૬૫૦ સુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું હતું. ઉત્તર ભારતના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં એટલે કે સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ભાસ્કરવર્મા ત્યાંનો છેલ્લો રાજા હતો. તેણે ગૌડ (બંગાળ)ના રાજા શશાંકના ભયથી હર્ષ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી. ઈસવી સનની આઠમી સદીમાં આસામના શ્રીહર્ષે ગૌડ, ઉત્કલ, કલિંગ, કોશલ રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં. નવમી સદીમાં પ્રાલંભનો પુત્ર હર્જરવર્મા પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેણે મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ભટ્ટારક જેવાં બિરુદો ધારણ કર્યાં હતાં. અગિયારમી સદીમાં આસામના રાજા રત્નપાલે અનેક વિજયો મેળવ્યા હતા. તેણે ચાલુક્ય યુવરાજ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા તથા ચોલવંશના રાજેન્દ્રને પણ હરાવ્યા હતા. તેરમી સદીમાં ઉત્તર થાઈલેન્ડમાંથી બુદ્ધિસ્ટ તાઈ જાતિના અહમ્સ લોકોએ આસામ પર જીત મેળવી હતી. અલાઉદ્દીન હુસેનશાહે ઈ.સ. ૧૪૯૮માં આસામ ઉપર ચડાઈ કરી, કમલપુર જીતી લીધું હતું. બર્માના રાજાએ ૧૯મી સદીમાં આસામ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ત્યાંના રાજા ગૌરીનાથ સિંહે ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની મદદ માગી. ૧૮૨૪-૨૬ સુધીની લડાઈ બાદ બર્મીઓએ યાંદાબુની સંધિ કરી અને આસામ પ્રાંત ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને સોંપી દીધો. ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે આસામ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ હાલના કરતાં ઘણું વધારે હતું. ૧૯૫૭માં તેનો નાગાપર્વતીય જિલ્લો કેન્દ્રના શાસન હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો. તે પછી ૧૯૬૩માં અલગ નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચના કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ ખાસી તથા જયંતિયા પર્વતીય જિલ્લા તથા ગારો પર્વતીય જિલ્લાનું અલગ સંયુક્ત મેઘાલય રાજ્ય ૧૯૭૦માં સ્થાપવામાં આવ્યું. તેને બીજે વરસે ૧૯૭૧માં અરુણાચલ પ્રદેશ તથા મિઝોરમની બે અલગ રાજ્યો તરીકે સ્થાપના થઈ.

લોકો : આ રાજ્યમાં ઑસ્ટ્રિક, મંગોલ, ઈન્ડોબર્મીઝ, દ્રવિડ તથા આર્ય જાતિનાં લોકોનું મિશ્રણ થયું છે. અહીંની આદિવાસી જાતિઓમાં બોડો, કાચારી, રાભા, કરબી, મિશિંગ, દેઉરી, હમાર વગેરે જાતિનાં લોકો વસે છે. તેઓના રિવાજો, રીતભાત, ઉત્સવો, રહેણીકરણી, પરંપરાઓ અલગ છે. ૧૯મી સદીમાં નજીકનાં રાજ્યોમાંથી સ્થળાંતર કરીને ગેરકાયદે ઘૂસી ગયેલાં લાખો લોકોએ નવી રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક

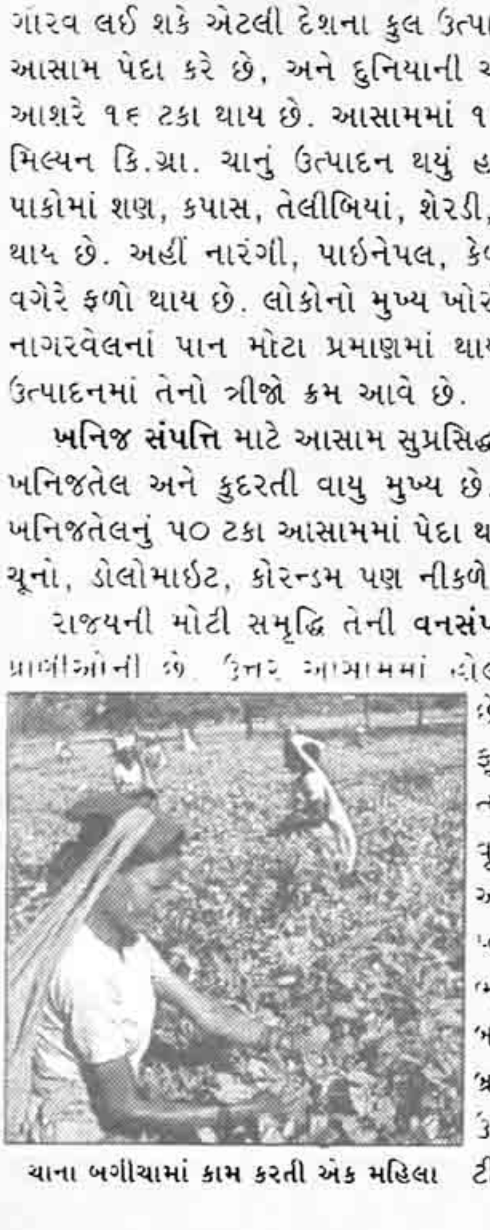
સમસ્યાઓ સર્જી છે.

ઉત્સવો : આસામની પ્રજા દિવાળી, હોળી તથા દુર્ગાપૂજા ઉપરાંત બિહુ નામથી જાણીતો સૌથી મોટો ઉત્સવ ઊજવે છે, જે વર્ષમાં ત્રણ વાર ઉજવાય છે. અહીંના મુખ્ય ઉત્સવોમાંનો રોંગાલી બિહુ વસંતઋતુનો ઉત્સવ છે. તેમાં બિહુ નૃત્ય કરીને તથા બિહુ ગીતો ગાઈને લોકો વસંતઋતુને ઉમંગ અને ઉત્સાહપૂર્વક આવકારે છે. આ ઉપરાંત ભોગાલી બિહુ અથવા પાક લણવાનો ઉત્સવ અને કાંગાલી બિહુના ઉત્સવો પણ લોકો આનંદપૂર્વક ઊજવે છે. આસામનાં મેદાનો તથા પર્વતાળ પ્રદેશોમાં વસતાં આદિવાસીઓના પરંપરાગત વિવિધ ઉત્સવો ઊજવવામાં આવે છે.

ખેતી : લોકોનો આ મુખ્ય વ્યવસાય છે. વસતીનાં ૬૫ ટકા લોકો ખેતી પર નિર્વાહ ચલાવે છે અને બીજાં ૧૦ ટકા લોકો ખેતીને સંલગ્ન વ્યવસાયોમાં રોકાયેલાં છે. ખેડાણ હેઠળની જમીનના ૭૦ ટકા જમીન પર ડાંગર પાકે છે. આસામમાં ચાના ૮૦૦થી વધારે બગીચા છે. ચાના ઉત્પાદનમાં રાજ્ય ગૌરવ લઈ શકે એટલી દેશના કુલ ઉત્પાદનની ૫૦ ટકા ચા આસામ પેદા કરે છે, અને દુનિયાની ચાના ઉત્પાદનની તે આશરે ૧૬ ટકા થાય છે. આસામમાં ૧૯૯૩માં ૪૦૨.૯૫ મિલ્યન કિ.ગ્રા. ચાનું ઉત્પાદન થયું હતું. બીજા રોકડિયા પાકોમાં શણ, કપાસ, તેલીબિયાં, શેરડી, બટાટાનો સમાવેશ થાય છે. અહીં નારંગી, પાઇનેપલ, કેળાં, નાળિયેર, કેરી વગેરે ફળો થાય છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. અહીં નાગરવેલનાં પાન મોટા પ્રમાણમાં થાય છે, અને દેશના ઉત્પાદનમાં તેનો ત્રીજો ક્રમ આવે છે.

ખનિજ સંપત્તિ માટે આસામ સુપ્રસિદ્ધ છે, જેમાં કોલસો, ખનિજતેલ અને કુદરતી વાયુ મુખ્ય છે. દેશમાં પેદા થતા ખનિજતેલનું ૫૦ ટકા આસામમાં પેદા થાય છે. આ ઉપરાંત ચૂનો, ડોલોમાઇટ, કોરન્ડમ પણ નીકળે છે.

રાજ્યની મોટી સમૃદ્ધિ તેની **વનસંપત્તિ** તથા જંગલનાં પ્રાણીઓની છે. ઉત્તર આસામમાં હોલોંગનાં વૃક્ષો ઊગે છે. તેની ઊંચાઈ ૫૦ ફૂટ જેટલી હોય છે. ત્યાં ઊગતાં નોહોરનાં વૃક્ષો પણ જાણીતાં છે. આ વૃક્ષોના લાકડામાંથી પ્લાયવુડ તથા ચા ભરવાની પેટીઓ બનાવવામાં આવે છે. બ્રહ્મપુત્ર નદીના ઉત્તરના કિનારે ખેરી, ટીક અને સીસમનાં

ચાના બગીચામાં કામ કરતી એક મહિલા

વૃક્ષોનાં વન છે. તેનું ઇમારતી લાકડું વેપારી ધોરણે ઘણી અગત્ય ધરાવે છે.

આસામનાં પક્ષીઓમાં મુખ્યત્વે સ્નાઇપ્સ, ફ્લેરિક્સ, પેલિકન, ટિલ્સ તથા વિવિધ જાતિના બગલા જોવા મળે છે. **પ્રાણીઓમાં** વાઘ, ચિત્તા, રીંછ અને જાતજાતનાં હરણ જોવા મળે છે. સફેદ વાળવાળો ત્રિબન વાંદરો ઉત્તર કચારની ટેકરીઓમાં જોવા મળે છે. જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં આસામનાં જંગલોમાં ઠેરઠેર રખડતાં જોઈ શકાય છે.

શિવસાગર મંદિર : આસામ

પ્રાણીસૃષ્ટિના સંરક્ષણ માટે રાજ્યમાં કેટલાંક અભયારણ્યો છે. તેમાં માનસ નદીના કિનારે આવેલ માનસ અભ્યારણ્ય વાઘ માટે અનામત રાખેલ છે. આ ઉપરાંત તેમાં વીસ જાતનાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓ તથા કેટલાંક પ્રાણીઓ રહે છે, જે અન્યત્ર જોવા મળતાં નથી. અહીં સોનેરી વાનર જોવા મળે છે, જે બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ હોય છે. કાઝીરંગા નૅશનલ પાર્ક પૂર્વ ભારતનાં અભયારણ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેનું મુખ્ય આકર્ષણ એક શીંગડાના ગેંડા છે. એવા ગેંડાની સંખ્યા ૧૯૮૯માં ૧૨૫૦ હતી તે ૧૯૯૩માં ઘટીને ૧૧૬૪ થઈ છે. ચોરશિકારીઓએ ૧૯૯૩માં ૪૦, ૧૯૯૪માં ૧૪, ૧૯૯૫માં ૨૭ અને ૧૯૯૬ના પ્રથમ છ માસમાં ૧૫ ગેંડા મારી નાખ્યા હતા. કાઝીરંગામાં વાઘ, જંગલી હાથી, ચિત્તા, હરણ, ભૂંડ વગેરે પ્રાણીઓ પણ રહે છે.

ઉદ્યોગો : મૂડીની અછત અને વાહનવ્યવહારનો અલ્પ વિકાસ અહીંના ઔદ્યોગિક પછાતપણાનાં મુખ્ય કારણો છે. જંગલસંપત્તિ વિપુલ હોવાથી લાકડાં વહેરવાનાં કારખાનાં વિકસ્યાં છે. આસામની પ્રત્યેક મહિલા વણાટકામ જાણે છે અને દરેક કુટુંબમાં ઓછામાં ઓછી એક હાથશાળ હોય છે. રાજ્યમાં પેટ્રોકેમિકલ્સ, ખાતરો, ચા, કાગળ, ખાંડ, શણ, પ્લાયવુડના ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે. ચોખા અને તેલની મિલો તથા રેશમવણાટ સહિત કુટિરઉદ્યોગોમાં વાંસ અને નેતરની અનેક વસ્તુઓ તથા પિત્તળનાં વાસણ બનાવવામાં આવે છે.

જોવાલાયક સ્થળો : ઈશાન પ્રદેશનું પ્રવેશદ્વાર ગુવાહાટી

છે. ગુવાહાટીની આસપાસનાં જોવાલાયક સ્થળોમાં કામાંખ્ય મંદિર, ઉમાનંદ મંદિર, નવગ્રહ મંદિર, ગાંધીમંડપ, પ્રાણી-સંગ્રહાલય, મ્યૂઝીઅમ, શુક્રેશ્વરનું મંદિર, ગીતામંદિર, મદન-કામદેવનું મંદિર તથા સરાઈઘાટ પુલ આવેલા છે.

વિશિષ્ટતાઓ : આસામમાં બ્રહ્મપુત્ર નદી પરનો મજુલી ટાપુ દુનિયામાં નદી પર આવેલા ટાપુઓમાં સૌથી મોટો છે. ત્યાં કેટલાક મઠ આવેલા છે. ૧૫મી સદીમાં વૈષ્ણવ સંત મહાપુરુષ શંકરદેવે ત્યાં પોતાનો મઠ સ્થાપ્યો હતો. તે ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ત્રણ દાયકા અગાઉ ૧૨૪૫ ચોરસ કિ.મી. હતું તે હવે ઘટીને આશરે ૭૦૦ ચોરસ કિ.મી. થઈ ગયું છે. આસામના દિગ્બોયમાં ઈ.સ. ૧૮૮૯માં ખનિજતેલ શોધવામાં આવ્યું હતું. લગભગ સો વરસ પછી ત્યાંથી દર વર્ષે ૬ મિલ્યન મેટ્રિક ટન જેટલું ખનિજતેલ પેદા થાય છે. આસામમાં આવેલ જતિંગા હિલ્સમાં દર વર્ષે સેંકડો પક્ષીઓ આપઘાત કરે છે, તેથી આ સ્થળ વિશ્વવિખ્યાત બન્યું છે. પક્ષીવિદ્યાના નિષ્ણાતો આપઘાત કરવાનું કારણ શોધી શક્યા નથી, પરન્તુ તેઓ આ બાબત અંગે મૂંઝવણ અનુભવે છે.

ઈ.સ. ૧૭૩૪માં રાણી માદમ્બિકાએ શિવસાગર નામનું વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું અને તેના કિનારે શિવમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. આ શિવમંદિર ભારતમાં સૌથી વધુ ઊંચાઈ પર આવેલ મંદિર ગણાય છે. આસામમાં ભગવાન શિવનાં અસંખ્ય મંદિરો આવેલાં છે. તાંત્રિકવાદની શરૂઆત આ રાજ્યમાં થઈ હતી. શંકરદેવ નામના સંતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો હતો. શંકરદેવને ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સમકાલીન માનવામાં આવે છે. આસામે હેમ બરૂઆ જેવા દિગ્દર્શક-અભિનેતા, પરવિન સુલતાના જેવી શાસ્ત્રીય સંગીતની ગાયિકા તથા ભૂપેન હઝારિકા જેવા લોકસંગીતના પ્રખ્યાત ગાયક દેશને પ્રદાન કર્યા છે.

ઓગણીસમી સદીથી આસપાસના પ્રાંતોનાં લોકો મોટી સંખ્યામાં આવીને અહીં સ્થાયી થવા લાગ્યાં. બંગાળના હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો સમગ્ર આસામમાં ફેલાઈ ગયા. સ્થળાંતર કરીને સતત પ્રવેશની આ પ્રક્રિયાથી આસામની મૂળ વસ્તીનું ચિત્ર સારી પેઠે બદલાતું ગયું તેના ફળ સ્વરૂપે સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી. ઈ.સ. ૧૯૦૧ પછીની દરેક વસતી ગણતરીમાં સ્થળાંતર કરીને પરપ્રાંતમાંથી આવેલા લોકોના વધતા જતા ધસારાની નોંધ લેવામાં આવી છે. ૧૯૭૨માં બાંગ્લાદેશ થયા બાદ ત્યાંથી પણ ગેરકાયદે ઘૂસણખોરીનું પ્રમાણ પુષ્કળ વધી જવા પામ્યું હતું.

બિનઆસામી લોકોના બેસુમાર ધસારા સામે અખિલ આસામ છાત્ર પરિષદે યુવાન નેતા પ્રફુલ્લકુમાર મહંતોના નેતૃત્વ હેઠળ જોરદાર આંદોલન કર્યું. અખિલ આસામ ગણસંગ્રામ પરિષદે તેને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. આ આંદોલનમાં વકીલો, વેપારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ડૉક્ટરો, એન્જિનીઅરો, નોકરિયાતો તથા મહિલાઓ જોડાયાં. આંદોલન હિંસક પણ બન્યું. રાજ્યમાંથી નિકાસ થતાં તેલ અને વાયુને રોકવામાં આવ્યાં. ૧૯૮૫ના ઑગસ્ટમાં કેન્દ્ર સરકાર સાથે સમજૂતી થઈ. ૧૯૬૭ના વર્ષને વિભાજકવર્ષ તરીકે ગણીને, ૧૯૭૧ના વર્ષથી આવેલા બિનઆસામીઓને રાજ્ય બહાર કાઢવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. ભારત સરકારે રાજ્યને પૂરતી નાણાંકીય સહાય આપવાની ખાતરી આપી. આસામનું આંદોલન છ વર્ષ ચાલ્યું. વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોએ સમગ્ર આંદોલનનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું. આસામની ઉત્તરે વસતાં બોડો લોકો આસામથી છૂટા પડવા માટે કેટલાંક વરસોથી આંદોલન ચલાવે છે. બોડો તથા આસામીઓ વચ્ચે વરસોથી વિસંવાદ ચાલ્યા કરે છે. □

જ્ઞાનકથા

ચશ્માંના કાચનો બોધ

બહાદુરભાઈ જ. વાંક

એક સભામાં કેટલાક શ્રોતાઓએ ગુરુ બજુવાને પૂછ્યું : 'જીવનમાં અમે સગી આંખે જીવનની કેટકેટલી કલુષિતતાઓ અને સ્વજનોના મૃત્યુને જોઈએ છીએ, છતાં અમને સમ્યક્ બોધ કેમ નહીં થતો હોય? બસ, યંત્રવત્ જીવી જવું એ જ શું અમારી નિયતિ હશે?'

બજુવા બોલ્યા : 'તમે આંખે ચશ્માં ચઢાવેલાં છે, અને ચશ્માંના કાચમાંથી તમને જોતાં આવડતું નથી એટલે!'

'અમે ચશ્માંમાંથી જ બધું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ, છતાં આપ આમ કેમ કહો છો?' એક શ્રોતાએ પૂછ્યું.

'ચશ્માંમાંથી તમે જુઓ છો, એ તો માત્ર તમારો વહેમ છે. હકીકતમાં તમે કશું જ જોઈ શકતા નથી.'

'આપ અમારી સામે ઊભા છો, ને અમે આપને ન જોઈ શકીએ એ કેમ માની શકાય?' એકીસાથે બધાએ પૂછ્યું.

'મને જોવાની વાત તો દૂર રહી પણ તમે તમારાં ચશ્માંના કાચને પણ જોઈ શકતા નથી એની તમને ખબર છે?'

'ચશ્માંમાંથી જ બધું જોઈએ છીએ, ને ચશ્માંના કાચને જ શું અમે ન જોઈ શકીએ?'

'ના, હકીકત એથી ઊલટી છે. ચશ્માંમાંથી તમે કશું જ જોઈ શકતા નથી, એટલે ચશ્માંના કાચને પણ તમે કેવી રીતે જોઈ શકો?' બજુવાએ વેધક પ્રશ્ન કર્યો.

'પણ અમે તો માનીએ છીએ - જ્યાં આંખ જ બધું જોતી હોય ત્યાં કાચને જોવાનો પ્રશ્ન જ અમારા માટે ઉપસ્થિત થતો નથી.' કેટલાક શ્રોતાઓએ બેધડક પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું.

'બસ, આ જ તો છે તમારી સમસ્યા. જ્યાં આંખની નજીકમાં નજીકની વસ્તુ કાચને પણ જોવાની તમે દરકાર ન કરો તો એમાંથી દેખાતી દૂરની વસ્તુને પણ તમે કઈ રીતે જોઈ શકવાના હતા?' બજુવાએ મુદ્દાની વાત રજૂ કરી.

વળી, એક શ્રોતાએ પૂછ્યું : 'તો આપની દૃષ્ટિએ ચશ્માંના કાચમાંથી કઈ રીતે જોઈએ તો કાચનો અને તેમાંથી દેખાતી વસ્તુનો બોધ થાય'

(અનુસંધાન પૃ.૮૩)

ઍન ફ્રેન્કની રોજનીશી

અનુવાદ
હિના ગોખલે

[પ્રસ્તાવના : ઍન ફ્રેન્કે ૧૨ જૂન, ૧૯૪૨થી ૧ ઑગસ્ટ, ૧૯૪૪ દરમિયાન ડાયરી લખી હતી. શરૂઆતમાં તો ફક્ત પોતાને માટે જ એ લખતી હતી. પરંતુ એક દિવસ, લંડનમાંના રાજકીય આશ્રિત એક ડચ શાસક પક્ષના સભ્ય, ગૅરિટ બાંલ્કેસ્ટાઈને રેડિયો પરના ભાષણમાં જાહેર કર્યું કે યુદ્ધ પછી જર્મન શાસન દરમિયાન ડચ પ્રજાની આપવીતીનું વર્ણન આપતા દસ્તાવેજો એ એકત્ર કરીને પ્રસિદ્ધ કરશે. એમાં ઉદાહરણ તરીકે એમણે પત્રો તથા ડાયરીઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો.

આ ભાષણથી પ્રભાવિત થઈને ઍન ફ્રેન્કે પોતાની ડાયરીને આધારે લખેલા પુસ્તકને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું. એણે ડાયરીનું સુધારાવધારા સાથે પુનર્લેખન શરૂ કર્યું, જેમાં ખાસ રસપ્રદ ન લાગતી વાતોને એણે કાઢી નાખી અને સંસ્મરણો તાજાં કરી કેટલીક વાતો ઉમેરી. સાથે સાથે મૂળ ડાયરી લખવી પણ ચાલુ રાખી.

૧૯૮૯માં ઍન ફ્રેન્કની આ બંને ડાયરીઓ પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત થઈ, જેમાં મૂળ ડાયરીને 'અ' આવૃત્તિ અને પુનર્લિખિત આવૃત્તિને 'બ' કહેવામાં આવી.

ઍનની ડાયરીમાં છેલ્લી નોંધ ૧ ઑગસ્ટ, ૧૯૪૪ની છે. ૪ ઑગસ્ટ, ૧૯૪૪ને દિવસે ગુપ્તનિવાસમાં સંતાયેલા આઠે જણાની ધરપકડ થઈ. એ પેઢીમાં કામ કરતી બે સેક્રેટરીઓ - મીપ ગાઈસ અને બેપ વૉસ્કયૂલને ઍનની ડાયરી ગુપ્તનિવાસમાં વિખરાયેલી મળી આવી. મીપ ગાઈસે એ ડાયરીઓ પોતાના ટેબલના ખાનામાં સંતાડી દીધી. યુદ્ધ પૂરું થયાં પછી જ્યારે એમને જાણ થઈ કે ઍન તો મૃત્યુ પામી છે ત્યારે આ ડાયરીઓ વાંચ્યા વિના ઍનના પિતા ઑટો ફ્રેન્કને સોંપી દીધી.

ઘણા વિચારવિમર્શને અંતે ઑટો ફ્રેન્કે ઍનની ઇચ્છા પ્રમાણે આ ડાયરીને છાપવાનું નક્કી કર્યું. એમણે 'અ' અને 'બ' આવૃત્તિમાંથી કેટલાક ભાગ પસંદ કરીને સંક્ષિપ્ત આકારે પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું. જે આવૃત્તિ 'ક' તરીકે ઓળખાઈ. આજે દુનિયાભરમાં લોકો આ આવૃત્તિને 'ઍન ફ્રેન્કની રોજનીશી' તરીકે ઓળખે છે.

પસંદગી કરતાં ઑટો ફ્રેન્કને કેટલીક બાબતો નજર સમક્ષ રાખવી પડી. પહેલું તો ડચ પ્રકાશકની શ્રેણીમાં બંધ બેસે એ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત કરવી જરૂરી હતી. ઉપરાંત, એ જમાનામાં લૈંગિક-સંબંધો વિશે વાત છાપવી, અને તે પણ ઍન જેવી કિશોરીએ લખેલી, સભ્ય ગણાતું નહિ. અને ઍને પોતાની મા અને ગુપ્તનિવાસના અન્ય રહેવાસીઓ માટે જે ટીકાત્મક લેખન કર્યું હતું એનો સમાવેશ કરવો ઑટો ફ્રેન્કને યોગ્ય લાગ્યો નહિ. ૧૩થી ૧૫ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન લખેલી ડાયરીમાં ઍને પોતાની પસંદ અને નાપસંદ ખૂબ સ્પષ્ટપણે લખી હતી.

૧૯૮૦માં ઑટો ફ્રેન્કના મૃત્યુ બાદ, એમના ઇચ્છાપત્રમાં નમૂદ કર્યા પ્રમાણે એમની દીકરીની હસ્તપ્રત નેધરલૅન્ડની યુદ્ધના દસ્તાવેજો સંભાળનારી સંસ્થાને સોંપવામાં આવી. આ ડાયરીના પ્રકાશનથી જ એની સત્યતા વિશે શંકાઓ ઉઠાવવામાં આવી હતી. એટલે આ સંસ્થાએ ડાયરીની સંપૂર્ણ તપાસ આદરી. તપાસને અંતે એની સત્યતા જ્યારે શંકાથી પર સાબિત થઈ ત્યારે એ સંપૂર્ણ ડાયરીને તપાસ દરમિયાન મળેલાં તારણો સહિત ફરી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ નવી આવૃત્તિમાં 'અ', 'બ' અને 'ક' આવૃત્તિઓનો તો સમાવેશ કર્યો જ. એ ઉપરાંત ફ્રેન્કે કુટુંબવિષયક અન્ય માહિતી, એમની ધરપકડ અને રવાનગીને આવરતા સંજોગો, ઍનના હસ્તાક્ષર પર થયેલું સંશોધન અને આ સર્વ માટે વાપરેલા દસ્તાવેજોનો પણ સમાવશે કરવામાં આવ્યો.

બૅસલ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ સ્થિત ઍન ફ્રેન્ક ફાઉન્ડેશનને ઑટો ફ્રેન્કના એકમાત્ર વારસ તરીકે ડાયરીના કૉપી રાઇટ્સ મળ્યા છે. આ ફાઉન્ડેશને નક્કી કર્યું કે સામાન્ય વાચક માટે ડાયરીની એક વિસ્તૃત આવૃત્તિ છાપવી. આ નવી આવૃત્તિ ઑટો ફ્રેન્કે સુધારેલી આવૃત્તિને અને ડાયરીએ લોકો સુધી પહોંચાડેલા સંદેશને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર રહીને છાપી છે. આ વિસ્તૃત આવૃત્તિના સંપાદનનું કામ લેખિકા અને અનુવાદિકા મરિયમ પ્રેસ્લરને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ઑટો ફ્રેન્કે પસંદ કરેલા ભાગમાં 'અ' અને 'બ' આવૃત્તિનાં કેટલાંક લખાણનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. મરિયમ પ્રેસ્લર લિખિત આ આવૃત્તિએ ઍન ફ્રેન્ક ફાઉન્ડેશનની સંમતિ મેળવી છે. આ આવૃત્તિનો આશય વાચકો ઍન ફ્રેન્કના વિશ્વને વધુ નજીકથી નિહાળી શકે એ છે.

'બ' આવૃત્તિ લખતાં ઍન ફ્રેન્કે વ્યક્તિઓ માટે ઉપનામો વાપર્યાં હતાં. ઍને પોતાને માટે શરૂઆતમાં ઍન ઑલિસ અને પાછળથી ઍન રૉબિન્સ નામ વાપર્યું હતું. ઑટો ફ્રેન્કે કુટુંબનાં સભ્યો માટે મૂળ નામ વાપરવાં જ પસંદ કર્યાં. અને અન્ય વ્યક્તિઓ માટે ઍનની ઇચ્છાનુસાર ઉપનામ વાપર્યાં. સમય સાથે ગુપ્તનિવાસીઓને મદદરૂપ થઈ પડેલાં કુટુંબોનાં નામ સર્વજ્ઞાત થઈ ચૂક્યાં છે. એટલે પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં મદદનીશ કુટુંબોનાં મૂળ નામ વાપર્યાં છે, જે પ્રસિદ્ધિને પાત્ર પણ છે જ. બાકીની વ્યકિતઓ માટે ઉપનામ વાપર્યાં છે. પોતાની ઓળખ જાહેર ન કરવા ઇચ્છતી વ્યકિતઓ માટે યુદ્ધદસ્તાવેજો સંભાળનાર સંસ્થાએ ગમે તે આદ્યાક્ષરો વાપર્યા છે.

'ગુપ્તનિવાસ'નાં અન્ય રહેવાસીઓનાં ખરાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

વૅન પેલ્સ કુટુંબ (ઑસ્નાબ્રુક, જર્મની નિવાસી), ઑગસ્ટે વૅન પેલ્સ (જન્મ : ૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૦), હરમન વૅન પેલ્સ (જન્મ : ૩૧ માર્ચ, ૧૮૯૮), પીટર વૅન પેલ્સ (જન્મ : ૮ નવેમ્બર, ૧૯૨૬).

ઍન ફ્રેન્કની હસ્તલિખિત ડાયરીમાં વાપરેલાં નામ છે : પેટ્રોનેલા, હૅન્સ અને પીટર વૅન ડાન અને પ્રસ્તુત ડાયરીમાં નામ છે : પેટ્રોનેલા, હરમન અને પીટર વૅન ડાન.

ફ્રિટ્ઝ ફેફર (જન્મ : ૩૦ એપ્રિલ, ૧૮૮૯, ગીસેન, જર્મની)

ઍને હસ્તલિખિત ડાયરીમાં આપેલું નામ અને પ્રસ્તુત ડાયરીમાં નામ : આલ્બર્ટ ડસેલ.

પ્રસ્તુત આવૃત્તિ ઍનની રોજનીશીની 'બ' આવૃત્તિ પર આધારિત છે, જે ઍને ૧૫ વર્ષની ઉંમરે લખી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ઍને પહેલાંના લખાણમાં ટિપ્પણી ઉમેરી છે. આ ઉમેરો અહીં અલગ તરી આવે એમ છાપ્યો છે. ઍનની વ્યાકરણ અને જોડણીની ભૂલો સુધારી લેવામાં આવી છે. આ સિવાય ઍનનું લખાણ જેવું છે તેવું જ છાપ્યું છે, કારણ કે એમાં સુધારા કે સ્પષ્ટીકરણ કરવું આ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ માટે યોગ્ય ગણાય નહિ.

નોંધ : અત્યાર સુધી અનુવાદિત પાત્રોનાં નામ 'ક' આવૃત્તિ પ્રમાણે હતાં. 'ગુરુવાર ૨૫મી માર્ચ, ૧૯૪૩'થી વિસ્તૃત આવૃત્તિમાંથી અનુવાદ શરૂ કર્યો હોવાથી પાત્રોનાં (મદદનીશ વ્યકિતઓનાં) નામ મૂળ નામ વાપર્યાં

છે. 'જૂનાં' અને 'નવાં' નામ એમ અનુક્રમે 'ક' આવૃત્તિ અને 'વિસ્તૃત' આવૃત્તિના નામને ઓળખીએ તો તેમનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે :

જૂનાં	નવાં
૧. શ્રી કૂફિયસ (Mr. Koophius)	- શ્રી ક્લાઈમન (Mr. Kleiman)
૨. શ્રી કાલર (Mr. Kraler)	- શ્રી કુગ્લર (Mr. Kugler)
૩. મીપ (Miep)	- શ્રી મીપ (Miep)
૪. એલી વૉસન (Elli Vossen)	- શ્રી બેપ વૉસ્કયૂલ (Bep Voskuile)
૫. શ્રી વાંસન (Mr. Vossen)	- શ્રી વૉસ્કયૂલ (Mr. Voskuile)

આટલા અનુવાદ પછી ધ્યાનમાં આવ્યું કે Van Dannનો ઉચ્ચાર વાન ડાન ન કરતાં વૅન ડાન કરવો જોઈએ આથી હવે પછીના અનુવાદમાં વૅન ડાન વાપર્યું છે.]

રવિવાર ૧૪ જૂન, ૧૯૪૨ : શુક્રવારે ૧૨મી જૂને હું સવારે છ વાગ્યે જ ઊઠી ગઈ... ને ઊહુંસ્તો, એ હતો મારો જન્મદિવસ. પણ અમને છોકરાંને આટલાં વહેલાં ઊઠવાની પરવાનગી નથી એટલે મારી ઉત્સુકતાને કાબૂમાં રાખી થોડી વાર પડી રહી. પણ છેવટે રહેવાયું નહિ એટલે પોણા સાતે તો ઊઠી જ ગઈ. નીચે ડાઈનિંગ રૂમમાં ગઈ. ત્યાં મારી બિલાડી મૂર્થએ સ્નેહાળ 'મ્યાઉં'થી મારું સ્વાગત કર્યું.

સાત વાગ્યા એટલે હું મમ્મી-પપ્પા પાસે ગઈ. પછી દીવાનખાનામાં મને મળેલી ભેટો જોવા બેઠી. સહુપ્રથમ મને 'તું' મળી... મને મળેલી સર્વશ્રેષ્ઠ ભેટ. મારે માટે આવેલો એક લાલ ગુલાબનો ગુચ્છ ટેબલ પર જ પડ્યો હતો. સાથે એક છોડવો પણ હતો. મને આખો દિવસ અન્ય ભેટ મળતી રહી.

મમ્મી-પપ્પાએ મને જાતજાતની ભેટ આપી. મારા મિત્રવર્તુળમાંથી પણ સુંદર-સુંદર ભેટ મળી. એક ઓબસ્ક્યોરા, કૅમેરા, પાર્ટીગેઈમ, ઢગલોએક પીપરમીંટ, ચૉકલેટ, ટૉફી વગેરે; પઝલ, બ્રોચ, જોસેફ કોહેનની 'નેધરલૅન્ડની વાર્તાઓ તથા લોકકથાઓ', 'Daisy's Mountain Book' (એક અફલાતૂન પુસ્તક) અને થોડાક પૈસા પણ મળ્યા. હવે 'The Myths of Greece and Rone' ખરીદીશ.

એ પછી સવારે લીઝે મને બોલાવી અને અમે બંને સ્કૂલે ગયાં. ત્યાં રિસેસમાં મેં બધાંને ગળ્યાં બિસ્કીટની પાર્ટી આપી.

બસ, આજે અહીં પૂરું કરું છું. આવજો. લાગે છે કે આપણી જોડી જામશે!

સોમવાર ૧૫ જૂન, ૧૯૪૨ : રવિવારે ઘેર જન્મદિવસ નિમિત્તે પાર્ટી હતી. અમે રીન-ટીન-ટીનવાળી 'The Light - House Keeper' ફિલ્મ જોઈ. મારા બધા જ મિત્રોને ખૂબ ગમી. પાર્ટીમાં છોકરી-છોકરા બેય હતાં. મારી મમ્મી માટે અત્યંત રસનો વિષય મારી વર-પસંદગી! વચ્ચે તો હું પીટર વેસેલને જ પસંદ કરવાની એમ એણે માની લીધું હતું. પણ એક વાર સ્પષ્ટવક્તા બનીને એ વાત મમ્મીના મનમાંથી મેં કાઢી. લીઝ ગુઝેન અને સેની હાઉટમન થોડા વખત પહેલાં મારી ખાસ બહેનપણીઓ હતી, પણ આજકાલ જૉપી ડી-વૉલ સાથે સ્કૂલમાં મૈત્રી બંધાઈ છે. હવે એ જ મારી ખાસ બહેનપણી છે, કારણ કે હવે લીઝને મારા કરતાં બીજી છોકરીઓ સાથે વધુ બને છે. અને સૅનીએ સ્કૂલ બદલી અને ત્યાં નવી બહેનપણીઓ મળી છે.

શનિવાર ૨૦ જૂન ૧૯૪૨ : છેલ્લા કેટલાક દિવસ મેં રોજનીશી લખી નથી. એનું મુખ્ય કારણ હતું કે મારે આ ડાયરી બાબત જરા વિચાર કરવો હતો. એક તો હું અને ડાયરી એ વિચાર જ મને વિચિત્ર લાગે છે. બીજું કે એક તેર વરસની છોકરીની ડાયરીમાં તે કોને રસ પડે? કદાચ મને પણ ન પડે. પણ શું કામ મારે કોઈની પરવા કરવી? મારે લખવું છે એટલે લખીશ. અને એથી વધુ મહત્ત્વની વાત એ છે કે મારે મારા દિલના ઊંડાણમાં સમાયેલી વાતો કોકને કરવી છે.

'માણસ કરતાં કાગળમાં ધીરજ વધારે' એવી એક કહેવત છે. એક સાવ જ ઉદાસીન દિવસે હથેળી પર મોં ટેકવી હું બેઠી હતી. કાંઈ પણ કરવાનો મને કંટાળો આવતો હતો. બહાર જવું કે ઘેર બેસવું એ પણ નક્કી કરી શકતી નહોતી. ત્યારે મને આ કહેવત યાદ આવી. અને ખરે જ કાગળ વધુ ધીરજવાન! આમ તો પાકા પૂઠાની ઉપર 'ડાયરી' લખેલી નોટબુક કોઈને પણ બતાવવાની મારી ઇચ્છા નથી, સિવાય કે મને કોઈ સાચો મિત્ર, છોકરી કે છોકરો મળી જાય. પણ હાલ તો એવું કોઈ છે જ નહિ. અને એ જ ડાયરી લખવાનું મૂળ કારણ છે.

હવે અહીં જરા સ્પષ્ટતા કરી લઈએ. કારણ કે આ દુનિયામાં એક તેર વરસની છોકરી સાવ એકલીઅટૂલી હોય એવું કોઈ માને પણ નહિ અને એવું છેય નહિ. મારે વ્હાલસોયાં મા-બાપ છે. સોળ વર્ષની મોટી બહેન છે. મિત્રોમાં ગણના થાય એવાં લગભગ ત્રીસેક લોકો હું ગણાવું. મારી સાદી ઝલક જોવામાં પણ ધન્યતા અનુભવે અને એ ન મળે તો ક્લાસમાં અરીસામાં મારું પ્રતિબિંબ ઝીલવાના પ્રયત્ન કરે એવા બૉયફ્રેન્ડની તો લાઈન લાગે. અન્ય સગાંસંબંધી પણ છે. જેમ કે, કાકા-કાકી, મામા-મામી, ફઈ-ફુઆ, માસા-માસી વગેરે. બધાં પ્રેમાળ છે. સુખ-સગવડભર્યું ઘર છે. પણ આ બધાં સાથેના મારા સંબંધો રોજની હસીમજાક પૂરતા જ છે. એથી વિશેષ નહિ. રોજબરોજની દુન્યવી વાતોના કૂંડાળા બહાર હું એમને આણી જ શકતી નથી. છે, એથી વધુ ગહેરા સંબંધો બાંધવા જ અશક્ય છે. અને આ જ મૂળ તકલીફ છે. હા, કદાચ એમાં મારો પણ વાંક હશે. કદાચ મારામાં જ આત્મવિશ્વાસનો અભાવ છે કે હું કોઈને દિલની વાતો નથી કહી શકતી. જે હોય તે પણ આ એક હકીકત છે અને હાલ મારી પાસે એનો કોઈ ઉપાય નથી.

અને માટે આ ડાયરી. મારે આ ડાયરીમાં રોજરોજની નીરસ રુક્ષ ઘટનાઓ નથી લખવી, કે પછી સામાન્ય રીતે લોકો ડાયરીમાં લખે એવું લખવાનો પણ ઈરાદો નથી. પરંતુ ડાયરી જાણે કે મારી સાચા અર્થમાં બહેનપણી હોય એમ મારે મારા મનની બધી વાતો એમાં લખવી છે. મારા માનસપટ પર રેખાંકિત એક મિત્રનું સ્થાન આ ડાયરીને આપવું છે. એટલે મેં એનું નામ પાડ્યું છે : કિટી. કિટીને સંબોધીને પત્રો હું આ ડાયરીમાં લખીશ. હવે આ મિત્રતાની શરૂઆત હું સ્વપરિચયથી કરીશ. એમ કરતાં મને થોડો સંકોચ થાય છે તો પણ ત્યાંથી જ શરૂઆત કરું છું.

લગ્ન સમયે મારા પિતાની ઉંમર છત્રીસ વર્ષની હતી અને માની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી. મારી બહેન માર્ગટ ૧૯૨૬માં ફ્રેન્ક-ફર્ટ-ઑન-મેઈનમાં જન્મી. ૧૯૨૯ની ૧૨મી જૂને મારો જન્મ થયો. યહૂદી હોવાને કારણે ૧૯૩૩માં અમે (જર્મની છોડીને) હૉલેન્ડમાં આવી વસ્યાં. અહીં મારા પિતા એન.વી. ટ્રાવીસની કંપનીમાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે જોડાયા. આ કંપનીને અને મારા પિતાની ભાગીદારીવાળી કોલન એન્ડ કંપનીને સારો વ્યવહાર છે.

હિટલરના યહૂદી-વિરોધી વલણને કારણે અમારું અને અમારાં અન્ય સગાંસંબંધીઓનું જીવન જરા તણાવગ્રસ્ત રહેતું. ૧૯૩૮ના હત્યાકાંડ પછી મારા મામા અમેરિકા જતા રહ્યા અને મારી તોંતેર વર્ષની નાની અમારી સાથે રહેવા આવી. ૧૯૪૦ના મે માસ પછી સુખ-શાંતિના દિવસો ઝડપથી દૂર થઈ ગયા. યુદ્ધ શરૂ થયું. એમાં હૉલૅન્ડ પડ્યું અને જર્મનોના આગમન સાથે યહૂદી લોકોની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ. યહૂદી વિરોધી કાયદાઓની જાણે કે એક હારમાળ જ શરૂ થઈ. એક પછી એક નવા કાયદાઓ અમલમાં મુકાવા માંડ્યા. યહૂદી લોકો પર છ ખૂણાનો પીળો તારો દેખાય એમ પહેરવાની ફરજ પડી. એમને સાઇકલ ચલાવવાની મનાઈ, બીજું કોઈ પણ વાહન ચલાવવાની કે ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરવાની મનાઈ, બપોરના ત્રણથી પાંચ દરમિયાન જ ખરીદી કરવાની છૂટ અને તે પણ 'યહૂદી દુકાન' એવું લખેલી દુકાનમાંથી જ. રાતના આઠ પછી યહૂદીઓથી બહાર જવાય નહિ, ઘરના આંગણામાં પણ નહિ. સિનેમા, નાટક કે એવી જાતના કોઈ પણ મનોરંજનના કાર્યક્રમો જોવાની મનાઈ, સાર્વજનિક રમતગમતના મેદાનમાં, સ્વિમિંગ પુલમાં, ટેનિસ કોર્ટમાં કે હૉકીના મેદાનમાં જવાની મનાઈ. યહૂદી ક્રિશ્ચયનને ઘેર જવાય નહિ. યહૂદી છોકરાંઓએ ફક્ત યહૂદી શાળામાં જ ભણવાનું. અને આવા આવા કંઈક કેટલાય કાયદાઓ આવ્યા.

આમ, આ બધાની અમને પણ મનાઈ હતી. અને તો પણ જીવન ચાલુ હતું. જૉપી મને ઘણી વાર કહે છે કે, 'મને તો કાંઈ પણ કરતાં ડર જ લાગે છે, રખેને એની મનાઈ હોય!' 'મારું સ્વાતંત્ર્ય ઘણું સીમિત હતું. તો પણ પરિસ્થિતિ સુસહ્ય હતી. ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીમાં મારાં નાની ગુજરી ગયાં. નાનીની સ્મૃતિ મારા મનમાં કેટલી તાજી છે ને મને નાની કેટલી વહાલી હતી એ કોઈ જાણતું નથી.

૧૯૩૪માં હું મોન્ટેસોરી બાળમંદિરમાં દાખલ થઈ. ફૉર્મ ૬ 'બી'માં હતી ત્યારે એ સ્કૂલ છોડવી પડી. ત્યારે હું અને મારાં શિક્ષિકા શ્રીમતી કે. ખૂબ રડ્યાં. ૧૯૪૧થી હું અને મારી બહેન માર્ગટ યહૂદી સેકન્ડરી સ્કૂલમાં દાખલ થયાં. એ ચોથા ધોરણમાં અને હું પહેલા ધોરણમાં.

આમ, અત્યાર સુધી તો અમારે માટે બધું સરળ ચાલ્યું છે અને હવે હું વર્તમાન પર આવું. (ક્રમશઃ)

પ્રસંગપરાગ

મંજીમામા

વિનોદ અધ્વર્યુ

આદિવાસીઓના ઉદ્ધારની, તેમના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિની 'મેઈનસ્ટ્રીમ' અને 'એથનિક' જેવા અઘરા શબ્દો સાથે ઘણી બધી વાતો સંભળાય છે - ત્યારે પચાસેક વર્ષ પહેલાંની એક વાત યાદ આવે છે!

ઠક્કરબાપા આવ્યા. અવારનવાર તે તથા સ્વામી આનંદ વગેરે દાદાજીને - (હેડમાસ્તર સાહેબ, સંસ્થાન હાઇ સ્કૂલ, ડાકોર) મળવા આવતા. પણ આ વખતે જુદું જ કામ હતું. હાઇ સ્કૂલ સાથે એક છાત્રાલય પણ હતું. તેમાં ગામગામના વિદ્યાર્થીઓ રહે ને હાઇ સ્કૂલમાં ભણે. ત્યાં રસોડું પણ આવે. જુદી ઓરડીઓ નહીં. વિશાળ હૉલ. તેમાં બધાએ સાથે રહેવાનું - ન્યાતજાતના ભેદ વિના!

ઠક્કરબાપા આવેલા એક આદિવાસી ભીલકુમારને લઈને. તેને હાઇ સ્કૂલમાં ભણવા મૂકવાનો હતો અને છાત્રાલયમાં રહેવા! આર્થિક પ્રશ્ન ન હતો. તેમની પાસે કેટલીક જોગવાઈ હતી, તો હેડમાસ્તરસાહેબ પાસે પણ તેને સહાય કરવાની અનુકૂળતા હતી - માફી વગેરે દ્વારા!

એટલે કુમાર - મંજીભાઈ ને પ્રવેશ અપાઈ ગયો. છાત્રાલયમાં ગોઠવાયો. પણ ઠક્કરબાપા જતાંઆવતાં, આણંદથી ગોધરા જતાં વચ્ચે ડાકોર ઊતરી તેની સંભાળ લેતા જાય. તેમના દ્વારા માસ્તરસાહેબને જાણવા મળ્યું કે મંજીભાઈને છાત્રાલયમાં અનુકૂળતા નહોતી લાગતી. ત્યાં વિવિધ જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ તો ખરા - પટેલ, યાદવ, ભોઈ, ઠાકોર - પણ આદિવાસી તો આ એક જ! એટલે એને સૌ જરા અળગો રાખે ને પોતેય ક્ષોભથી - કદાચ લઘુતાથી પણ - અળગો રહે! એટલે બોલે નહીં! આમેય ઓછાબોલો! - પણ એને ગોઠે નહીં એટલે મૂંઝાય ખરો! ઠક્કરબાપાએ પારખ્યું - ને માસ્તરસાહેબને વાત કરી, 'અર્થે સત્રે ઉપાય શો?' ઠક્કરબાપાએ પૂછ્યું. જરા વિચાર કરી, માસ્તરસાહેબે કહ્યું : 'થશે, એય થશે.'

(અનુસંધાન પૃ.૮૩)

પસ્તીનાં પાનાં

ડૉ. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય

કોલ્હાપુર - શિવાજી

તા. ૨૬-૮-૭૪. હું ટ્રેનમાં બેઠો બેઠો આ કાગળ લખું છું. એક વિદ્યાર્થીની મૌખિક પરીક્ષા લેવા કોલ્હાપુર ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આ પત્ર લખાઈ રહ્યો છે.

હું જ્યાં વાઈવા (મૌખિક પરીક્ષા) લેવા ગયો હતો તે કોલ્હાપુરની શિવાજી યુનિવર્સિટી ૧૯૬૨માં સ્થપાયેલી. કોલ્હાપુરના રાજવીઓ (હવે તો માજી રાજવીઓ) શિવાજીના વંશના ભોંસલે રાજાઓ છે. યુનિવર્સિટીના પ્રવેશદ્વારે ઘોડેસવાર શિવાજીનું પાંચ લાખને ખર્ચે તૈયાર થયેલું મોટું શિલ્પ ગોઠવેલું છે.

કોલ્હાપુરમાં મહાલક્ષ્મીનું વિખ્યાત મંદિર છે. લોકવાયકા એવી છે કે સ્વર્ગમાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીને ઝગડો થયો. લક્ષ્મી રિસાઈને પૃથ્વી ઉપર આવ્યાં. (અને અલબત્ત કોલ્હાપુરમાં રહ્યાં.) વિષ્ણુ તેમને શોધવા પાછળ આવ્યા. તિરૂમલાઈ ડુંગર ઉપર ઊતર્યા. પણ તેમને શાપ હતો કે પૃથ્વીને અડકે એટલે પથ્થર થઈ જાય. તિરૂમલાઈ ઉપર વિષ્ણુ સ્થિર થયા. આમ, કોલ્હાપુરનાં મહાલક્ષ્મીને તિરૂપતિના બાલાજી સાથે સંબંધ છે! મેં તો આ વાત ઉપરથી સાર કાઢ્યો : 'પતિપત્નીએ ઝગડો કરવો નહિ!'

આ મહાલક્ષ્મીની સહિયર તે ભવાની - શિવાજીની કુળદેવી. કોલ્હાપુરમાં બધું જ છેવટે શિવાજી સાથે જોડાવું જોઈએ!

અન્ય યુનિવર્સિટીઓની જેમ અહીં પણ નિમણૂકોમાં 'વહાલાં-દવલાં'ની નીતિ દેખાય છે. ફેર એટલો કે અહીં એ નીતિ પણ કેટલીક વાર શિવાજી સાથે જોડાય છે! યુનિવર્સિટીના ગણિત વિભાગના વડા આંધ્રના છે. તે રીડર છે. ત્યાં હવે પ્રોફેસરની જગ્યા મંજૂર થઈ છે. જાહેરખબર આપી. પેલા રીડરે અરજી કરી. પણ કમિટીએ કોઈને પસંદ ન કર્યા અને ફરી જાહેરખબર આપી. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મધ્યપ્રદેશની એક એન્જિનીઅરિંગ કૉલેજના કોઈ પ્રોફેસર ભોંસલે રિટાયર થવાના છે તેમ કમિટીને ખબર પડી તેથી તે અરજી કરી શકે માટે ફરી જાહેર ખબર આપી છે! કોલ્હાપુરમાં બધું જ છેવટે શિવાજી સાથે જોડાય છે તો પછી શિવાજી યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તો ભોંસલે જ હોય ને! શિવાજી ભોંસલે જ હતા ને!

રાજકારણમાં ખેલદિલી

તા.૨૯-૯-૭૪. બિહારમાં જયપ્રકાશ પ્રેરિત ચાલતાં આંદોલનના ટેકામાં તા. ૨જી ઑક્ટોબરે આખા ભારતમાંથી યુવાનોને દિલ્હીમાં ભેગા કરી એક વિશાળ રેલી યોજવી તેમ ઠરાવ્યું. હવે બીજી તારીખે ઇરાનનો શાહ દિલ્હીની મુલાકાતે આવે છે. તે જ દિવસે પાટનગરમાં દેખાવો યોજાય તે તો સારું ન લાગે. વડાપ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીએ રેલીના નેતા આચાર્ય કૃપલાણીને પત્ર લખ્યો અને રેલી કોઈક બીજે દિવસે ગોઠવવા વિનંતી કરી. આચાર્યે રેલી બીજીને બદલે છઠ્ઠીએ કરવી તેમ નક્કી કર્યું. આપણા રાજકારણમાં હમણાં હમણાં સામાન્ય સભ્યતા (common courtesy) નેવે મુકાતી જાય છે ત્યારે વિરોધીની વાજબી માગણી સ્વીકારવાનો આ પ્રસંગ શુભ નિશાની ગણી શકાય.

આવો જ એક પ્રસંગ બે-એક વર્ષ પહેલાં ઘનશ્યામભાઈ ઓઝા ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન હતા ત્યારે બન્યો હતો. ઘનશ્યામભાઈ નવી ઇન્દિરા કૉંગ્રેસ પક્ષના મુખ્ય પ્રધાન હતા અને ત્યારે જૂની કૉંગ્રેસે ખેડૂત મોરચો કાઢી ગાંધીનગરમાં સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું અને સરદાર પટેલની દીકરી મણિબહેન પટેલને મોરચાની મોખરે મૂક્યાં. સરકારને ધરપકડ તો કરવી પડે. પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાં ઘનશ્યામભાઈ પોતે હાજર રહ્યા અને જેવાં મણિબહેન તે વિસ્તારમાં પ્રવેશ્યાં તેવા ઘનશ્યામભાઈએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે આ પોલીસ ઑફિસરોને તો તેમની ફરજ બજાવવી પડશે. પણ હું તેમને વિનંતી કરું છું. થોડો સમય તમે મારે ઘેર ચાલો. સ્વસ્થ થાઓ અને પછી ઑફિસરને જે પગલાં લેવાં હોય તે ભલે લે. મણિબહેને તે સ્વીકારી લીધું. અને દેશને ૬૦૦ રજવાડાંમાંથી એક કરનાર સરદાર પટેલની પુત્રી તરફ સરદારના ગુજરાતે યોગ્ય વર્તણૂક અને અદબ દેખાડી!

આ સાથે એક જૂનો કિસ્સો યાદ આવે છે. ૧૯૫૫-૫૬ના અરસામાં આવા જ સંયોગોમાં પંડિત નેહરુએ વડા પ્રધાનની હેસિયતથી ડૉ. રામમનોહર લોહિયાને ગિરફતાર કરવા પડેલા. આઝાદીની લડતના પોતાના સાથીદારની ધરપકડ તો ફરજ તરીકે કરવી પડી, પણ પછી તરત જ નેહરુએ પોતાની દીકરીને (ઇન્દિરા ગાંધીને જે તે વખતે ફક્ત ફિરોઝ ગાંધીની પત્ની જ હતી) ડૉ. લોહિયાને મળવા મોકલી તથા સાથે ફળનો કરંડિયો પણ મોકલ્યો. લોહિયાએ ઇન્દિરાને મળવાની ના પાડી અને ફળ પાછાં મોકલ્યાં!

અત્યારે ભારતના રાજકારણમાં લોહિયાવૃત્તિ વધુ દેખાય છે તેમાં ઘનશ્યામવૃત્તિનો દાખલો પ્રમાણમાં આનંદ પમાડે તેવો છે. આચાર્ય કૃપલાણીએ મુલતવી રાખેલી તા. છઠ્ઠીની રેલી કેવી જશે તે તો હવે ખબર પડશે પણ આ ખેલદિલીની ભાવના વ્યાપક બને તો રાજકારણ સુધરી જાય.

બે અનુભવો

તા. ૨૫-૫-૭૫. આ પત્રમાં તો બે અનુભવો વિષે લખવું છે. હમણાં કાગળના ભાવ ખૂબ જ વધ્યા છે. એટલે 'સુગણિતમ્'ના

અંકોનું ખર્ચ બમણું થઈ ગયું છે. ગ્રાહકો તો ૧૦૦૦ જેટલા છે. પણ ખર્ચને પહોંચી વળાય તેમ નથી. એટલે થોડીક જાહેરખબરો ભેગી કરવાનું નક્કી કર્યું. આવી જાહેરખબર મેળવવા માટે એક શેઠીઆના મૅનેજરને મળ્યા. તો તેણે અમારા જાહેરખબરના ભાવ જાણીને કહ્યું - 'ઓહો, એમાં શું મોટી વાત છે? તમારા તો વરસના ચાર અંક અને ચારેમાં જાહેરખબર છાપો તો પણ ફક્ત રૂ.૩૦૦ ચાર્જ લો છો. વળી, તમારું કામ પણ સારું છે. આ જુઓ ને હમણાં જ લાઠી તાલુકા કૉંગ્રેસ કમિટી અને લખતર તાલુકા કૉંગ્રેસ કમિટી, ઢસા અને લીલીઆની કૉંગ્રેસ કમિટીના સૂવનિઅર માટે એક જાહેર-ખબરના છ-છ હજાર રૂપિયા ચૂકવ્યા છે અને એ સૂવનિઅરો છપાશે કે કેમ તે પણ ક્યાં ખબર છે?'

આપણા દેશની વિશાળ વસતીને પહોંચી વળવા ચૂંટણી માટે પ્રામાણિક, અર્ધપ્રામાણિક કે અપ્રામાણિક રીતોમાં ખર્ચ કરવું પડે તેનાં નાણાં મેળવવાનો એક તરીકો, જે કદીએ બહાર પડવાનું નથી તેવા સૂવનિઅરમાં જાહેરખબરો છાપવા માટે જાહેરખબરના ચાર્જ તરીકે નાણાં લેવાં! આ એક અનુભવ.

આની સરખામણીમાં બીજો અનુભવ વધુ સુખદ છે. અમદાવાદ જિલ્લાના સાણંદ પાસે ફાંદલી એક નાનું ગામ છે. ગામમાં કોળી અને હરિજનોની વસ્તી છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી ત્યાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય વિશે એક યુવક શિબિર હતી. Youth Against Dirt and Desease યોજના નીચે વર્ષમાં આવા ૪૦થી ૪૫ શિબિરો થાય છે. આવા ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ માટેના ફાંદલી ગામે યોજાયેલા શિબિરની પૂર્ણાહૂતિ પ્રસંગે અતિથિ તરીકે હું ગયો હતો. દસ દિવસના આ શિબિરની સફળતાની સાબિતી તો એમાં હતી કે દસે દિવસ ગામમાં ઉત્સાહનું વાતાવરણ હતું. હું પૂર્ણાહૂતિ માટે પહોંચ્યો ત્યારે ત્રાંસાં સાથે આખું ગામ, સ્ત્રીપુરુષો બધાં શણગારેલી બળદગાડી લઈ સામૈયું કરવા આવ્યાં હતાં. ગામમાં સ્વચ્છતા હરીફાઈ હતી. આખા ગામમાં ફર્યા. સૌથી વધુ ઉત્સાહ હરિજનવાસમાં હતો. ભાતભાતનાં રંગીન ઓઢણાં લટકાવીને વાસનો રસ્તો શણગાર્યો હતો.

કાર્યક્રમમાં ઇનામોની વહેંચણી હતી. બાળ-તંદુરસ્તીની હરીફાઈ, ગામસફાઈ અને મહોલ્લાસફાઈ, વાનગી હરીફાઈનાં ઇનામો વહેંચાયાં. ગામડાંની બહેનો માથે ઓઢીને ઇનામ લેવા આવી હતી. હવે હું કાંઈ એવો નેતા નથી કે મને ખુશ કરવાથી ગામનું કોઈ કામ થાય! એટલે ગામના ઉત્સાહનું કારણ કોઈ નેતાના આવવાથી ઊભું થયું નહોતું. તે તો સ્વયંભૂ હતો અને દસ દિવસના વિદ્યાર્થીઓના કાર્યથી ઊભો થયેલો ઉત્સાહ હતો. રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે મન ઘણું પ્રફુલ્લિત થયેલું હતું.

૧૯૪૪માં આજથી ૩૧ વર્ષ પહેલાં મેં ગુજરાતમાં એક યુવકશિબિરનું સંચાલન કરેલું. કદાચ ત્યારથી યુવકશિબિરોની પ્રથા શરૂ થઈ. ત્યાર પછી તો મેં નાનામોટા અનેક શિબિરો ચલાવ્યા. હવે યુવકશિબિરના સંચાલન માટે હું યુવાનની વ્યાખ્યામાં આવતો નથી એટલે સંચાલનમાં જતો નથી. પણ ફાંદલીની શિબિરમાં ગયા પછી સંતોષ થયો. ૩૧ વર્ષ પહેલાં જે પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ થયાં તે આજે ખૂબ ફૂલીફાલી છે. □

અનુ.] ધ્યાનકથા - ચશ્માંના કાચ... [પૃ. ૭૮થી

'બોધ ક્યારેય સમજાવવાથી થતો નથી. બોધ તો છે સ્વયંની સમજણની છાયા.' ને બજુવાએ પ્રશ્ન કર્યો : 'તમે ક્યારેય ચશ્માંના કાચ અને તમારી આંખ વચ્ચેના અંતરને જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે?' 'ના, એનો તો અમે ક્યારેય વિચારસુધ્ધાં કર્યો નથી.' બધા વતી એક બાઈએ જવાબ આપ્યો.

'ચશ્માંના કાચ અને આંખ વચ્ચેના અંતરને - અવકાશને જોવા એ જ તો છે આંખનું તપ. આ અંતરનો - અવકાશનો સાક્ષાત્કાર જ તમારી આંખને દર્પણ બનાવી દે છે. ને દર્પણ બની ગયેલી આંખ જ જીવનમાં બધું સમ્યક્ રીતે જોઈ શકે છે. બીજી રીતે કહું તો દર્પણ બની ગયેલી આંખમાં પડેલું વસ્તુનું પ્રતિબિંબ એ સ્વયં વસ્તુના બોધની છાયાથી વિશેષ કંઈ નથી.' બજુવાએ બધાંને વિસ્તારથી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યાં વળી એક શ્રોતાએ આશંકા વ્યક્ત કરતાં પૂછ્યું : 'આંખે ચશ્માં જ ન ચઢાવ્યાં હોય તો શું આંખ દર્પણ ન બની શકે?'

ને બજુવા બોલ્યા : 'તો તો આંખ બહુ જ સરળતાથી દર્પણ બની શકે. પણ જીવનની કરુણતા જ આ છે - જેમણે આંખે ચશ્માં ચઢાવ્યાં નથી, એ પણ આખરે જુએ છે તો ચશ્માંમાંથી જ! ને એટલે જ તો આજે માણસની આંખ દર્પણની નહીં, પણ પથ્થરની જ બની ગઈ છે!' □

અનુ.] પ્રસંગપરાગ [પૃ. ૮૧થી

અને બેચાર દિવસમાં ચિંતાતુર ઠક્કરબાપાને નચિંત કરતો કાગળ મળ્યો - મંજીભાઈનો! માસ્તરસાહેબે તેને પોતાના ઘરમાં જ રાખી લીધો હતો! પછી ઠક્કરબાપા મળવા આવ્યા ત્યારે લાગણીવશ હતા. માસ્તરસાહેબને મન તો જાણે આ સાદો સ્વાભાવિક ઉકેલ હતો!

મને યાદ છે - દાદાજીએ કુટુંબને જણાવ્યું જ હશે, પણ કુટુંબનું વાતાવરણ જ એવું કે એમાં વાંધો હોય જ નહીં! ઘર વિશાળ. મંજીભાઈ ત્રીજે માળે રહે, પણ મને બરાબર યાદ છે કે તે છાત્ર તરીકે, 'ઇતર' તરીકે નહીં, કુટુંબીજન તરીકે જ ગણાતા. હાઈ સ્કૂલમાં ભણતી મારી માસીઓ - છેક નીચલા ધોરણમાં ભણતો હું - અમે સૌ એક જ કુટુંબની જેમ સાથે રહેતાં-જમતાં-રમતાં-ભણતાં! શિયાળાની રાતે એક જ ઓરડામાં, દાદાજી કંઈ કામમાં હોય, સૌ કુટુંબીજનો સગડીના તાપણાની આસપાસ બેસી તુવેર ફોલતાં હોય તો તેમાં મંજીભાઈ પણ હોય - ક્યારેક તે લોકોની વાત કહે, ક્યારેક ધીમે રાગે તેમનું ગીત ગુંજે!

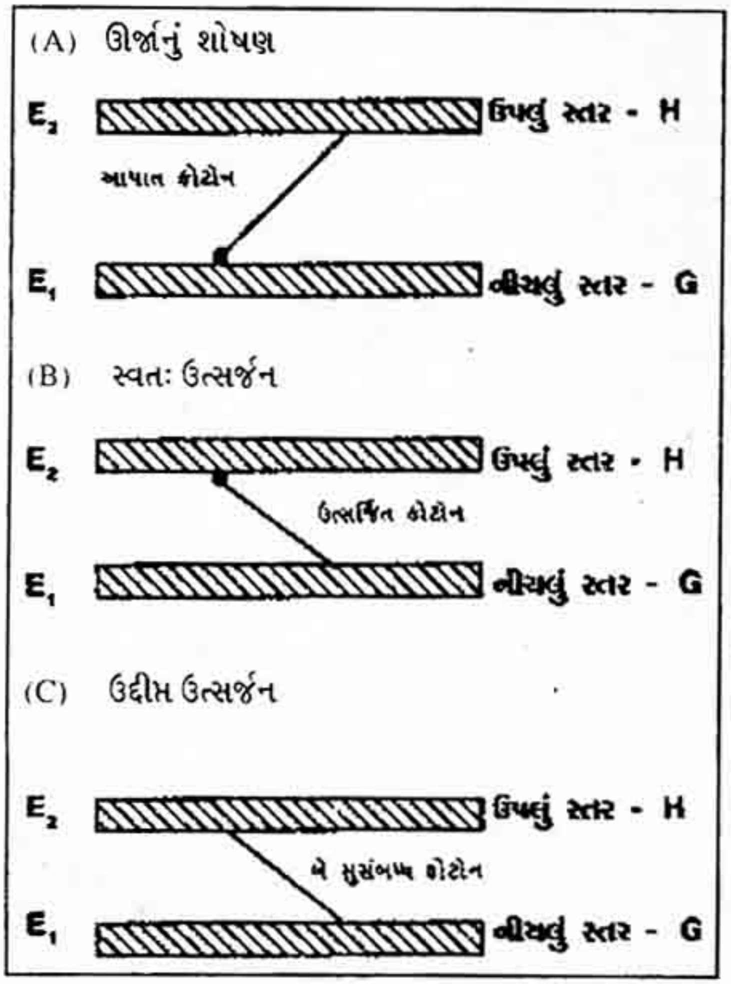
રજાઓમાં ઘેર ગયા તો સૌ માટે વાળાના સરસ પંખા ગૂંથી લાવેલા - ઝૂલવાળા. પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાત! ત્યારે મેઇનસ્ટ્રીમ, ને એથનિક એવી કશી ખબર ન હતી! એટલું જ યાદ છે કે હું તેમને 'મંજીમામા' કહેતો! □

લેસર : એક અદ્ભુત ટેક્નોલૉજિ

પ્રા. સુરેશ ર. શાહ

સામાન્ય રીતે પરમાણુ નિમ્ન ઊર્જાસ્તરમાં એટલે કે ભૂમિ અવસ્થા (Ground State)માં હોય છે. આવી વેળાએ જો સુયોગ્ય ઊર્જાવાળું પ્રકાશકણ ફોટોન તેના ઉપર આપાત થાય તો ફોટોનની બધી જ ઊર્જાનું તે શોષણ કરશે અને તે નીચલા સ્તર (G)માંથી ઉપલા ઊર્જાસ્તર (Higher Energy Level-H)માં આવે. બીજી રીતે કહીએ તો તે ઉત્તેજિત બને છે. આ પ્રક્રિયાને વિજ્ઞાનની ભાષામાં ઉષ્માનું શોષણ કહે છે.

ઉત્તેજિત અવસ્થામાંનો પરમાણું અતિ અલ્પ સમયમાં જ આપમેળે ઉપલા સ્તરમાંથી નીચલા સ્તરમાં આવે છે. આવી વેળાએ તે કોઈ પણ દિશામાં અનેક ફોટોનનું ઉત્સર્જન કરે છે. આને સ્વતઃ ઉત્સર્જન (Spontaneous Emission) કહે છે. આવી વેળાએ જુદાંજુદાં પરમાણુઓ દ્વારા ઉત્સર્જિત ફોટોન કણો, આ પ્રક્રિયામાં એકમેક સાથે વિસંવાદી હોવાથી આવો પ્રકાશ અસંબદ્ધ (Incoherent) હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો અવ્યવસ્થિત હોય છે.

ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન

ઈલેક્ટ્રોન ઉપલી કક્ષામાંથી નીચલી કક્ષામાં આવે છે ત્યારે બધા જ પરમાણુઓ સ્વતઃ ઉત્સર્જન નથી કરતા. એમ માનવામાં આવે છે કે મોટા ભાગના એટલે કે આશરે ૯૦ ટકા પરમાણુ આવું સ્વતઃ ઉત્સર્જન કરે છે, બાકીના આશરે ૧૦ ટકા જેટલા બીજી રીતે નીચલી કક્ષામાં આવે છે. આ બીજી રીતને ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન (Stimulated Emission) કહે છે.

આવા ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જનની સૌપ્રથમ રજૂઆત આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને ૧૯૧૬-૧૭માં કરી હતી. પરમાણુ ઉત્તેજિત અવસ્થામાં હોય ત્યારે તે ફોટોનનું ઉત્સર્જન કરે છે. આવું અનુકૂળ ઊર્જાવાળું ફોટોન બીજા ઉત્તેજિત પરમાણુ પર આપાત થતાં તે અનુત્તેજિત થાય છે. એક બીજા ફોટોનનું ઉત્સર્જન કરે છે. આવી વેળાએ ઉત્સર્જનમાં બે ફોટોન - ઉદ્દીપન કરનાર અને ઉદ્દીપ્ત થયેલ બન્ને એકસાથે એક જ દિશામાં પ્રસરણ પામે છે. આવો પ્રકાશ સુસંબદ્ધ છે. આવા પ્રકાશને કલા સંબદ્ધ પ્રકાશ પણ કહે છે. આવો પ્રકાશ વધુ વ્યવસ્થિત છે. આઈન્સ્ટાઈને ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જનનો સૌપ્રથમ ખયાલ આવ્યો ત્યારે લગભગ બધા વિજ્ઞાનીઓ માટે આ એક નવી જ વાત હતી. આઈન્સ્ટાઈને એમ પણ દર્શાવ્યું કે આ ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન નાની આવૃત્તિ માટે અને ઊંચા તાપમાને સક્રિય બને છે. દસ વર્ષ બાદ ૧૯૨૭માં ઇંગ્લંડના વિજ્ઞાની ડિરાકે આ અંગે એક બીજી પણ અગત્યની વાત જાહેર કરી. જ્યારે ફોટોનના ધક્કાથી પરમાણુમાંથી વિકિરણ ઊર્જા ઉત્સર્જિત થાય છે ત્યારે ધક્કો મારનાર ફોટોન અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થનાર ફોટોન બન્ને કલાસંબદ્ધ એટલે કે સુસંબદ્ધ રીતે પ્રસરણ પામે છે. આ બાબત લેસરને વિકસાવવા આશીર્વાદરૂપ બની છે.

વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ

આપણે કોઈ અમુક તત્ત્વનો બનેલો કોઈ પદાર્થ વિચારીએ. આવા પદાર્થમાં અસંખ્ય પરમાણુઓ હોય છે. આ બધા પરમાણુઓ ઊર્જાનાં જુદાં જુદાં સ્તરો ધરાવે છે. આવી વેળાએ કેટલાક ભૂમિ સ્તરમાં હશે તો બીજા કેટલાક વધુ ઊર્જાવાળાં ઊંચાં સ્તરોમાં હશે. આ દરેક સ્તરમાં રહેલા પરમાણુઓની સંખ્યાને તે તે સ્તરની વસ્તી (population) કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઉપલા સ્તરોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. અને નીચલા સ્તરોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ અધિક હોય છે. આમ, ભૂમિસ્તરમાં વસ્તીનું પ્રમાણ સૌથી અધિક હોય છે. તાપમાન વધારતાં વસ્તીના આ પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય છે. ઉપલા સ્તરોમાં વધુ પરમાણુઓ રહે છે. પણ એક બાબતની નોંધ આપણે અવશ્ય લેવી રહી કે સામાન્ય સંજોગોમાં સ્થાયી તાપમાન ગમે તેટલું ઊંચું હોય છતાં ઊર્જાના નીચલા સ્તર કરતાં ઊર્જાના ઉપલા સ્તરમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. સ્થાયી તાપમાને વિકિરણ વધતું નથી કે ઘટતું નથી એટલે કે જેટલું શોષણ, થાય તેટલું જ ઉત્સર્જન થાય. નીચલા સ્તરે શોષણ થાય અને ઉપલા સ્તરે ઉત્સર્જન થાય છે.

જો શોષણ કરતાં ઉત્સર્જન વધારવું હોય તો ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન

વધારવું જોઈએ. આઈન્સ્ટાઈને સૂચવ્યા પ્રમાણે ઊંચા તાપમાને ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન અધિક સક્રિય બને છે. આમ, શોષણ ઘટાડીને તથા ઉત્સર્જન વધારીને શક્ય બને. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નીચલા સ્તરોમાં પરમાણુની વસ્તી ઘટાડવી જોઈ અને ઉપલા સ્તરોમાં પરમાણુની વસ્તી વધારવી જોઈએ. એટલે કે નીચલા સ્તરોમાં અધિક વસ્તી અને ઉપલા સ્તરોમાં ઓછી વસ્તીને ઉલટાવવું જરૂરી છે. બીજી રીતે વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ (Reversal of Population) કરવું જોઈએ. આમ, વસ્તીની વ્યુત્ક્રમણ વેળાએ ઉપલા સ્તરોમાં અધિક વસ્તી અને નીચલા સ્તરો ઓછી હોય છે. આવી વેળાએ વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ થયું કહેવાય.

પ્રકાશીય પંપન

ઊર્જાના નીચલા સ્તરો કરતાં ઉપલા સ્તરોમાં પરમાણુની વસ્તી વધારવા એટલે કે વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ કરવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને પ્રકાશીય પંપન (optical pumping) કહે છે. જેવી રીતે આપણા બંગલાઓમાં કે ફ્લૅટોમાં સતત પાણી પૂરવઠો મળતો રહે તે માટે અગાસીમાં ઊંચે પાણી ભરવાની એક ટાંકી બનાવી હોય છે તથા બંગલાના કોમ્પાઉન્ડમાં એક મોટી ભૂગર્ભ પાણીની ટાંકી બનાવી હોય છે. આ ભૂગર્ભ ટાંકીમાંથી પાણી સીધું બંગલામાં આવતું નથી પણ વિદ્યુત મોટર મારફતે ભૂગર્ભમાંથી ઉપરની ટાંકીમાં પાણી ભરીએ તો જ તે ત્યાંથી આખા બંગલામાં ગોઠવેલા નળ મારફતે આવી શકે છે, કારણ કે ઈલેક્ટ્રિક મોટર મારફતે પાણીને પંપ કરીને ઉપર ચઢાવીએ ત્યારે તેની ઊર્જા વધારીએ છીએ. તેવી જ રીતે પ્રકાશીય પંપનમાં વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ દ્વારા નીચલા સ્તરોમાંના પરમાણુઓની વસ્તીને ઉપલા ઊર્જા સ્તરોમાં લઈ જઈને તેમની ઊર્જા વધારીએ છીએ. બીજી રીતે કહીએ તો આ રીતે વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ કરીએ છીએ. આવી રીતે પ્રકાશીય પંપનથી લેસર કિરણને ઊર્જા અપાય છે.

પંપનની બીજી પણ પદ્ધતિઓ વિકસાવાઈ છે; જેવી કે રાસાયણિક પંપન, ઈલેક્ટ્રિકલ પંપન, સંધાન પંપન વગેરે.

ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જનની સફળતા

ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જનને આઈન્સ્ટાઈને ૧૯૧૬-૧૭માં માન્યતા આપી પણ છેક ઇ.સ.૧૯૫૦ સુધી તેનો ઉપયોગ કોઈ વિશિષ્ટ રચનામાં કરવામાં આવ્યો નહોતો. ઈ.સ.૧૯૫૪માં કોલંબિયા યુનિવર્સિટીના પ્રો. ચાર્લ્સ ટાઉન્સ અને તેમના સાથીઓએ ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન દ્વારા મેસર યંત્રને સૌપ્રથમ ચાલુ કર્યું હતું. જો કે રશિયા સહિત બીજા કેટલાંક સ્થળોએ આ અંગે કાર્ય ચાલતું હતું. પણ અંતિમ સફળતા ટાઉન્સને મળી હતી. તેમણે કરેલી આ રચનાને આણ્વિક વિવર્ધન અને દોલક રચના (Moleculer Amplifiers and Oscillations) જેવું નામ આપ્યું હતું. મેસર નામ Microwave Amplification by Stimulated Emissionના પ્રથમાક્ષરો ઉપરથી અપાયું.

મેસરની મદદથી એકસો અબજ (૧૦^{૧૧}) એક અને અગિયાર મીંડા જેટલી આવૃત્તિવાળા સૂક્ષ્મતરંગો-માઈક્રોવેવને સુસંબદ્ધ અને એકદિશ બનાવી પ્રચંડ ઊર્જાધારી બનાવી શકાતા.

મેઈમેનનું રૂબી લેસર

મેઈમેને વાપરેલો રૂબી (માણેક) સ્ફટિક એલ્યુમિનિયમ ઑક્સાઈડનો કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કરેલો હતો. તેમાં ક્રોમિયમની અશુદ્ધિ ૦.૦૫%ની રાખવામાં આવી હતી. આ અશુદ્ધિઓ સ્વરૂપે રહેલા પરમાણુઓ જ આછા ગુલાબી રંગના પ્રકાશના ઉત્સર્જન માટે જવાબદાર હતા. (આકૃતિ ડિસે. ૧૯૯૯ પૃ.૭૫૭)

તેમણે વાપરેલો રૂબી સ્ફટિક નળાકાર સ્વરૂપે હતો જે આકૃતિમાં દર્શાવ્યો છે. આ સ્ફટિક નળાકારની લંબાઈ અને વ્યાસ અનુક્રમે ૩/૪ અને ૩/૮ ઈંચ એટલે કે ૧.૯૫ સે.મી. અને ૦.૯૫ સે.મી. હતાં. તેની ફરતે ઇલેક્ટ્રોનિક ફ્લેશ લૅમ્પની ટ્યૂબને સર્પાકારે વીંટાળેલી હતી. આ તેજસ્વી ઉદ્‌ગમમાંથી ૫૬૦૦x૧૦$^{-૧૦}$ મીટર તરંગલંબાઈના પ્રકાશનું ઉત્સર્જન થતું હતું. આ પ્રકાશ સ્ફટિકમાંના અશુદ્ધિવાળા ક્રોમિયમ પરમાણુઓની ઊર્જાનું પંપન કરી તેમને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં લાવે છે અને એ રીતે વસ્તીનું વ્યુત્ક્રમણ કાર્ય કરે છે.

આ રૂબી સ્ફટિકના નળાકારના બન્ને છેડા ઉપર બે સમતલ અને સીમાંતર પરાવર્તકો મૂક્યાં હતાં. એક છેડ સંપૂર્ણ પરાવર્તક અરીસો અને બીજા છેડે અંશતઃ પરાવર્તક અરીસો રાખ્યો હતો. આ અરીસા સ્ફટિકના બન્ને છેડે પરાવર્તનનું કાર્ય કરતો હતો. આના પરિણામ સ્વરૂપે રૂબી સ્ફટિકમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ફોટોન એક છેડેથી બીજા છેડે વારંવાર પરાવર્તન પામતા હતા, અને માર્ગમાં આવતા રૂબી સ્ફટિકમાંના ક્રોમિયમના ઉત્તેજિત પરમાણુઓને ઉપલા સ્તરમાંથી ભૂમિ અવસ્થામાં લાવે છે અને તેમાંથી ઉદ્દીપ્ત ઉત્સર્જન કરાવે છે. આમ, પ્રત્યેક પરાવર્તને ઉદ્દીપ્ત ફોટોનની સંખ્યા વધતી જાય અને એથી ફોટોનની ઊર્જા પણ વધતી જાય. આ રીતે ઉત્સર્જિત રાતા લેસર પ્રકાશનું વિવર્ધન થતું જાય છે. બીજા છેડે રાખેલા અંશતઃ પરાવર્તક અરીસામાંથી અક્ષને સમાંતર આ ફોટોન બહાર નીકળે છે. બહાર આવતા આ બધા જ ફોટોન સુસંબદ્ધ અને પ્રબળ તીવ્રતા ધરાવતા હોય છે, જે આપણને લેસર કિરણ તરીકે મળે છે.

ફ્લૅશ લૅમ્પમાંથી નીકળતા પ્રચંડ દૃશ્યમાન પ્રકાશની ઊર્જા અત્રે પંપન કાર્ય કરે છે. તે રૂબી સ્ફટિકમાંના ક્રોમિયમ પરમાણુને નિમ્ન ઊર્જા સ્તરમાંથી ઉપલા ઊર્જા સ્તરમાં લઈ જાય છે. આવા ઉત્તેજિત ક્રોમિયમ પરમાણુઓ તેમની ઊર્જાના તફાવત અનુસાર ચોક્કસ તરંગ લંબાઈનો રાતો પ્રકાશ ઉત્સર્જિત કરે છે. આ પ્રકાશના ફોટોન ઉપર બતાવ્યું તેમ બન્ને અરીસા ઉપરથી વારંવાર પરાવર્તિત થઈ વિવર્ધિત થાય છે. અને અંતે લેસર કિરણ તરીકે તે બહાર આવે છે.

મેઈમેનના લેસર યંત્રમાંથી ૬૯૪૩x૧૦$^{-૧૦}$ મીટર તરંગલંબાઈનો ઘેરા રાતા રંગનો સુસંબદ્ધ અને એકદિશ લેસર પ્રકાશ ઝબકારા સ્વરૂપે બહાર આવ્યો હતો. આમ, આ યંત્રમાંથી અતિતીવ્રતાવાળા લેસરકિરણનું સ્પંદન ઉત્સર્જિત થતું હતું. (ક્રમશઃ)

સંગીતશાસ્ત્ર - ૩૪

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

ધ્રુપદ ગાયકી

પ્રબંધાત્મક સંગીતના મૂળમાં કોઈ એક ગીતરચનાને કોઈ એક રાગમાં રજૂ કરવાની પરંપરા છે. કોઈ રચનાને જ્યારે સ્વરનો સાથ મળે અને તે સ્વરો કોઈ એક નિશ્ચિત રાગના હોય ત્યારે તેમાં જો માત્ર ગીતને રચનાના શબ્દો અને તેના પેટાએકમ જેવા અક્ષરોને જ સ્વરથી રજૂ કરવામાં આવે તો એમાં ગીતના ભાષાઅંગને પ્રાધાન્ય મળે, પરંતુ એ ગીત જે રાગમાં રજૂ થાય તેના સ્વરૂપને પૂર્ણ રૂપમાં પ્રકટવાનો પૂરેપૂરો અવકાશ ન મળે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ ગીતરચનાના જે શબ્દો અને અક્ષરોના એકમો માટે પ્રયુક્ત સ્વરો છે, તે ઉપરાંતના સ્વરો પણ તેમાં આગળ, મધ્યમાં અને પાછળ જરૂર જણાય, અવકાશ રહે, મળે, ત્યાં ત્યાં ઉમેરવા પડે. આમેય તે જ્યારે કોઈ પદ્યરચનાને ગેયરૂપ આપવું હોય છે ત્યારે એને લયમાં અને તાલમાં ગાળવી પડે, ઢાળવી પડે. આ માટે કોઈ અક્ષરની માત્રા લંબાય તો ક્યાંક એક જ માત્રામાં એકથી વિશેષ અક્ષરોને સમાવી લેવા પડે. આમ થાય ત્યારે ગીતના શબ્દોમાં જે ભાવ છે તેને પૂર્ણ રૂપમાં પ્રકટ કરવા માટે વચ્ચેવચ્ચે બીજા સ્વરજૂથો પણ ઉમેરવા પડે. આમાંથી જ કાળક્રમે આલાપ, તાન વગેરે ઉમેરાયા અને ઘટકઅંશો બન્યા અને ગીતરચનાના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના બે સ્વાભાવિક ભાગ પડ્યા ને એમાંથી જ પ્રબંધગાનનું સ્વરૂપ બંધાતુ ગયું. જ્યારે રાગના બદલે જાતિનું અસ્તિત્વ હતું ત્યારે પણ ગીતને સંગીતે મઢી રજૂ કરવાની જુદીજુદી ભાત હતી, રીત હતી, શૈલી હતી અને તેમાંથી જ ગીતના વિવિધ પ્રકારો ઘડાતા ગયા. 'સંગીત રત્નાકર'માં પંચગીતનો ઉલ્લેખ છે તે સાથે જ શુદ્ધ ગીત, ભિન્ન ગીત, ગૌડી ગીત, બેસરા ગીત અને સાધારણ ગીત એવા પાંચ પ્રકારો છે. આ પછીના તબક્કે જેનો વિકાસ થયો તે ધ્રુપદના સ્વરૂપનો.

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની ઉત્તરી ધારાનો આ ખયાલનો પૂર્વજ એવો પ્રકાર છે. એની લાક્ષણિકતા વિશિષ્ટ મીંડયુક્ત સ્વરલગાવની છે. મર્દાના પ્રકારની આ ગાયકી છે, જેમાં સ્વરેસ્વર ઘૂંટાઈને સાતત્યથી રજૂ થાય છે. કર્ણાટક શૈલીમાં જોઈશું તો ત્યાં પણ સ્વરને ખડા કે છૂટા લેવાને બદલે મીંડ અને આંદોલનથી સાતત્ય ટકાવીને લેવામાં આવે છે. આથી આ ધ્રુપદ પ્રાચીનતમ અને મૂળભૂત એવો પ્રકાર છે, એ નિઃશંક છે. ખયાલના આગમન પછી એની આરાધના, પરંપરા અને લોકપ્રિયતામાં ઓટ આવી પરંતુ ભારતીય રાગસંગીતમાં એ લુપ્ત નથી થયું. ડાગરબંધુઓ તથા અન્ય પરંપરામાં સામ્પ્રતકાળ સુધી આ સ્વરૂપ અવિચ્છિન્ન રહીને ટક્યું છે. એની પરંપરા અને લોકપ્રિયતામાં ઓટ આવી એનું કારણ એ કે ખયાલ જેવું વિશેષ રંજક સ્વરૂપ હરીફાઈમાં આવ્યું અને ધ્રુપદ શૈલી માટે જે જોમતાકાત અને સાધના જોઈએ તેની પણ અસર પડી. આલાપ અને તાનમાં ખયાલે ઘણું વૈવિધ્ય અને માધુર્ય સિદ્ધ કર્યું, જ્યારે ધ્રુપદમાં દુગુન, તિગુન અને આડલય ભાવની દૃષ્ટિએ એકવિધ અને નિરસ બન્યાં. છતાં એની રાગના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાની અને સ્વરને જ પ્રાધાન્ય આપવાની અને લયકારી ઘૂંટીને બાંધવાની જે વિશેષતા છે, તે કારણે આ પ્રકાર કે સ્વરૂપ, પ્રવાહમાં રહ્યું અને લુપ્ત કે ગૌણ નહીં પરંતુ એક સમર્થ અને વર્ચસ્વી સ્વરૂપે ટકી ગયું.

ઐતિહાસિક પ્રમાણો સાથે જો વાત કરવાની હોય તો આ સ્વરૂપનો પહેલો ઉઘાડ ૧૫મી સદીમાં ગ્વાલિયરના રાજા માનસિંહ તોમર દ્વારા થયો. માનસિંહે ધ્રુપદની રચનાઓ કરી. એ પહેલાં સંસ્કૃત સ્તોત્રો તથા વિવિધ ભાષાની રચનાઓ પણ ગવાતી હોવાની પૂરી સંભાવના છે. ભાષા, પ્રદેશ પ્રમાણે તેના વિવિધ પ્રકારો પણ હશે જ જે ધ્રુપદની ગોબરહાર, ખંડહાર, ડાગુર અને નૌહાર જેવી ચાર વાણી દ્વારા પ્રકટ છે. 'અનૂપ સંગીતરત્નાકર' ધ્રુપદ વિશે જે કહે છે તેમાં (૧) ગીર્વાણ મધ્યદેશીય ભાષાસાહિત્યથી આરાજિત, (૨) દ્વિચતુ વાક્યથી સંપન્ન નરનારી કથાશ્રય, (૩) શૃંગારરસ ભાવાઘ, (૪) રાગઆલાપ, (૫) પદાત્મક, (૬) પાદાંત અનુપ્રાસયુક્ત, (૬) પાદાનયુગક, (૭) પાદચતુષ્ટયે પ્રતિબદ્ધ અને (૮) ઉદ્‌ગ્રાહ, ધ્રુવક, આભોગ, અંતરા તેમાં ધ્રુપદમાં ગવાતી રચનાઓ કેવી હતી અને કેવી રીતે ગવાતી હતી તેનો પર્યાપ્ત નિર્દેશ મળે છે.

ધ્રુપદ ગાયકીનો સુવર્ણકાળ અકબરના શાસનનો સમયગાળો. આ યુગમાં જ તાનસેન જેવા ઉત્તમ ગાયક થયા. આ સ્વરૂપના ઉત્તમ ગુરુ સ્વામી હરિદાસ હતા અને તાનસેન તથા બૈજુબાવરા એના શિષ્યો હતા. સ્વામી હરિદાસના અન્ય શિષ્યોમાં વ્રજચંદ અને ગોપાલલાલ તથા શ્રેષ્ઠ વીણાવાદક સિંહલગઢના રાજા સમોખનસિંહનો ઉલ્લેખ મળે છે. તાનસેન મૂળ ક્યાંના હતા એ વિશે ભિન્ન ભિન્ન કિંવદન્તી છે. એક માન્યતા એવી છે કે તાનસેન ગ્વાલિયરના હતા અને પીર મોહમ્મદ ગૌસના શિષ્ય હતા. સૂફી ધર્મ જાણી સ્વામી હરિદાસ પાસે ધ્રુપદગાન શીખ્યા. બીજી માન્યતા પ્રમાણે તાનસેનનું મૂળ નામ રામતનુ હતું અને વારાણસીમાં જન્મેલા. એમના પિતા મકરંદ પાંડે કથાવાચક અને પૌરાણિક કથાઓના ગાયક હતા. હરિદાસ એમણે વૃંદાવનમાં સંગીતશિક્ષણ લીધું અને રીવાંના રાજગાયક બન્યા અને પછી

મકબરે એમને પોતાના રાજગાયક તરીકે રાખ્યા. 'આઈને અકબરી'માં તાનસેન વિશે કહેવાયું છે કે એમના જેવો ગાયક તો હજાર વર્ષમાં પણ પેદા નથી થતો. તાનસેન ઉપરાંત અબુલફઝલ સુરજીતખાં, મિયાંચંદ, મુહમ્મદખાં, વીરમંદલખાં, દાઉદખાં, સઈદખાં, મિયાંલાલ, તાનસેનપુત્ર તાનતરંગખાં, મુલ્લા ઈસાક દાઢી, રહેમતુલ્લા, ચિરચૂ, સુલતાન હાફિઝ હુસેન મશકદી, રંગસેન, મીર અબ્દુલ્લા, મીરજાદા, ખુરાસાની વગેરેનાં નામ મળે છે. રાજ્યાશ્રિત મુસ્લિમ ગાયકો સિવાયના એ જમાનાના જે હિંદુ ગાયકો હતા તેમનો કોઈ નિર્દેશ મળતો નથી, પરંતુ બૈજુ બાવરા જેવા દંતકથા રૂપે જળવાયા. આ યુગમાં તેમજ પછી જે સંસ્કૃત ગ્રન્થો રચાયા તેમાં શાસ્ત્રચર્ચા છે, પરંતુ ગાયકો વિશે ભાગ્યે જ કોઈ ઉલ્લેખ હશે, હિંદુ પરંપરાના શાસ્ત્રોમાં એ રીતે ઈતિહાસનો અંશ સ્વીકૃત ન હતો. સૂત વગેરે પરંપરામાં રાજવંશોનાં નામ રહ્યાં, બારોટ-વહીવંચાને ચોપડે કુળનામરહ્યાં પરંતુ 'આઈને અકબરી' જેમ હિંદુ પરંપરામાં એ યુગનો ગાયક ઈતિહાસ ન જળવાયો. સ્વામી હરિદાસ, રામદાસ, સુરદાસ તથા અન્ય ગોપાલ નાયક, બૈજુ બાવરા, તાનારીરી વગેરે દંતકથારૂપે કે પરોક્ષ પ્રમાણ રૂપે જ જળવાયાં. રામદાસી મલ્હાર છે, પરંતુ બાબા રામદાસનો ઈતિહાસ નથી. એ ગ્વાલિયરના હતા અને દિલ્હી સુધી પ્રખ્યાત હતા, એમ કહેવાય છે. તેમના પુત્ર સુરદાસ, જેમણે સુરદાસી મલ્હાર આપ્યો. ચરજૂ કી મલ્હાર પણ છે. આમ, રાગનામમાં જેમ પ્રદેશો - ગૌડ, ગૂર્જર, સિંધ, રહી ગયા પરોક્ષ સૂચનરૂપે તેમ નવા રાગના રચયિતાઓનાં નામ-નિર્દેશ રહી ગયાં. ગ્વાલિયરના રાજા માનસિંહ તોમરના રાજદરબારમાં ભામ મૂર્જે, ઢુંઢીબર અને ચંચલ રાશિ નામના ચાર પ્રખ્યાત સંગીત નાયકોને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમના દ્વારા કવ્વાલી સામે ધ્રુપદની પરંપરાને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન થયો. આ ગાળામાં સ્વામી હરિદાસની શિષ્ય પરંપરાએ ધ્રુપદ ગાયકીનો પ્રભાવ પડ્યો. અકબર પોતે પણ ભારતીય પરંપરાનો પોષક હતો. અને તાનસેન જેવા ઉત્તમ ગાયકને હાથે, એના ફારસી-અરબીના જ્ઞાન અને ગુરુપરંપરાને કારણે, ધ્રુપદ ગાયકીને પણ નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થયું. તાનસેને પોતે પણ હજારથી વિશેષ ધ્રુપદની રચના કરી છે, ફ્રેન્ચ સંશોધક વિદુષી નલિની દેલ્વોય જે બનારસમાં રહી પૂર્ણ ભારતીય બની ગયાં છે એમણે તાનસેનની મનાતી રચનાઓનો સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. (એમના હાથે આ લખનારના સ્વરાંકિત અને ડૉ.હ.ચુ.ભાયાણી-સંપાદિત 'હરિવેણ વાય છે રે હો વનમાં' પદભજનનો લોકાર્પણ વિધિ થયેલો.)

પછીના તબક્કામાં પણ ધ્રુપદે પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખ્યું. વિવિધ ઘરાનાઓનાં મૂળ પણ તાનસેનના પુત્ર અને શિષ્યોની પરંપરામાં છે. આથી ધ્રુપદનું જે ખયાલમાં બંધબેસે એવું રૂપ હતું, એવાં અંગ હતાં તેથી જ ખયાલ પોષાયા છે, ઘડાયા છે. ખયાલના ઘડતરમાં પણ ધ્રુપદનો ફાળો છે. એના માળખાનો વિચાર કરો તો ધ્રુપદગાનનું પ્રબંધસ્વરૂપ જ કેટલાંક મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો સાથે ખયાલનું સ્વરૂપ બાંધે છે. ૧૮મી સદીના અંત ભાગે મોગલ સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે તાનસેન ધારા જ ત્રણ ઘરાનામાં વહેતી થઈ. તાનસેનનો મોટો પુત્ર સુરતસેન જયપુર વસ્યો અને એના ઘરાનામાં ધ્રુપદ ગાયકી અને સિતાર ઊતરી આવ્યા. નાનો પુત્ર બિલાસખાન, જેણે પિતાના મૃત્યુ સમયે ટોડી સ્વરફેરે ગાયો ને જેમાંથી બિલાસખાની તોડી જન્મી. તેની શિષ્યપરંપરાએ શુદ્ધ બાની અપનાવી. તાનસેનના જમાઈ મિશ્રીસિહંની ઘરાના પરંપરાનમાં ધ્રુપદની ખંડહાર અને ડાગુર બાની વહેતી રહી અને વીણાવાદનની પરંપરા ચાલી.

આમ, ધ્રુપદનો પ્રાણ આજ સુધી ધબકતો રહ્યો છે. જે વર્ગ શાસ્ત્રીય સંગીત માણી શકે છે, એમને પણ ધ્રુપદ ગાયકીમાં થોડું વૈચિત્ર્ય લાગે છે, રંજકતાનો અભાવ લાગે છે; પરંતુ હકીકતે, આજ પણ ખયાલના વર્ચસ્ પછી પણ આ ગાયકી લુપ્ત નથી કે નથી અપ્રસ્તુત. કેમ કે રાગના રૂપને પ્રકટ કરવામાં, સ્વરના વિશિષ્ટ લગાવમાં, ઉઠાવમાં એની બોલ્ડનેસ અને ક્યાંક માર્દવમાં, સ્વરોની શ્રુતિઓની અતૂટ એવી સાંકળ રચીને એક સ્વરથી બીજા સ્વર પર પહોંચવામાં જે સ્વરક્રિયા છે, એના મૂળમાં ધ્રુપદ ગાયકીના જ સ્રોતો છે. (ક્રમશઃ)

જાણીતા માણસની અજાણી વાતો

— પુષ્કરભાઈ ગોકાણી —

ગુજરાતના એક વખતના ગવર્નર આર.કે. ત્રિવેદીએ આગ્રહ કર્યો એટલે મંદિર બતાવવા હું સાથે હોઈ મારે બેટ દ્વારકા પણ સાથે આવવું એમ કહીને કે, 'તમે એ રીતે મારી સાથે ચારેક કલાક રહેશો અને હું તમારી પાસેથી ગુજરાતનો ઈતિહાસ જાણી શકીશ.' તેઓ હિંદીમાં બોલતા હતા, એક નિવૃત્ત ચીફ ઇલેકશન-કમિશનર. હવે ગુજરાતના ગવર્નર હતા (૧૯૮૬માં). વળી, તમે બધી વાતો ગુજરાતી ભાષામાં જ કરશોજી. મારે ગુજરાતમાં રહેવું છે, એટલે તેની ભાષા તો શીખી લઉં. 'કલેકટર શ્રી સુરેશભાઈએ મારા પુસ્તક 'માનવીનાં મન' (જેની ત્યારે પચાસ હજાર નકલ અને સાત આવૃત્તિ થઈ હતી)ની તેમને વાત કરી, તો કહે, 'તે પુસ્તક મને આપશો. મને બેવડો લાભ થશે. ગુજરાતી ભાષા બોલી શકાશે.' પરભાષી ગવર્નર ગુજરાતના હાકેમ થયા, ત્યારે પોતાની કર્મનિષ્ઠા માટે કેટલા સચેત હતા, કે તેમણે ગુજરાતી ભાષા શીખવા માંડી હતી! આગળ કહે, 'ગુજરાતી ભાષા જાણતો હોઉં તો જ મને મળવા આવનાર અભણ કે નાનામાં નાના માણસના હૃદયને સ્પર્શી શકુંને?' આપણે આપણી ભાષા પ્રત્યે કેટલો આદર ધરાવીએ છીએ? □

આવો, શીખીએ અંગ્રેજી (૩૦)

ધનુભાઈ મહેતા

કર્તરી-કર્મણી રચના : Active and Passive Voices

જે વાક્યમાં કર્તા સક્રિય રીતે વાક્યમાંના કોઈ કર્મ પર ક્રિયા કરતો હોય તે કર્તરી રચના. ગુજરાતીમાં તો 'કર્તરી રચના' એ શબ્દો જ આ વ્યાખ્યાના સૂચન રૂપ છે. 'કર્તરી' એટલે કે 'કર્તા' સક્રિય હોય તેવી વાક્યરચના. અંગ્રેજીમાં 'active - ઍક્ટિવ - સક્રિય અને 'voice - વૉઇસ - ભેદ, અવાજ, રચના એ શબ્દો પણ એ જ સૂચવે છે. પ્રથમ 'કર્તરી રચના'નું ગુજરાતી વાક્ય સમજીએ. દા.ત.

'રમેશ સફરજન ખાય છે.' આ વાક્યનો કર્તા 'રમેશ' વાક્યના કર્મ 'સફરજન' પર સક્રિયપણે સીધેસીધો જ 'ખાવાની' ક્રિયા કરે છે. તેથી આ કર્તરી રચનાનું વાક્ય કહેવાય. હવે 'કર્મણી રચના' સમજીએ. જે વાક્યમાં 'કર્મ' પ્રધાન સ્થાને રહી વાક્યમાંના 'કર્તા'ને દલાલ રૂપ બનાવી નિષ્ક્રિય એટલે કે passive બનાવી દે તે 'કર્મણી રચના' એટલે કે અંગ્રેજીમાં 'passive voice'. આમ, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં આ પ્રકારની રચના માટે વપરાયેલા શબ્દો જ સૂચક અને સાર્થક છે. આ ઉપરથી એક વાત ફલિત થાય છે કે જે વાક્યમાં 'કર્મ' ન હોય તે વાક્યની 'કર્મણી રચના' થાય નહિ. બીજી એ વાત પણ સમજીએ કે એક રચનામાંથી બીજી રચનામાં વાક્યનું રૂપાંતર કરતાં વાક્યનું 'રૂપ' બદલાય પણ 'અર્થ' બદલાય નહિં.

હવે અંગ્રેજી 'ઍક્ટિવ વૉઇસ'ના વાક્યનું 'પૅસિવ વૉઇસ'ના વાક્યમાં રૂપાંતર કેમ કરવું તેના નિયમો શીખીએ. (૧) વાક્યના 'કર્મ'ને 'કર્તા'ના સ્થાને મૂકવું. (૨) જે કાળનું વાક્ય હોય તે કાળનું 'to be' ક્રિયાપદનું કર્તા પ્રમાણેનું યોગ્ય રૂપ મૂકવું એટલે કે વર્તમાન કાળમાં 'am', 'is' કે 'are', ભૂતકાળમાં 'was' કે 'were', અને ભવિષ્યકાળમાં 'shall be' કે 'will be' (૩) ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ વાપરવું. (૪) 'by' મૂકીને કર્મ સ્થાને ગયેલ કર્તા મૂકવો. (૫) વાક્યને અંતે વિરામચિહ્ન 'પૂર્ણ વિરામ'. એક મહત્ત્વનો મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખશો કે ક્રિયાપદ પછી વપરાયેલું નામયોગી અવ્યય કાયમ રાખવું જ, કારણ કે અંગ્રેજીમાં નામયોગી વિના વપરાયેલ ક્રિયાપદનો એક અર્થ અને નામયોગી વપરાયેલ ક્રિયાપદનો બીજો અર્થ થાય છે. વળી, એક નામયોગી અવ્યયને બદલે બીજું નામયોગી મૂકીએ તો પણ અર્થ બદલાઈ જાય છે. આ નિયમોને વાક્યપ્રયોગ દ્વારા સમજીએ.

કર્તરી રચના **Active Voice**	કર્મણી રચના **Passive Voice**
Ramesh eats an apple.	An apple is eaten by Ramesh.
Boys play cricket.	Cricket is played by boys.
Ya - toe rubbed the coin.	The coin was rubbed by Ya-toe.
The hunter killed a lion.	A lion was killed by the hunter
Shalu cooked 'khir.'	'Khir' was cooked by Shalu.
The peon will ring the bell sharp at 11-00.	The bell will be run by the peon sharp at 11.00.
The officer will look into the matter.	The matter will be looked into by the officer.
Arjun shot at the bird's eye.	The bird's eye was shot at by Arjun.

કર્તા પુરુષવાચક સર્વનામ હોય ત્યારે તે કર્મસ્થાને જાય ત્યારે તેનું નીચે પ્રમાણે કર્મ વિભક્તિનું રૂપ વાપરવું :

કર્તા	કર્મ	કર્તા	કર્મ
I	Me	He	Him
We	Us	She	Her
You	You	It	It
		They	Them

ઉદાહરણથી આ સમજીએ :

Active	**Passive**
She listens to me.	I am listened to by her.
I trusted you.	You were trusted by me.
They wiil stare at him.	He will be stared at by them

સાદા વર્તમાન કાળના વિધાન વાક્યનું 'active'નું 'passive' કરવાના નિયમો વાક્યપ્રયોગો દ્વારા સમજ્યા. હવે બાકીના કાળના વિધાન વાક્યોનું 'active'નું 'passive' કરતાં ક્રિયાપદના ફેરફારો જ માત્ર જે તે કાળને અનુરૂપ થાય છે અને બાકીના નિયમો તો ઉપર પ્રમાણેના જ કાયમ રહે છે. એટલે તેનું બિનજરૂરી પુનરાવર્તન કરીશું નહિ. વળી, વ્યાકરણના નિયમો જાણવા જરૂરી છે. પણ માત્ર નિયમો જાણવા જ પર્યાપ્ત નથી તેનો વાક્યપ્રયોગ શીખવો જરૂરી છે અને તે તેના પ્રયોગના મહાવરાથી આવડે. જેમ તરણ પરની ચોપડી વાંચવાથી કે સાઇકલ ચલાવવાની મૌખિક માહિતી મેળવવાથી તરતાં કે સાઇકલ ચલાવતાં આવડે નહિ. પાણીમાં ઝંપલાવો ને તરતાં આવડશે, સાઇકલ-સવારી કરો ને સાઇકલ ચલાવતા આવડશે. અલબત્ત, ભૂલો થશે, ડૂબકીઓ ખાશો, પડશો, વાગશે, પણ નવું નવું શીખવાનું સૂત્ર જ આ કે ચઢે તે પડે. કોઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ માટે સહન કરવા માટેની તૈયારી રાખવી જ પડે.

ત્રણે સાદા કાળમાં 'active'નું 'passive' કરતાં ક્રિયાપદમાં કઈ રીતે ફેરફાર થાય છે તે નિયમો અને ઉદાહરણો દ્વારા

શીખ્યા. હવે ચાલુ વર્તમાન અને ચાલુ ભૂતકાળના વાક્યનું 'active'નું 'passive' કરતાં ક્રિયાપદમાં શું ફેરફાર કરવા તે સમજીએ. ચાલુ ભવિષ્ય કાળનું 'active'નું 'passive' થતું નથી. તો ઉપરોક્ત બન્ને કાળમાં પ્રથમ જે તે કાળ પ્રમાણેનું 'to be' ક્રિયાપદનું યોગ્ય રૂપ વાપરવું એટલે કે ચાલુ વર્તમાન કાળ હોય તો 'is', 'am' કે 'are' અને ચાલુ ભૂતકાળ હોય તો 'was' કે 'were'માંથી કર્તાને અનુરૂપ જે રૂપ હોય તે વાપરવું. પછી 'be'નું વર્તમાન કૃદંત - being - મૂકીને ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ મૂકવું. ઉદાહરણરૂપ વાક્યો દ્વારા આ નિયમ સમજીએ.

Active	Passive
I am listening to the radio.	The radio is being listend to by me.
Mala is plucking flowers.	Flowers are being plucked by Mala.
Farmers were ploughing the field.	The field was being ploughed by farmers.
She was flying a kite.	A kite was being flowen by her.

ત્રણે પૂર્ણ કાળના વિધાન વાક્યનું 'active'નું 'passive' કરવાનું સૂત્ર આ પ્રમાણે સમજવું. જે તે કાળનું 'to have'નું કર્તા પ્રમાણેનું યોગ્ય રૂપ એટલે કે પૂર્ણ વર્તમાનકાળનું વાક્ય હોય તો 'have' કે 'has'. પૂર્ણ ભૂતકાળનું વાક્ય હોય તો 'had' અને ભવિષ્યકાળનું વાક્ય હોય તો 'shall' 'have' કે will have', 'to be' ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ 'been' અને ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત મૂકવું. નીચેનાં વાક્યો પરથી ઉપરોક્ત નિયમ સ્પષ્ટ થશે.

Active	Passive
I have done it.	It has been done by me.
She has broken the glass.	The glass has been broken by her.
The farmer has tilled the field.	The field has been tilled by the farmer.
A passenger had pulled chain.	The chain had been pulled by the passenger.
Shahabuddin Ghori had invaded India.	India had been invaded by Shahabuddin Ghori.
You will have finished your work.	Your work will have been finished by you.
Our team will have won the match.	The match will have been won by our team.

આમ, ત્રણ સાદા, બે ચાલુ અને ત્રણ પૂર્ણકાળના વિધાન વાક્યનું 'active voice'માંથી 'passive voice'માં રૂપાંતર કરવાના નિયમો શીખ્યા.

સાદા ભવિષ્યકાળના વિધાન વાક્યનું 'active'માંથી 'passive'માં રૂપાંતર કરતા એમ શીખ્યા કે 'shall' કે 'will' સહાયકારક ક્રિયાપદ પછી 'be' મૂકીને ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવું. આ નિયમ 'shall' અને 'will' જેવાં અન્ય સહાયકારક ક્રિયાપદો 'can', 'could', 'should', 'would', 'may', 'might', 'must' વિધાન વાક્યમાં વપરાયાં હોય ત્યારે પણ સમજવો. ટૂંકમાં, ઉપરોક્ત સહાયકારક ક્રિયાપદ વાક્યમાં વપરાયું હોય તે સહાયકારક ક્રિયાપદ + be + ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવાથી, 'active'નું 'passive' બને. ઉદાહરણરૂપ વાક્યો સમજીએ :

Active	Passive
I can lift this box.	This box can be lifted by me.
You may use it.	It may be used by you.
A soldier must put on a uniform.	A uniform must be put on by a soldier.
We should tell the truth.	The truth should be told by us.

આજ્ઞાર્થ વાક્યને 'active'માંથી 'passive'માં ફેરવવું હોય તો Let + be + ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત મૂકવું.

Active	Passive
Send for the deoctor.	Let the doctor be sent for.
Call off the strike.	Let the strike be called off,
Make it brief.	Let is be mude brief.
Fire.	Let it be fired.

પ્રશ્નાર્થ વાક્યનું 'active'માંથી 'passive' કરવાના નિયમો શીખીએ તે પહેલાં એ સમજી લઈએ કે પ્રશ્નાર્થ વાક્યો બે પ્રકારનાં છે. (૧) પ્રશ્નાર્થસૂચક શબ્દ એટલે કે 'who', 'what', 'where', 'why', 'how', 'which'થી શરૂ થતાં. (૨) સહાયકારક ક્રિયાપદથી શરૂ થતાં. અત્રેની યાદીમાં 'to be' અને 'to have' સહાયકારક ક્રિયાપદનાં રૂપોનો ઉલ્લેખ આવશે નહિ. કારણ કે તે બન્ને અકર્મક ક્રિયાપદો હોવાથી તેના પછી કર્મ આવતું નથી. અને આપણે આગળ શીખી ગયા કે જે વાક્યમાં કર્મ ન હોય તેનું passive થાય નહિ. અહીં સહાયકારક ક્રિયાપદોમાં 'to do'નાં ત્રણે કાળનાં રૂપ તથા 'can', 'could', 'may', વગેરે સહાયકારક ક્રિયાપદો આપણે આગળ ઉદાહરણરૂપ શીખી ગયાં. તેનો જ સમાવેશ થશે.

પ્રથમ 'who'થી શરૂ થતા પ્રશ્નવાક્યનું 'active'માંથી 'passive' કેમ કરવું તે શીખીએ. 'Who' કર્તા તરીકે આવેલું હોવાથી પ્રથમ 'by whom' વાપરવું. પછી જે કાળનું વાક્ય હોય તે કાળનું 'to be' ક્રિયાપદનું જે તે કાળનું રૂપ મૂકવું અને પછી ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવું. ઉદાહરણરૂપ વાક્યો દ્વારા આ મુદ્દો સમજીએ.

Active	Passive
Who rings the bell?	By whom is the bell rung?
Who threw the first stone?	By whom was the first stone thrown?
Who will bell the cat?	By whom will the cat be belled?

વાક્યમાં આ પ્રમાણે જ જ્યારે 'what' કર્તાને સ્થાને આવેલ હોય ત્યારે ઉપર પ્રમાણેનો નિયમ સમજવો. દા.ત.

Active	Passive
What ails you? (to ail - એલ - ત્રાસ આપવો, દુઃખ આપવું, દુઃખ દેવું)	By what are you ailed?
What troubled her?	By what was she troubled?
What will pinch you? (to pinch - પિન્ચ - ખૂંચવું)	By what will you be pinched?

હવે 'when', 'what', 'which', 'how' અને 'why' જેવા પ્રશ્નાર્થસૂચક શબ્દથી શરૂ થતાં પ્રશ્નાર્થ વાક્યનું 'active'માંથી 'passive' કરતા શીખીએ. (૧) વાક્યમાં વપરાયેલો પ્રશ્નાર્થ-સૂચક શબ્દ જેમનો તેમ વાક્યમાં પ્રથમ પદે રહેવા દેવો. (૨) 'to be' ક્રિયાપદનું જે તે કાળનું યોગ્ય રૂપ મૂકવું (૩) ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવું, જેમ કે -

Active	Passive
What do you mean?	What is meant by you?
When did you do this?	When was this done by you?
How will you prove your case?	How will your case be proved by you?
Which colour did you choose?	Which colour was chosen by you
Why does she laugh at me?	Why am I laughed at by her?

'Do', 'does' અને 'did' ક્રિયાપદથી પ્રશ્ન વાક્ય શરૂ થતું હોય તો તેનું 'active'નું 'passive' કરવા માટે 'do', 'does' કે 'did'ને સ્થાને પ્રથમ પદે 'to be' ક્રિયાપદનું જે તે કાળનું યોગ્ય રૂપ મૂકીને કર્તાને સ્થાને આવતું કર્મ મૂકવું અને પછી ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવું. દા.ત.

Active	Passive
Do you know English?	Is English known by you?
Does she help her?	Is she helped by her?
Did they fly kites?	Were kites flown by them?
Does she pluck flowers?	Are flowers plucked by her?
Did you count the chickens in the basket?	Were the chickens in the counted by you basket?
Doesn't she mind her own work?	Is her own work not minded by her?

'shall', 'will', 'can', 'may', 'must' અને 'should' જેવાં સહાયકારક ક્રિયાપદથી શરૂ થતા પ્રશ્નવાક્યનું 'active'નું 'passive' કરવા માટે વપરાયેલું જે તે સહાયકારક ક્રિયાપદ જેમનું તેમ પ્રથમ પદે રહેવા દેવું. કર્તાને સ્થાને આવતું કર્મ, 'be' અને ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત વાપરવું. જેમ કે,

Active	Passive
Must government not control pollution?	Must pollution be not controlled by government.
Will you not listen to wife?	Will your wife be not your listened to by you?
Can you lift it?	Can it be lifted by you?
Should the rich not help the poor?	Should the poor be not helped by the rich?

આમ, 'active voice'ના વાક્યને 'passive voice'માં કેમ ફેરવાય તેના નિયમો શીખ્યા. મહાવરા માટે થોડાંક 'passive voice'ના વાક્યોને 'active voice'માં કેમ દર્શાવાય તે જાણીએ.

Passive	Active
It was done by her?	She did it.
He was caught behind the wicket.	The fielder caught him behind the wicket.
Tea is grown in Aassam.	Farmers grow tea in Aassam.
Cloth is measured by metres.	A cloth merchant measurer cloth by metres.
Mustn't traffic rules be followed by us?	Musn't we follow traffic rules?
It is being done by her?	She is doing it.
Has it been not finished by you yet?	Have you not finished it yet?

'To be' ક્રિયાપદનો કાળ અને કર્તા પ્રમાણેનો પ્રયોગ અને ક્રિયાપદનાં ભૂતકૃદંતનાં રૂપો બરાબર આવડતાં હશે તો હવે તમે કોઈ પણ પ્રકારના 'active'નું 'passive' કે 'passive'નું 'active' સરળતાથી કરી શકશો. (ક્રમશઃ)

સંમુખ સાગરમઠ-૧૦
પવિત્ર સ્થાનની અંદર

—— પ્રીતિ સેનગુપ્તા ——

પોટાલા પ્રાસાદ એટલે ગરીબ, અભણ, પાછળ રહી ગયેલાં તિબેટીઓની મૂક ભક્તિનું પરમ ધામ. દેવના અવતાર ધર્મગુરુનું નામ પણ ના લેવાય. એમને માટેનાં પ્રેમ ને આધાર હૃદયમાં સંતાડી રાખવાનાં. એમના પાછા આવવાની રાહ જોયા કરવાની. પણ એમનાં દર્શનની આશા પણ હવે કેટલાં જણમાં રહી હશે?

એમને - એટલે કે દલાઈ લામાને - યાદ કરીને એ સવારે મેં એમનો રંગ પહેરેલો - હળદરિયો પીળો. એ વધારે મરૂન, 'બકુ' જેવા આવરણમાં હોય છે, પણ ભગવા પીળામાં પણ એમને ક્યારેક જોયા છે. જેના પર એમનો વારસાગત, દૈવગત અધિકાર હતો, અને જ્યાં ચાલીસેક વર્ષથી એમની ગેરહાજરી રહી છે, તે વિરલ પવિત્ર સ્થાનની અંદર પગ મૂકતી વખતે સભાન રીતે એમની સ્મૃતિ મેં સાથે રાખી હતી, અને મૂક રીતે એમનું નામ પોટાલાના ખંડેખંડમાં ઉચ્ચારવાનો વિચાર કર્યો હતો. 'મહાપ્રભુ' વલ્લભાચાર્યની 'બેઠકો'ની યાત્રા કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતી નહોતી પોટાલા મહાપ્રાસાદમાંની પરિક્રમા.

પાસે ગયા પછી એના ભવ્ય દેખાવની કેટલી બધી વિગતો સ્પષ્ટ થતી હતી - જેમ કે, સફેદ રંગનો ધોળ એવો પાતળો હતો કે નીચેથી ઈંટો છતી થતી રહે, અને દૂરથી જે અગણ્ય, નાનાં, ચોરસ ખાનાંની શોભા રચતી હતી તે બારીઓ વડે ક્યારેય ઠંડો પવન રોકાતો નહીં હોય. કોટની ઊંચી દીવાલ પર ઘેરા મરૂન રંગના જે પટા હતા, તે બધે ખરેખર તો લાકડાંની ચીપો ખીચોખીચ ખોસેલી હતી, ને પછી એમનો આગલો ભાગ મરૂન રંગેલો હતો - કોટની બહાર તરફથી તેમજ અંદર તરફથી. એક સળી ખેંચો તો કદાચ નીકળી પણ આવે. દરેક ચારેક ઈંચ જેટલી લાંબી હોય, ને અડધી રંગ્યા વગરની હોય. ધારો કે બહાર ખેંચાઈ તો આવી, પણ પાછી તો નાખી જ ના શકાય - એટલી સખત, ને ગીચોગીચ ખોસેલી.

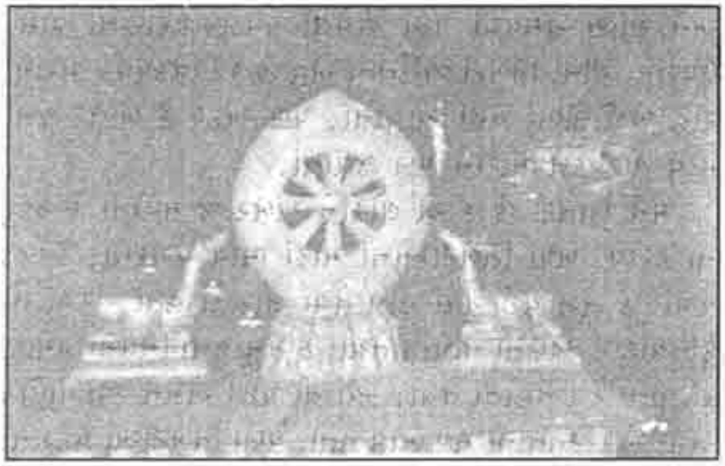
પહેલાં સફેદ ભાગની ભુલભુલામણીમાં લઈ જવાયાં. બેઠક-ખંડો, શયનખંડો, પુસ્તકખંડો, ધ્યાનખંડો, પૂજાખંડો, દેવખંડો- જાણે અંત જ નહીં. અને ભીડ? એક-બે યુરોપી જૂથ, એક-બે ચીની જૂથ; સાથે જ, અસંખ્ય તિબેટી યાત્રાળુઓ. અમારો ગાઈડ કહે, 'આ કાંઈ બહુ ખરાબ નથી. આનાથી ઘણી વધારે ભીડ હોઈ શકે છે.' બાપ રે! ત્યારે તો શું થતું હશે? કારણ કે આટલી ભીડથી જ અમુક ખંડ, સીડીઓ અને બંધ ગલીઓમાં ગૂંગળામણ થતી હતી. આમેય તાજી હવાની આવજા નહીં, અંદર બધું બંધિયાર ને અંધારિયું. લોકોના શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને લાંબા સમયથી નહીં ધોયેલાં કપડાં+શરીરોની વાસ. ઉપરાંત, ચીની-તિબેટી વ્યક્તિત્વ એવું છે કે વિવેકપૂર્વક વારાની રાહ જોઈ ઊભાં નહીં રહેવાનાં, પણ અંદર કે બહાર જતાં હોય તો ધક્કો મારીને પણ જવાનાં.

મને ખાતરી છે કે એ લોકોને ખબર જ નહોતી કે એવું ના કરાય. બધાં તિબેટીઓનાં મોઢાં ભાવ વગરનાં, કે જડ જેવાં, કે સુન્ન થઈ ગયાં હોય તેવાં લાગતાં હતાં - ક્યાં તો દુનિયાદારી જાણતાં નહોતાં તેથી, કે સમાજના નિયમો પ્રમાણે રહેવાની ટેવ નહોતી તેથી; ક્યાં તો પછી એમને સ્વાભાવિક એવો એ રિક્તતાનો મુખભાવ હતો. ઘણાં તિબેટીઓ પ્રદેશનાં દૂરદૂરનાં, ગ્રામ પ્રદેશોમાંથી આવેલાં લાગતાં હતાં - જીર્ણ જેવાં, ઘેરાં કથ્થાઈ મેલખાઉ રંગનાં કપડાં; ઓળ્યાં વગરનાં જટિયાં થઈને રહેલા વાળ; કોઈ કશી વાતચીત ના કરે, અને ઘણાં મોઢાં તો સાફસૂફી વગરનાં એવાં કે કારણ વગર પણ ડરામણાં લાગે.

કક્ષ ખરેખર નાના હતા - જેમાં બુદ્ધની પ્રતિમાઓ હતી તે બધા તો ખાસ. સ્થાનિક યાત્રાળુઓ હાથમાં યાક-બટરનાં, એટલે કે નેપાલી વનસ્પતિ ઘીનાં પીળાં પ્લાસ્ટિકનાં પૅકેટ લઈને ફરતાં. એમનો મુખ્ય રસ હતો પ્રજ્વલિત દિવેટોવાળાં પાત્રોમાં થોડું વધારે સ્નિગ્ધતત્ત્વ ઉમેરવામાં. કેટલાક લામાઓને આ જ કામ સોંપાયેલું જોયું - પાત્રો સાફ રાખવાં, બળી રહેલી વાટોને કાઢી નાખવી, વધારે પડતી લાંબી વાટોને કાપવી, જરૂર પ્રમાણે નવી વાટો મૂકવી વગેરે. આ માટે લગભગ બધાં તૈલપાત્રોની પાસે એક ચીપિયો કે કાતર કે ચમચી રાખવામાં આવેલી જોઈ.

નીચલો માળ, ઉપલો માળ, નીચલો મધ્યમાળ, ઉપલો મધ્યમાળ વગેરે જેવા મુખ્ય વિભાગ પડેલા, અને વળી અનેક સીડીઓ ને સ્તરો ક્યાં ક્યાંથી નીકળી આવે. નીચલા માળની મધ્યમાં વિશાળ સભાખંડ હતો. પાંચમાથી શરૂ કરી બધા દલાઈલામા ત્યાં અધિષ્ઠાન કરતા. ૧૯૫૯થી ત્યાં વૈષ્ણવોની 'બેઠકો'ની જેમ કેવળ ગાદી રહી છે. ખાલી સિંહાસન પડી રહેલું છે. એ જાહેર-આવકાર-ગૃહમાં આઠ વધારે જાડા, ને સોળ નાના એવા સ્તંભ હતા. દરેક પર, છેક ફર્શથી છત સુધી હાથવણાટનું કાળા બૌદ્ધ રેખાંકનવાળું કાપડ જડેલું હતું. કોઈ અજબ રીતે એકદમ કચ્છી શાલના વણાટ સાથે એ મળતું આવતું હતું.

પ્રચુર શોભા હતી એ ખંડમાં. ત્રણ દીવાલો પર પોટાલાના પવિત્ર પ્રદેશ, તેમજ તિબેટના બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસને ઉપસાવતાં દશ્યો ચિતરાયેલાં હતાં. તો બાકીની દીવાલ પર બે ખૂબ મોટાં વણાટચિત્ર લટકતાં હતાં. એમાં દલાઈ લામાઓ અને ધાર્મિક રાજાઓ આલેખાયેલા હતા. એ ખંડની ચારે તરફની લાંબી, સાંકડી કક્ષિકાઓમાં દલાઈ લામાઓ, બુદ્ધાવતારો

બે હરણ સાથેનું ધર્મચક્ર

અને બોધિસત્ત્વોનાં સ્થાનકો, તથા ઘણા સ્તૂપો હતાં. એમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ પ્રાચીન ભારતમાંથી આવેલી જેમ કે; બોધગયાના સ્મશાનમાં વસીને મહાયોગ તાંત્રિક પંથનો અભ્યાસ કરતા રહેલા તે આઠ જ્ઞાનીઓનાં સ્વરૂપ.

સભાગૃહની પાછળનો અત્યંત લાંબો કક્ષ ખાસ જોવા જેવો ગણાય છે. એમાં આગલા કેટલાક દલાઈ લામાઓના દેહાવશેષ સાચવવા બનાવેલા સ્તૂપો હતા. એમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ પ્રાચીન ભારતમાંથી આવેલી જેમ કે, બોધગયાના સ્મશાનમાં વસીને મહાયોગ તાંત્રિક પંથનો અભ્યાસ કરતા રહેલા તે આઠ જ્ઞાનીઓનાં સ્વરૂપ.

સભાગૃહની પાછળનો અત્યંત લાંબો કક્ષ ખાસ જોવા જેવો ગણાય છે. એમાં આગલા સ્તૂપો હતા. પાંચમા દલાઈ લામાનો સ્તૂપ ચૌદ મીટર ઊંચો હતો. એનું શિખર તો દેખાય પણ નહીં, ને રૂપેરી કોડિયામાં બળતા પ્રદીપોનાં તેજમાં એનો વિપુલ નીચલો ગોળાકાર આછો ચમકતો દેખાય. એ આખો સ્તૂપ સાચા સોનામાંથી બનાવાયેલો છે. કહે છે કે એમાં ૨૩૦૦ કિલોગ્રામ સોનું વપરાયેલું! ધર્મગુરુને માટે આ અતિવૈભવપ્રદ લાગે, પણ એમનું સ્થાન ખૂબ અગત્યનું ગણાય છે. મુખ્ય સમાધિની એક તરફ આઠ તથાગત-સ્તૂપ છે, જે 'ઐતિહાસિક' બુદ્ધના જીવનના આઠ મુખ્ય બનાવો - જેમ કે, જન્મ, લગ્ન, મહાભિનિષ્ક્રમણ, તપ માર-વિજય, મહાજ્ઞાન, ધર્મચક્રનું પ્રચલન, નિરાવણ-ને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

તિબેટ અને ચીનમાંના બુદ્ધ ભારતમાંના બુદ્ધ કરતાં સાવ જુદા દેખાય છે. આપણે ત્યાં એ સાવ સાદા, એકવસ્ત્રી ને કરુણામય સ્વરૂપે જોવા મળે છે, તો અહીં બધે એમની મૂર્તિઓ અતિ-અલંકૃત હોય છે - જરિયાન વાઘા, રત્નનાં આભૂષણ, સુવર્ણનો મુકુટ, અહીં એ દેવાધિરાજ તરીકે છે, કેવળ સાધક તરીકે નહીં.

વિભિન્ન બુદ્ધાવતાર માટે અલાયદાં મંદિર હતાં - મૈત્રેય, લોકેશ્વર, અવલોકિતેશ્વર, શાક્યમુનિ વગેરે. સાથે બીજી ઘણી મૂર્તિઓ હોય - તારા, અચલા, ક્ષિતિગર્ભા જેવી દેવીઓ,

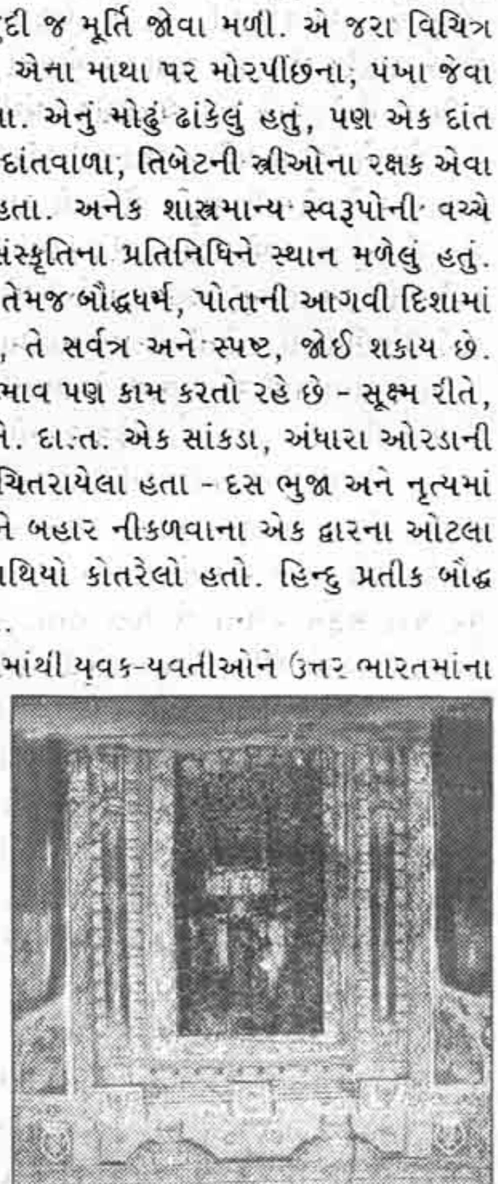

સ્તંભા (સાતમી સદી)

બોધિસત્ત્વો, દલાઈ લામાઓ, અન્ય ધર્મગુરુઓ ઇત્યાદિની. પણ એક ખંડમાં જુદી જ મૂર્તિ જોવા મળી. એ જરા વિચિત્ર કહેવાય તેવી હતી. એના માથા પર મોરપીંછના; પંખા જેવા ફેલાયેલા ગુચ્છ હતા. એનું મોઢું ઢાંકેલું હતું, પણ એક દાંત દેખાતો હતો. એક દાંતવાળા; તિબેટની સ્ત્રીઓના રક્ષક એવા બુદ્ધ રજૂ થયેલા હતા. અનેક શાસ્ત્રમાન્ય સ્વરૂપોની વચ્ચે અચાનક આ લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિને સ્થાન મળેલું હતું.

તિબેટમાં બુદ્ધ, તેમજ બૌદ્ધધર્મ, પોતાની આગવી દિશામાં વિકાસ પામેલા છે, તે સર્વત્ર અને સ્પષ્ટ, જોઈ શકાય છે. છતાં, ભારતનો પ્રભાવ પણ કામ કરતો રહે છે - સૂક્ષ્મ રીતે, તેમજ પ્રસારિત રીતે. દા.ત. એક સાંકડા, અંધારા ઓરડાની દીવાલ પર ગણેશ ચિતરાયેલા હતા - દસ ભુજા અને નૃત્યમાં રમમાણ ગણેશ અને બહાર નીકળવાના એક દ્વારના ઓટલા પર સરસ મોટો સાથિયો કોતરેલો હતો. હિન્દુ પ્રતીક બૌદ્ધ સંદર્ભ પામ્યાં હતાં.

તદુપરાંત, ચીનમાંથી યુવક-યુવતીઓને ઉત્તર ભારતમાંના ધરમશાળા-તિબેટી કેન્દ્રમાં સામાન્ય શિક્ષણ, અંગ્રેજી અભ્યાસ વગેરે માટે મોકલવામાં આવે છે. પોટાલામાં ફરતાં ફરતાં એક છોકરી મારી સાથે હિન્દીમાં વાત કરવા લાગેલી. મને ભારતીય તરીકે ઓળખી ગયેલી. એ બે વર્ષ ધરમશાળામાં રહેલી, ને હવે ચીની સરકારની

કાતરણીયુક્ત પ્રવશદ્વાર

આપેલી ગાઈડ તરીકેની નોકરી તિબેટમાં કરી રહી હતી. પાછાં તો આવવું પડે. ભારતમાં રહી જવાની છૂટ તો નહીં જ. પોટાલામાં એક જગ્યાએ બોધગયામાં, ૧૯૮૭માં, દલાઈ લામાને સાંભળવા ભેગાં થયેલાં હજારો લોકોની ભીડનો ખૂબ મોટો ફોટો મૂકેલો હતો. ભીડ જ દેખાતી હતી, દલાઈ લામા તો નહીં જ. કઈ રીતે સમજાય ચીની સરકારનું બેધારું વર્તન?

જોવાનું તો ચાલુ જ હતું. એક ખંડમાં ૧૦૮ પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથો દીવાલમાં કરેલાં વ્યવસ્થિત ખાનામાં ગોઠવેલા હતા. દરેક પર તિબેટી ભાષાના અક્ષરો સુવર્ણરસથી, ખૂબ સુંદર રીતે પાડેલા હતા. એક સ્થાનક ત્રણ વિશ્વ - નર્ક, પૃથ્વી, સ્વર્ગ- પરનો અવલોકિતેશ્વરનો વિજય દર્શાવતું હતું. એક હજાર ભુજા, એક હજાર ચક્ષુ, અને અગિયાર મસ્તકથી યુક્ત, અતિ પ્રયત્નસિદ્ધ પ્રતિમા તેરમા દલાઈ લામાએ બનાવડાવેલી, ને એ માટે ચીની સુવર્ણ વાપરવામાં આવેલું. અદ્‌ભુત-ભવ્ય હતું એ સ્વરૂપ! દરેક હથેળીમાં એકએક આંખ મૂકેલી હતી, તે મેં મારી સાથેનાં વિદેશીઓને બતાવ્યું. અમારા ગાઈડ યુ જાલે એવું કશું નિર્દેશ્યું ન હતું. આંખ ટેવાયેલી ના હોય તો ચૂકી જવાય એવી એ વિગત હતી, ને બધાંને તે આભા કરી ગઈ.

એવું જ વિસ્મયકર બીજું એક શિલ્પ હતું કાલચક્ર મંડલાનું. બાર મીટરનો તો એનો પરિઘ હતો. દેવ કાલચક્રનું એ નિવાસસ્થાન સત્તરમી સદીમાં સોના અને કાંસામાંથી ઘડાયેલું. મંડલામાં ચારે તરફ કુલ ૭૩૪ દેવતાની નાની મૂર્તિઓ હતી, તો દીવાલ પરની છાજલીઓ પર, કાલચક્રના વંશજ ૧૭૯ લામાઓની નાની પ્રતિકૃતિઓ મૂકેલી હતી. દરેક ખંડમાં બહુસંખ્ય શિલ્પો, ચિત્રો, શોભાતત્ત્વો, અને આવા તો બહુશત ખંડ. બધું જોવું ને મનમાં નોંધવું અઘરું અને વર્ણવવું તો એથીયે કઠિન.

કાલચક્રનું તથા લોકેશ્વરનું સ્થાનક એ બંને પોટાલામાં જૂનામાં જૂનાં છેક સાતમી સદીનાં ગણાય છે. તિબેટીઓ માટે લોકેશ્વરનું મંદિર પોટાલામાં ને તેથી તિબેટ આખામાં પવિત્ર છે. દરેક યાત્રાળુ ત્યાં જવા ઉત્સુક. દરેક પ્રવાસી પણ. અંદર જવા ઉપર-નીચે કરવું પડે. એ સીડીઓ ટૂંકી ખરી પણ જર્જરિત લાકડાની. પૂરતું અજવાળું નહીં. સતત અને સખતનો ઘસારો. પાછું એ પરમ પુણ્યસ્થળ સૌથી નાનામાં નાનું પણ હતું. એક કબાટમાં ત્રણ પથ્થર હતા. મનાય છે કે એમની ઉપર પીળા શિરાંચલવાળા ત્સોન્ખાપા, પદ્મસંભવ અને નાગાર્જુન બૌદ્ધ ફિલસૂફનાં પદ-ચિહ્ન પડેલાં છે. રત્નજડિત, સુવર્ણમય અવલોકિતેશ્વર સાથેની ત્રણ પ્રતિમાઓ ભારતથી આવેલી, અને સુખડનું એક વૃક્ષ ફાટતાં સ્વયંભૂ પ્રકટ થયેલી ગણાય છે. બીજી કેટલીયે મૂર્તિઓ એ કક્ષિકાને ભરી રહે છે. તો સામી તરફ ભીષણ-ભયંકર મહાકાય વજ્રપાણિ ચાંપતો પહેરો ભરતા ઊભા છે.

પોટાલામાંનો ઊંચામાં ઊંચો ખંડ એના લાલ વિભાગમાં છે. એ વિશાળ, સુશોભિત જગ્યા તેરમા તથા ચૌદમા દલાઈ લામા દ્વારા આગંતુકો સાથેની મુલાકાતો માટે વપરાતી. ખંડના પરિમાણને ઉપયુક્ત, ખૂબ મોટું એક સિંહાસન ત્યાં રહેલું હતું. ખાલી હતું, પણ એના અદૃષ્ટ અધિષ્ઠાતાઓની પ્રતિભાના પૂર્વાભાસથી વંચિત ન હતું. (ક્રમશઃ)

લઘુકથા

શુકનિયાળ

ડૉ. અશ્વિન મ. વસાવડા

ગોવિંદ મારે ઘેર કૂવો ગાળવા આવતો. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં દર વર્ષે વધુ ને વધુ ઊંડો ગાળવો પડે તેથી ગોવિંદ સાથે પરિચય ગાઢ થઈ ગયેલો. ક્યારેક ફિલ્મગીતો કે ક્યારેક કોઈ ભજનની કડી લલકારતો. ગોવિંદ કૂવામાં ઊતરી ખોદકામ કરે અને તેની પત્ની ગાળ ભરેલી બાલદી ઉપર ખેંચે. આ દંપતીને કામ સાથે વાતો કરતાં હોય તે સાંભળવાની અને લાવેલું ભાથું પરસ્પર આગ્રહ કરતાં ખાતાં જોવાની તો વિશેષ મજા આવતી.

મજૂરી ઉપરાંત હું મારાં જૂનાં કપડાં પણ ગોવિંદને આપતો. આ રીતે કપડાં આપતો તે શ્રીમતીને ગમતું નહીં. 'મજૂરી તો પૂરી આપો છે. પછી શા માટે કપડાં આપો છો? વાસણવાળીને આપીએ તો કેવાં સારાં વાસણ મળે!'

આજે પણ ગોવિંદને મેં એક જૂની સફારી આપી. શ્રીમતીએ રોષ વ્યક્ત કર્યો : 'મેં વાસણ લેવા માટે સંતાડી રાખેલી એને ક્યાં આપી દીધી?... અને આ જોડી તો કેટલી શુકનિયાળ હતી! તમે પહેલી વાર પહેરી શેરબજારમાં ગયેલા તે દિવસે કેટલો મોટો નફો લઈ આવેલા?... અને જ્યારે જ્યારે પહેરી છે ત્યારે થોડુંઘણું મેળવીને જ આવ્યા છો.'

થોડા દિવસો પછી ગોવિંદ હરખાતો આવ્યો. 'સા'બ તમારાં આ કપડાં તો ભારે શુકનિયાળ બન્યાં, હોં.'

'કેમ?' મેં પૂછ્યું.

આજે આ પહેરી માતાના મંદિરે ગયો'તો. આવાં હારાં કપડાં પહેરેલાં જોઈ એક ભીખારીએ મારી પાસે ભીખ માગી. હાચું કહું છું સા'બ, આજે પહેલી વાર કોઈએ મારી પાસે હાથ લાંબો કર્યો અને મેં રૂપિયો આપ્યો.' ◻

विज्ञानकथा

હિમયુગ આવી રહ્યો છે

— લેખક : પ્રો. જયંત નારલીકર - અનુવાદક : યજ્ઞેશ દવે —

'અંધારું એટલા માટે થયું કે પ્રકાશ ભેજવાળી હવામાંથી આરપાર પસાર થઈ જાય છે.' સમજૂતી આપતાં વસંતે કહ્યું, 'પણ હવે મને ઉષ્ણતામાનને વધુ નીચે ઉતારવા દો.'

જ્યારે ઉષ્ણતામાન શૂન્યથી ૪૦ ડિગ્રી નીચે ચાલ્યું ગયું ત્યારે પાત્ર ઝળહળવા લાગ્યું - તફાવત એકદમ સ્પષ્ટ હતો.

'આમ થવાનું કારણ એ કે હવામાં જે ભેજ હતો તેનું બરફરૂપે ઘનીભવન થયું છે. બરફના કણો પ્રકાશને પરાવર્તિત કરે છે જ્યારે પાણીની વરાળ કે ભેજ આવું પરાવર્તન કરી શકતા નથી. વસંતે કહ્યું કે, 'આ મહત્ત્વનો મુદ્દો છે.'

ઑફિસમાં પાછા આવ્યા પછી વસંતે વાત ચાલુ રાખી, 'ધ્રુવપ્રદેશોમાં આવું જ બને છે. જ્યારે ઉષ્ણતામાન શૂન્યથી ચાલીસ ડિગ્રી નીચે જતું રહે છે ત્યારે વાતાવરણમાં ભેજમાંથી બરફની સૂક્ષ્મ હીરકરજ બંધાય છે. અને આ પ્રયોગમાં તમે જોયું તેમ હીરકરજરૂપી હિમકણો પ્રકાશ વિખેરે છે. બીજે કોઈ સ્થળે આવી ઘટના બનતી નથી, કારણ કે બીજે ઉષ્ણતામાન આટલું નીચું ભાગ્યે જ જતું હોય છે.'

વસંતનો અવાજ રેકોર્ડ થતો જતો હતો. રાજીવ તો નોંધો કરવામાં જ વ્યસ્ત હતો. પણ તેને જે જવાબ જોઈતો હતો તે હજી સુધી મળ્યો ન હતો. રાજીવના ચહેરા પર અસમંજસ-દ્વિધા જોઈ વસંત હસ્યો અને વાત આગળ વધારી :

'હવે હું મારાં તારણો અને કારણો વધુ સ્પષ્ટ કરું છું. ધારો કે સમુદ્રો ઠંડા પડવા લાગે અને વાતાવરણને પૂરતી ગરમી ન પૂરી પાડી શકે તો? તો આના લીધે બધે ઉષ્ણતામાન ઘટે અને ધ્રુવપ્રદેશોમાં જ બંધાતી હીરકરજ પૃથ્વી પર ઘણાં સ્થળે બંધાય. આ હીરકરજ શું કરે? તે સૂર્યના પ્રકાશને પરાવર્તિત કરે અને સૂર્યપ્રકાશને સપાટી પર આવતો અટકાવે. ધારો કે આવો રજતપટલ આખી પૃથ્વી પર છવાઈ જાય અને તેનાથી સૂર્યપ્રકાશ આંશિક રીતે ઢંકાઈ જાય તો?'

ઉત્તેજનાપૂર્વક રાજીવે તેની બૌદ્ધિક દલીલનું ચક્ર પૂરું કર્યું.

'આમ થવાથી પૃથ્વી વધુ ઠંડી થશે. સમુદ્રો ઓછા ગરમ રહેશે અને વધુ હીરકરજ થશે અને ફેલાશે જેથી પૃથ્વી પર આવતો સૂર્યપ્રકાશ વધુ રોકાશે અને પૃથ્વી વધુ ઠંડી થશે. અને આ બધી કુંતલાકાર સર્પિલ ઘટનાઓ અંતે આપણને હિમયુગ તરફ લઈ જશે. પણ જો સમુદ્રો પૂરતા ગરમ હશે તો આ ઘટનાચક્ર શરૂ જ નહીં થાય.'

વસંતે વાત આગળ વધારતાં કહ્યું, 'સામાન્ય રીતે સમુદ્રના ઉપરના સ્તરો પૂરતા ગરમ હોય છે અને તેના લીધે વાતાવરણમાં સમતુલા જળવાઈ રહે છે અને હીરકરજ બંધાવાનો ભય રહેતો નથી. પણ કંઈક એવું બને કે જેથી સમુદ્રનું ઉષ્ણતામાન નીચું જવાનો ઘટનાક્રમ શરૂ થાય તો પછી હિમયુગનું આગમન નિશ્ચિત છે. ઉદાહરણરૂપે જ્યારે જ્વાળામુખીઓ ફાટે છે ત્યારે તેમાંના કણો વાતાવરણમાં ફેંકાય છે. વાતાવરણમાં આ કણો પ્રકાશને શોષી લે છે અથવા તો તેને પરાવર્તિત કરે છે. જ્વાળામુખીના સ્ફોટની પ્રક્રિયા જો સામાન્ય કરતાં વધારે હોય તો તેનાથી વાતાવરણમાં પટલ રચાય છે અને તેના લીધે પૃથ્વી પર આવતો પ્રકાશ રોકાય છે. આમ, ગરમી મળવાની પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભો થાય છે. ઘણાં વરસ પહેલાં મેં નોંધ્યું હતું કે, કુદરતે સલામતી માટે જે ગાળા રાખ્યો છે તે વરસોવરસ સાંકડો થતો જાય છે.'

હવે રાજીવને પાંચ વરસ પહેલાં વૉશિંગ્ટનમાં જે વાત કરી હતી તેનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ સમજાયું કે વિસુવિયસ ફાટ્યો તે સમાચારથી વસંત શા માટે ચિંતાતુર થઈ ગયો હતો.

વસંતને જે કારમો ભય હતો તે શું સાચો પડ્યો છે? તો હવે આગળ શું થશે?

*

'ભારતીય વિજ્ઞાનીએ કરેલી આગાહી પ્રમાણે હિમયુગનું આગમન થઈ ગયું છે.' રાજીવે તેના લેખનું મથાળું આ રીતે બાંધ્યું.

ભારતમાં આ લેખને સારી પ્રસિદ્ધિ મળી. વિદેશની સમાચાર સંસ્થાઓએ પણ લેખને પ્રસિદ્ધિ આપી અને તેનો બહોળો પ્રચાર થયો. પ્રો. વસંત ચિટનીસ એક વિખ્યાત માણસ થઈ ગયો. વાતાવરણની આ વિનાશક વૈજ્ઞાનિક આગાહીને લીધે વસંતને લોકોમાં સારી ખ્યાતિ મળી અને વિજ્ઞાનીઓના ક્ષેત્રમાં તેની વિશ્વસનીયતા વધી. આના કારણે તે જે આગાહી કરતો તેને ગંભીરતાથી લેવામાં આવવા લાગી.

આ બધું છતાં જો કે એવા ઘણા વિજ્ઞાનીઓ હતા કે જેઓ હિમયુગનો આરંભ થઈ ગયો છે તે વાત સાથે સહમત ન હતા. તેમના મતે આ ફેરફાર વાતાવરણમાંની કોઈ વચગાળાની અસ્થાયી વિક્ષુબ્ધતાને કારણે હતો. જો કે આ ફેરફાર મોટા પાયાનો હતો છતાં આ ફેરફાર અલ્પકાલીન હશે તેવી તેમની માન્યતા હતી. તેઓએ ખાતરી આપી હતી કે સમુદ્ર અને તેના પરની હવાની ગરમ અને ઠંડા થવાની પ્રક્રિયા ફરી શરૂ થશે, અને થોડાં વરસોમાં જૂના હૂંફાળા દિવસો ફરી આવશે. જો કે જે રાષ્ટ્રો આ ભયંકર ઠંડીનાં મોજામાં સપડાયાં હતાં તેમને આ વાત ગળે ઉતરાવવી અઘરી હતી.

વસંતે એક અખબારી પરિષદમાં આવા આત્મસંતોષ સામે લોકોને ચેતવ્યા. આ અખબારી પરિષદમાં આંતરરાષ્ટ્રિય

ખબરપત્રીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. ચેતવણી આપતાં વસંતે કહ્યું હતું :

'આ ઉનાળામાં થોડો બરફ પીગળશે પણ એના લીધે હિમયુગનો અંત નહીં આવે. આને અટકાવવાનો એક ઉપાય છે અને બહુ મોડું થાય તે પહેલાં તેને અજમાવી લેવો જોઈએ. જો કે તેના માટે ઘણો ખર્ચ થશે. મારી આગ્રહભરી વિનંતી છે કે આ માટે ખર્ચ કરો.'

આ ચેતવણીનો કોઈ અર્થ ન સર્યો. એપ્રિલ મહિનામાં વસંતઋતુની શરૂઆત થોડી ગરમીથી થઈ. ઉત્તર ગોળાર્ધમાં બધે જ ઉનાળો ગરમ અને સૂર્યપ્રકાશિત હતો. છેક દક્ષિણમાં શિયાળો ઉત્તર ગોળાર્ધ જેવો ઠંડો ન હતો. આથી હવામાન- શાસ્ત્રીઓએ એવું માની લીધું કે બરફ પીગળવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે.

વિમ્બલ્ડન ટેનિસ સ્પર્ધા કાયમની જેમ જ રમાઈ. જો કે ખેલાડીઓ પુલઓવર પહેરવામાં પડ્યા હતા. દરેક જણ વરસાદ ન પડ્યો તેથી ખુશ હતા. ઑસ્ટ્રેલિયાએ ફરી વાર એશીઝ મેળવી હતી અને તેમાં હવામાનનો કોઈ દોષ ન હતો. યુ.એસ.ગોલ્ફ ટૂર્નામેન્ટ અણધાર્યા ખુશનુમા હવામાનમાં રમાઈ. વિષુવવૃત્ત પર ગરમી ન હતી પણ ભારતીય ઉપખંડ પર ચોમાસુ સમયસર અને તાત્કાલિક આવ્યું. વરસાદ પણ પૂરતો આવ્યો.

નાનાંમોટાં રાષ્ટ્રોએ વિચાર્યું કે આપણે ભયગ્રસ્ત થવાની જરૂર નથી. ભારતીયોએ તેમની અમલદારશાહીનો આભાર માન્યો. તેઓ પાટનગરને દિલ્હીથી મુંબઈ કેવી રીતે ખસેડવું તેની યોજનાઓ અને મોડેલો જ તૈયાર કરી રહ્યા હતા. નક્કર કોઈ પગલાં લીધાં ન હતાં. તેમણે ફાઈલ પર 'હવે પછીની સૂચના આવતા સુધી નિર્ણય મુલત્વી' એવી ટકોર સાથે તેમની અધૂરી અડધી-પડધી ચર્ચા-વિચારણા સંકેલી લીધી હતી.

પણ વસંતની ચિંતા વધતી જતી હતી.

જેમ દીવાની જ્યોત બુઝાતા પહેલાં વધુ પ્રજ્વલિત થાય તેમ ઉનાળો પણ તેવી રીતે વર્ત્યો. વસંતે બીજા લોકોને પણ ચેતવ્યા પણ કોઈએ તેની વાત કાને ન ધરી.

જો કે રાજીવ તેમાં અપવાદ હતો. રાજીવ શાહને વસંતની દલીલોમાં પૂરો વિશ્વાસ હતો. એક દિવસ તે ટેલિપ્રિન્ટર પર આવતા સમાચારોનું ચયન કરતો હતો ત્યાં વસંત આવી ચડ્યો. તેના ચહેરા પરથી જ રાજીવને એવું લાગ્યું કે વસંત કોઈ સમાચાર લાવ્યો છે.

'જો આ ટેલેક્સ.'

વસંતે રાજીવને ટેલેક્સ વાંચવા આપ્યો. 'તમારી સૂચના મુજબ અમે દક્ષિણ અમેરિકા પરની બરફની ટોપી માપી છે. અમે ખાતરી કરી છે કે આ બરફની ટોપીનો વિસ્તાર વધ્યો છે, અને ગયા વરસની સરખામણીમાં પાણીનું ઉષ્ણતામાન પણ બે ડિગ્રી નીચું ગયું છે.'

વસંતે કહ્યું, 'આ સંદેશો દક્ષિણધ્રુવની આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્થામાંથી આવ્યો છે. મેં આ જ પરિણામ ધાર્યું હતું. હું મારી ધારણાની ખાતરી કરવા માગતો હતો. કમનસીબે હું સાચો પડ્યો છું.'

'તમે માનો છો કે ગયા વરસના શિયાળા કરતાં વધુ ઠંડા શિયાળામાં આપણે પ્રવેશ કરી રહ્યા છીએ?'

'હા, રાજીવ પણ તેની કોને પડી છે? હાડ થીજવી દે તેવી ઠંડીમાં આપણે ઠીંગરાઈ જઈશું.'

'ચાલ ચાલ વસંત, શું એટલી બધી ઠંડી પડશે ખરી? હિમયુગ તરફ લઈ જતા આ કુંતલાકાર રસ્તામાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો નથી?'

'છે. પણ હવે તો ડાહ્યા માણસો સામેથી આવીને ન પૂછે ત્યાં સુધી મારું મોઢું બંધ રાખીશ. આ દરમિયાન મિત્ર તરીકે મારી એક સલાહ છે કે જેમ બને તેમ જલદી વિષુવવૃત્તની નજીક ચાલ્યા જાવ. નજીકના થોડાક મહિનામાં ઇન્ડોનેશિયામાં જીવન કદાચ સહ્ય હોય. હું બાંડુગની ટિકિટ ખરીદું છું.'

અને વસંત ચાલ્યો ગયો.

*

માણસ એવો દાવો કરતો હોય કે તેણે ટેક્નોલૉજિ પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે પણ પ્રકૃતિ જે મોટા સ્તર પર કામ કરે છે તેની બરોબરી આપણે કરી શકીએ નહીં.

બીજી નવેમ્બરે મુંબઈના માણસોએ એક યાદગાર દૃશ્ય જોયું. મુંબઈ ઉપરથી હજારો પક્ષીઓ પસાર થતાં હતાં. એરસ્ક્વૉડ્રોન ગર્વ લઈ શકે તેવા વ્યવસ્થિત આકારમાં શિસ્તબદ્ધ રીતે ઊડતાં હતાં.

પક્ષીવિદો નિરીક્ષણ કરવા બહાર આવ્યા. તેઓને આશ્ચર્ય થતું હતું કે આ રસ્તે આટલાં બધાં પક્ષીઓ કદી આવ્યાં નથી. તરત જ મુંબઈના કાગડાઓ, ચકલીઓ અને કબૂતરો તેમની સાથે જોડાયાં.

તેઓ બધાં દક્ષિણ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. રાજીવને વસંતના છેલ્લા શબ્દો યાદ આવ્યા. માણસ તેની વિકસિત આધુનિક ટેક્નોલૉજિથી જે નથી શોધી શકતો તે પક્ષીઓ આંતરસૂઝથી શોધી શકે છે તેમની પાસે કૉમનસેન્સ એક વ્યવહારુ બુદ્ધિ છે અને તેમનાં પાછલાં વરસોના અનુભવને આધારે તેઓ શીખ્યા હોય છે.

દરેક ભૂસમકક્ષિક ઉપગ્રહોએ આ શોધ બે દિવસ પછી કરી. ચોથી નવેમ્બરે ઉપગ્રહોની માહિતીને આધારે ચેતવણી આવી, 'વાતાવરણમાં ઝડપથી ફેરફારો થઈ રહ્યા છે, અને આવતા ૨૪ કલાકમાં પૃથ્વીના ઘણા ભાગોમાં હિમવર્ષા થશે.'

'આધુનિક ટેક્નોલૉજિ ન હોત તો આ આગોતરી ચેતવણી આપણને મળી ન હોત!' હવામાનશાસ્ત્રીઓએ ગર્વભેર ઘોષણા કરી. આ દરમિયાન પક્ષીઓ તો વિષુવવૃત્તના સલામત સ્થળે પહોંચી ગયાં હતાં.

પક્ષીઓની શિસ્તની બરોબરી માનવો કરી શક્યા નહીં.

જપાન, કેનેડા, અમેરિકા અને યુરોપના વિકસિત ટેક્નોલૉજિવાળા દેશોને વિશ્વાસ હતો કે ગયા વરસના શિયાળામાં તેઓ ટકી ગયા હતા તો આ વરસે પણ તેઓ ઠંડીનો સામનો કરી શકશે. તેમનાં મોટાં શહેરો પાંચ મીટર ઊંડા બરફમાં દટાઈ ન જાય તે માટે તેઓએ કોઈ તૈયારી કરી ન હતી. આ અંધાધૂંધી અને અરાજકતામાં જેમણે અણુયુદ્ધ સુરક્ષા સુરંગમાં આશરો લીધો તેઓ જ બચ્યાં. સામાન્ય રીતે ગરમ દેશોમાં ઠંડીનું મોજું ઓછું તીવ્ર હતું. જો કે એટલી ઠંડી માટે પણ ત્યાંની વસતી તૈયાર ન હતી અને તેમણે ઘણી જાનહાનિ ભોગવવી પડી.

રાજીવ શાહ તેના પિત્રાઈ સાથે મદ્રાસ ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યાં મુશ્કેલી હતી છતાં રહી શકાય તેમ હતું. કવિતા અને પ્રમોદને હવે બરફનો રોમાંચ ન હતો. તેઓ પણ બીજા બધાની જેમ એ જ જૂના હૂંફાળા દિવસો ફરી આવવાની રાહ જોતાં હતાં. પણ એ દિવસો ક્યારે આવશે તે વિશે નિષ્ણાતો પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકતા ન હતા. ગયા વરસે ઠંડીનાં મોજાંને નિષ્ણાતોએ હળવી રીતે લીધું હતું. મોટા ભાગનાં લોકો આ મોજાંમાં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. આમાંથી બચી ગયેલાંમાંના એક હતા યુ.એસ. એનર્જી બોર્ડના સભ્ય રિચર્ડ હોમ્સ. તેઓ વૉશિંગ્ટનથી દક્ષિણમાં મિયામી જઈને વસ્યા હતા માટે બચી ગયા હતા.

*

એક દિવસ રિચર્ડ હોમ્સનો ફોન આવ્યો ત્યારે રાજીવને આશ્ચર્ય થયું.

'હેલો રાજીવ! કેમ છો? આપણે શરત લાગે? ત્યાં મદ્રાસ કરતાં અહીં મિયામીમાં વધુ ગરમી હશે.' રિચર્ડે મજાકની કોશિશ કરી પણ તેની પાછળ રહેલી ચિંતા તે પામી શક્યો નહીં.

'ચાલો રિચર્ડ હું શરત લગાવું છું કે તમારી પાસે સેન્ટ્રલી હીટેડ ઘર છે.' રાજીવે મશ્કરી કરી.

'સેન્ટ્રલી હીટેડ ઘર અને મિયામીમાં? તું મારી મશ્કરી કરતો લાગે છે. પણ રાજીવ મેં આ ફોન વસંતનો પત્તો મેળવવા કર્યો છે - વસંત ચિટનીસ. તું તેને ઓળખે છે. તે ક્યાં ખોવાઈ ગયો છે? દિલ્હી અને મુંબઈ કોઈ ફોન લાગતા જ નથી.'

રાજીવે ફોનમાં વસંતનું બાંડુગનું સરનામું અને ફોન નંબર આપ્યાં.

'આ પરિસ્થિતિ વિશે તે શું કરે છે તે મારે જાણવું છે. આ અંધાધૂંધીમાંથી બહાર નીકળવાનો તેની પાસે કોઈક રસ્તો કદાચ હોય.' રાજીવે આપેલી માહિતી માટે તેનો આભાર માનતાં રિચર્ડે કહ્યું.

રાજીવને નવાઈ લાગી કે હવે શાણા માણસો વસંત સાથે વાત કરવા તૈયાર થયા ખરાં. થોડાં વરસો પહેલાં તો આ જ રિચર્ડ હોમ્સે આવનારાં ખરાબ વરસો અંગેની વસંતની આગાહીની ઠેકડી ઉડાડી હતી. છતાં હજી પણ મોડું નહોતું થયું. તેણે તો માત્ર એટલી જ આશા રાખી કે વસંત રિચર્ડની વાત સાંભળવાના મુડમાં હોય તો સારું.

રિચર્ડને બાંડુગના ઍરપોર્ટ પર આવકારતાં વસંતે હાથ મિલાવતાં કહ્યું : 'હેલો, રિચર્ડ તમારા વૉશિંગ્ટનને કેમ છે?'

'ત્યાં કોઈ બચ્યું જ નથી. પક્ષીઓ આપણા કરતાં વધુ ડાહ્યાં છે કે તેઓ સમયસર ચાલ્યાં ગયાં.' હોમ્સે જવાબ આપ્યો. ગયા વરસે મળ્યા તેની સરખામણીમાં હોમ્સ ખાસ્સા નરમ લાગતા હતા. વસંત તેમનો કેવો પ્રતિભાવ આપશે તેની ખાતરી ન હોવાથી તેઓ રાજીવને પણ સાથે લાવ્યા હતા. શાંતિથી તેઓ વસંતના ઘરે હંકારી ગયા.

'વસંત તમારા માટે તમે સરસ ખૂણો શોધ્યો છે. તમને ખ્યાલ નથી કે જગત આખામાં કેવો હાહાકાર મચ્યો છે. આ લો જુવો આ ટેલેક્સ અને ફેક્સ સંદેશાઓ' રાજીવે વસંતના હાથમાં કેટલાક કાગળો આપ્યા.

વસંતે તે વાંચ્યા. આ સમાચારો સામાન્ય સંજોગોમાં ભયજનક ચેતવણીરૂપ હેડલાઈનો બનતા જ્યારે હમણાં તો તે આવા સમાચારો સામાન્ય ઘટના બની ગઈ છે. બ્રિટનની સરકારે તેની વસ્તીનાં બચી ગયેલાં લોકોને કેન્યા સ્થળાંતરિત કરવાનો કાર્યક્રમ પૂરો થયાની ઘોષણા કરી છે. આ કાર્યક્રમ પૂરો કરતાં બે મહિનાનો સમય થયો હતો. રશિયન વડાપ્રધાને મોસ્કો અને સેંટ પિટ્સબર્ગ શહેરો ખાલી કરાવવામાં આવ્યાં હોવાની ઘોષણા કરી હતી. ઇઝરાયલી પ્રમુખના જણાવ્યા અનુસાર તેઓ જમીન નીચેનાં રહેઠાણોમાં એકાદ વરસ સુધી ટકી શકે તેમ છે.

યુ.એસ.આઈ.ના અહેવાલ મુજબ ઉત્તરભારતની તમામ નદીઓ થીજી ગઈ છે.

વસંતે એક પછી એક કાગળ વાંચીને રાજીવને પાછા આપ્યા. તેનો ચહેરો ભાવશૂન્ય હતો. જ્યારે તેણે વાંચવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે તેણે અમંગળ ટકોર કરી -

'ગયા વરસે તો આપણને તેની માત્ર ઝાંખી જ થઈ હતી. આ વરસે તે તારાજી પૂરબહારમાં છે. આવતા વરસે આ તારાજી પછીનું દશ્ય જોવા આપણે નહીં બચ્યા હોઈએ.'

રાજીવે આતુરતાથી પૂછ્યું, 'શું, પરિસ્થિતિ એટલી ખરાબ છે?'

રિચર્ડે પૂછ્યું, 'આને રોકી ન શકાય?'

વસંતે કહ્યું, 'આ માટે કદાચ બહુ મોડું થઈ ગયું છે રિચર્ડ. હું કદાચ ખોટો પણ હોઉં. આપણે પ્રયત્ન કરી જોવો જોઈએ અને આમેય એ સિવાય આપણી પાસે બીજો રસ્તો પણ શું છે? આપણે ગયા વરસે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો.'

વસંતે ખાનામાંથી ટાઈપ કરેલી એક સ્ક્રિપ્ટ કાઢી જેના પર 'પ્રોજેક્ટ - ઈન્દ્રનું આક્રમણ.' ઈન્દ્ર એ સ્વર્ગનો દેવ છે

જેનું નિવાસસ્થાન ઊંચે આકાશમાં છે. આપણી બધી મુશ્કેલીઓનું સ્થાન પણ ત્યાં જ છે ને!' વસંતે ઉપર આકાશ તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કર્યો. હોમ્સે શાંતિથી તે હસ્તપ્રત હાથમાં લીધી. આ એ જ હસ્તપ્રત હતી જેને જોવા માટે પણ એક વરસ પહેલાં હોમ્સે ઈન્કાર કર્યો હતો.

હોમ્સ - ચિટનીસની મુલાકાતને છ મહિના વીતી ગયા. વિષુવવૃત્તની બંને તરફ દશ અક્ષાંસ સુધીનો વિસ્તાર જ લીલો નીલો હતો - આ રંગો કે જે પૃથ્વીની ઓળખ સમા છે. બીજે હિમયુગનો પ્રારંભ થઈ ગયો હતો. આ સાંકડા પટ્ટામાં જ બાકી રહેલી માનવ-સભ્યતા બચી હતી. આ પટ્ટામાં જ હિમયુગના આક્રમણને ખાળવા માનવ-સભ્યતા પ્રયત્નો કરી રહી હતી.

છેલ્લા પ્રયત્નો !

પણ રૉકેટ છોડતી વખતે વસંત વધુ આશાવાદી હતો. થુમ્બાના વિક્રમ સારાભાઈ સ્પેસ સેન્ટર (વી.એસ.એસ.સી.) રૉકેટ લોન્ચર પાસે તે અધીરો થઈ બેઠો હતો.

'અમે તૈયાર છીએ.'

આ ઑપરેશનના ચીફે કહ્યું :

'તો રૉકેટ છોડો.' વસંતે આદેશ કર્યો. તે સારા મુહૂર્તની રાહ જોઈ બેસી રહેનાર ન હતો.

ચીફે બટન દબાવ્યું. પ્રતીક્ષાની એક આતુરતાભરી ક્ષણ પછી એ મહાકાય રૉકેટ જ્યારે ઉપર ચડ્યું ત્યારે દરેકે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. ઈન્દ્રનું આક્રમણ શરૂ થઈ ગયું હતું.

વાતાવરણ વિશે માહિતી મેળવવા માટે વી.એસ.એસ.સી. સંસ્થાએ અગાઉ રૉકેટ છોડ્યાં હતાં. હવે આ રૉકેટની સાથે જ છોડાયેલા વિષુવવૃત્ત પટ્ટા પર આવેલાં બીજાં રૉકેટો ધાર્યા પ્રમાણે કામ કરે તો આ રૉકેટો વાતાવરણને નિયંત્રિત કરશે.

શ્રીહરિકોટા, શ્રીલંકા, સુમાત્રા, કેન્યા, ગ્વાટેમાલા આ બધાં કેન્દ્રો પર આવાં જ રૉકેટો કે ઉપગ્રહો હતાં. આ યોજનાનો પ્રારંભ કર્યો હતો એટલે પહેલું રૉકેટ છોડવાનું માન તેને આપવામાં આવ્યું.

સામેની પૅનલ પરનાં સાધનોની તપાસ કરતી વખતે આટલા સમયમાં પહેલી વાર તે હસ્યો. તેણે લાલ ફોન ઉપાડ્યો અને રિસીવરમાં કહ્યું, 'આક્રમણ સફળતાપૂર્વક શરૂ થઈ ગયું છે.'

રૉકેટો, ઉપગ્રહો, બલૂનો અને ઊંચાઈ પર ઊડતાં વિમાનો આ આક્રમણમાં જોડાયાં. આક્રમણ સૈન્યના આ ચાર ઘટકો હતા. માનવજાત ભૂસ્થિર ઉપગ્રહોના રિપોર્ટની રાહ જોતી હતી. આ ઉપગ્રહો આધુનિક મહાભારતના સંજય જેવાં હતાં.

આ આક્રમણ શું હતું?

આ કાર્યક્રમમાં વાતાવરણમાં સૂક્ષ્મ ધાતુકણોનો બૉંબમારો કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના હાથ ધરવામાં આવી. આ કણો સૂર્યની ગરમી શોષી તેને પૃથ્વી સુધી પહોંચાડશે. આ યોજના વસંતની હતી. એણે ધાર્યું હતું કે સૂર્યનાં કિરણોને પરાવર્તિત કરતા જ્વાળામુખીના પ્રક્ષેપિત પદાર્થો બેસી ગયા હશે. એક આશા એ હતી કે વાતાવરણમાં છોડેલા આ નવા ધાતુકણો વાતાવરણને થયેલા નુકસાનને ભરપાઈ કરી દેશે.

પણ આટલું પૂરતું ન હતું. વાતાવરણમાંથી હીરકરજ તરત દૂર થવી જોઈએ. પૃથ્વીના વાતાવરણમાં શ્રેણીબંધ વિસ્ફોટો એકીસાથે કરવાથી જ આ હીરકરજ દૂર કરી શકાય. આ માટે વસંતે શસ્ત્ર ટેક્નોલૉજિનો વિનાશકને બદલે સર્જનાત્મક ઉપયોગ કરવાનું વિચાર્યું હતું. નામશેષ થઈ જવાની અણી પર આવી પહોંચેલા દેશો સહકારની ભાવનાથી આગળ આવ્યા. આના લીધે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પ્રચંડ ઉષ્મા ઉત્પન્ન કરવાના અન્ય રસ્તાઓ અજમાવવા માટે છ મહિનાનો સમય રાખવામાં આવ્યો. આ બધા સામૂહિક પ્રયત્નોને અંતે એક પ્રશ્ન તો હતો જ, 'શું આ બધું કારગત નીવડશે?'

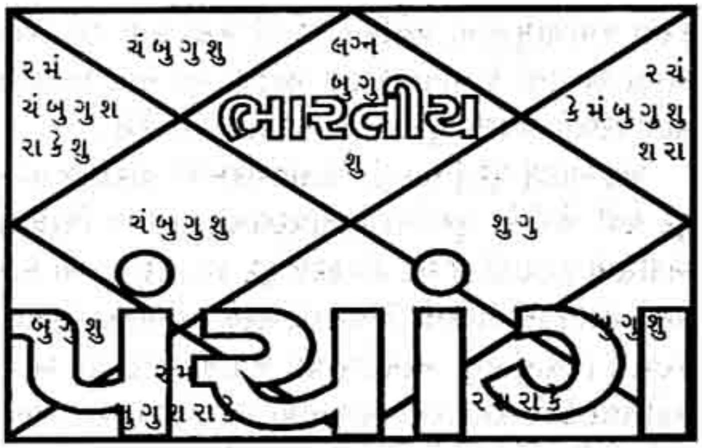
સપ્ટેમ્બર આવ્યો ને પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક આવ્યો. ગંગાનાં મેદાનોમાં બરફ પીગળ્યો તે આની પ્રથમ નિશાની હતી. ત્યાર પછી કૅલિફોર્નિયાથી ફ્લોરિડા સુધી જમીન પર ફેલાયેલા બરફના પડો પીગળવા લાગ્યા. મિયામીથી રિચર્ડ હોમ્સે વસંતને ફોન કર્યો :

'વસંત, અભિનંદન. ઈન્દ્રના આક્રમણે વિજય મેળવ્યો છે. હીરકરજ ઝડપથી અદશ્ય થઈ રહી છે. અને આખી પૃથ્વી પર વાતાવરણ ગરમ થવાનું શરૂ થઈ ગયું છે. વસંત તું પ્રતિભાશાળી છે.'

વસંતના ચહેરા પર કોઈ વિજ્ઞાનીને અનેક મુશ્કેલીઓ પછી સમોવડિયા વિજ્ઞાની પાસેથી તેના કામને સ્વીકૃતિ મળે ત્યારે જે આનંદ થાય તેવો આનંદ જોવા મળ્યો. પણ ચહેરા નીચે ચિંતા અને અનિશ્ચિતતાનું સ્તર છુપાયું હતું.

તેમણે લડાઈ જીતી હતી પણ યુદ્ધ જીતવાનું બાકી હતું. ઘણી વાર એવું બને છે કે ભીષણ લડાઈ લડ્યા પછી વિજેતા પણ થાકી જતો હોય છે. પોતે હાંસલ કરેલી સિદ્ધિઓ બદલ માણસ પોતાની જાતને થાબડવા થોડો વિરામ ભલે લે. પણ મહાન સંઘર્ષો તો હજી આગળ પડ્યા હોય છે. હિમયુગને લીધે માનવવસ્તી અડધા કરતાંય ઓછી થઈ ગઈ હતી. ઈન્દ્રના આક્રમણની યોજનાને લીધે ઊર્જાના સ્રોતો અને બીજી આવશ્યક વસ્તુઓ પર ભારે અસર થઈ હતી. અને હવે પીગળતા બરફને લીધે આવેલાં પૂર ભયંકર તારાજી સર્જી રહ્યાં હતાં. આ બધા પ્રશ્નોના સામૂહિક ઉકેલ માટે માણસો સહકારની ભાવના ટકાવી શકશે? વસંતની ભ્રમર પર પરસેવાનાં ટીપાં બાઝ્યાં. છેલ્લાં બે વરસમાં પરસેવાનાં આ પહેલાં ટીપાં હતાં. (ગતાંકથી પૂર્ણ) ◻

[નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશ્ય ભારતીય વિજ્ઞાનકથા સંચય 'વ્યતિત ભવિષ્ય'માંથી સાભાર]

પ્રફુલ્લ એ. પરીખ

(ગતાંકથી ચાલુ)

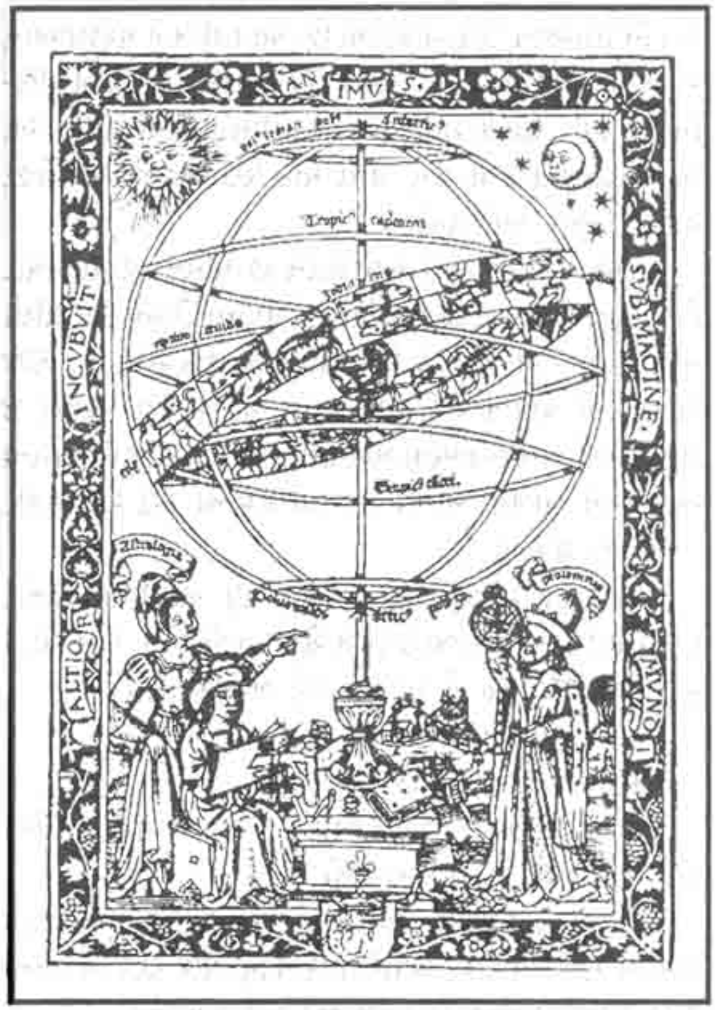
રાશિ

દર વર્ષે પ્રકાશિત થતાં લગભગ બધાં જ પ્રાદેશિક ભાષાનાં પંચાંગોમાં એનાં પાંચ અંગો ઉપરાંત બીજા ઘણા મહત્ત્વના વિષયો ઉપર માહિતી આપવામાં આવે છે. તેમાં રાશિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહો આકાશમાં નિર્ધારિત માર્ગે જ ગતિ કરે છે અને દરેકની ગતિ ઓછીવત્તી હોય છે. હકીકતે તો પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે પણ આપણે પૃથ્વી પર વસતા હોઈ સ્થિરતા અનુભવવા સાથે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનું સમગ્ર આકાશ ફરતું હોય એમ આપણને ભાસ થાય છે અને પોતાની ધરી પરની પૃથ્વીની ગતિ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફની હોઈ આકાશી પદાર્થો આપણને પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતા જણાય છે.

આ રીતે આકાશમાં સૂર્ય જે માર્ગે એની વાર્ષિક ગતિ કરે છે તે માર્ગને 'ક્રાંતિવૃત્ત' યા 'રવિમાર્ગ' (Ecliptic) કહેવામાં આવે છે. આ પિંડોના માર્ગ પર તારાઓ કે તારાઓનાં જૂથ-ઝૂમખાં (Constellations) આવેલાં છે. ક્રાંતિવૃત્તની ઉત્તર-દક્ષિણ તરફના નવ-નવ અંશ સુધી વિસ્તરતા ૩૬૦°ના એક પૂર્ણ વલયાકાર પટાની (Belt) કલ્પના કરવામાં આવી છે. પોતાની ગતિ દરમિયાન સૂર્યમાળાના અન્ય ગ્રહો સિવાય કે પ્લુટો, આ પટાની આસપાસ ફરતા દેખાય છે. આ પટો 'રાશિચક્ર' યા 'રાશિકટિબંધ' (Zodiac ગ્રીક શબ્દ Zodiakos એટલે કે પશુઓનું વર્તુળ ઉપરથી આવ્યો છે) તરીકે ઓળખાય છે.

બેબિલોનના ખગોળવેત્તાઓએ ૩૬૦°ના આ રાશિચક્રના સરળતા ખાતર ૩૦°ના એક એવા ૧૨ સરખા ભાગ પાડ્યા અને પ્રત્યેક વિભાગને 'રાશિ' નામ આપ્યું. દરેક મહિને સૂર્ય આ પ્રત્યેક ભાગમાં - રાશિમાં - બદલાતો રહે છે અને આખું આકાશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફરતું હોઈ દર બે કલાકે એક નવી રાશિનો એના ક્રમમાં પૂર્વમાં ઉદય થાય છે અને પશ્ચિમમાં અસ્ત થાય છે. એક પછી એક રાશિ રવિમાર્ગમાં આવી રીતે

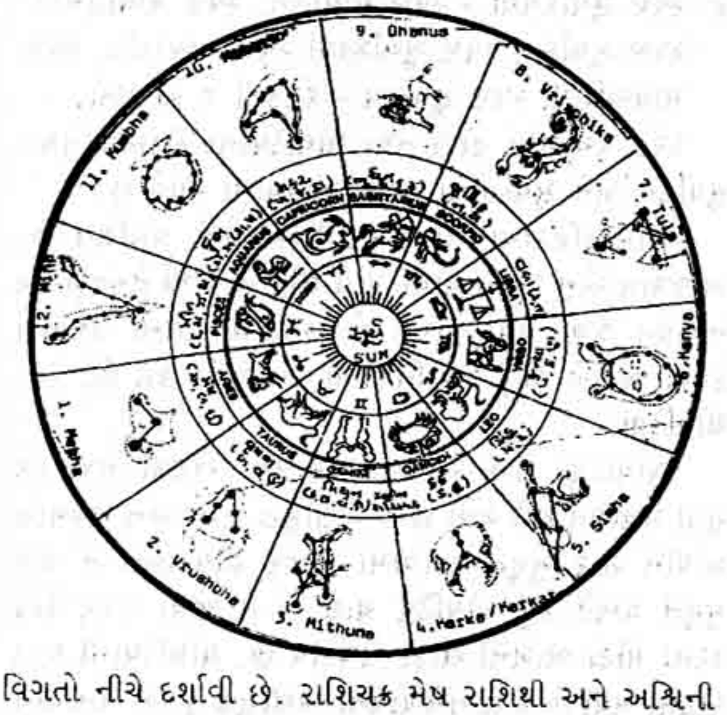

ઉદય પામી અસ્ત થાય છે અને આમ ૧૨ મહિનામાં ૧૨ રાશિનું એક રાશિચક્ર પૂરું થાય છે. એક રાશિનો વ્યાપ સવા બે નક્ષત્ર જેટલો લેખાય.

રાશિચક્રના પ્રત્યેક ભાગના મુખ્ય તારાઓને જોડતી કાલ્પનિક રેખાઓથી ઊપસતાં ચિત્રો યા આકૃતિઓને અનુરૂપ નામો પણ તેમણે આપ્યાં. આ નિતાંત કાલ્પનિક નામો કાળે કરી લોકોનાં મનમાં એવાં રૂઢ થઈ ગયાં કે રાશિચક્રનાં તારામંડળોનાં આ પુરાણાં નામોમાંથી મોટા ભાગનાં નામો આજે પણ વપરાશમાં છે. અલબત્ત, ક્યાંક કોઈ દેશમાં જીવજંતુઓને બદલે તે દેશના પૌરાણિક વીરો યા દેવદેવીઓનાં નામો પણ તેમને આપવામાં આવ્યાં છે અને તે ઉપરથી વાર્તાઓ પણ ઉપજાવી કઢાઈ છે.

રાશિઓનાં નામ ખાસ ફેરફાર વગર ગ્રીક લોકોએ અપનાવ્યાં હતાં. મેસીડોનિયન ગ્રીક લોકોની સાથે અથવા તો ગ્રીક સંસ્કૃતિના વાહક બનેલ શક લોકો સાથે ભારતમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોય એમ જણાય છે.

કાન્તિવૃત્ત તથા વિષુવવૃત્તના એક જ છેદનબિંદુથી રાશિઓ તથા નક્ષત્રોની શરૂઆત થાય છે અને પહેલી રાશિનું નામ તેમાં આવેલા તારકમંડળના નામ ઉપરથી 'મેષ' (Aries) પડ્યું. રાશિઓનાં ક્રમવાર નામ તથા વસંતસંપાતને (Vernal Equinox) આરંભબિંદુઓ ગણીને પ્રત્યેક રાશિનાં આરંભ તથા અન્તબિંદુઓ અને અન્ય

વિગતો નીચે દર્શાવી છે. રાશિચક્ર મેષ રાશિથી અને અશ્વિની (Beata Arietis) નક્ષત્રથી આરંભાઈ મીન (Pisces) રાશિ અને રેવતી (Zeta Piscium) નક્ષત્રમાં પૂરું થાય છે.

રાશિચક્રની રાશિઓ

	રાશિનાં આરંભ અન્તબિંદુઓ	આન્તરરાષ્ટ્રિય નામ	અર્થ	ભારતીય નામ	અર્થ	રાશિનો અવધિકાળ (લગભગ)
૧	૦ -૩૦	Aries	Ram	મેષ	ઘેટું	Mar21-Apl20
૨	૩૦ -૬૦	Taurus	Bull	વૃષભ	આખલો /બળદ	Apl 21- May-21
૩	૬૦°-૯૦	Gemini	Twins	મિથુન	જોડકાં	May22-Jun21
૪	૯૦°-૧૨૦°	Cancer	Crab	કર્ક/કર્કટ	કરચલો	Jun22-Jly23
૫	૧૨૦°-૧૫૦°	Leo	Lion	સિંહ	સિંહ	Jly 24 Aug 23
૬	૧૫૦°-૧૮૦°	Virgo	Virgin	કન્યા	કન્યા	Aug 24-Sept 23
૭	૧૮૦°-૨૧૦°	Libra	Balance	તુલા	ત્રાજવું	Sept 24-Oct23
૮	૨૧૦°-૨૪૦°	Scorpio	Scorpioa	વૃશ્ચિક	વીંછી	Oct 24-Nov 22
૯	૨૪૦°-૨૭૦°	Sagittarius	Archer	ધનુ	ધનુર્ધારી	Nov 23-Dec 21
૧૦	૨૭૦°-૩૦૦°	Capricorn	Goat	મકર	મગર	Dec 22-Jan 20
૧૧	૩૦૦°-૩૩૦°	Acquarius	Water Bearer	કુંભ	પાણી ધારણ કરનાર	Jan21 - Feb 19
૧૨	૩૩૦°-૩૬૦°	Pisces	Fish	મીન	માછલી	Feb.20-Mar.20

રાશિનો અવધિકાળ ક્યાંક માર્ચ ૨૦થી ગણવામાં આવે છે જેથી તારીખોમાં ૧/૨ દિવસનો ફરક રહે છે.

દરેક રાશિનાં એનાં ક્રમવાર નામ યાદ રાખવા નીચેનાં જોડકણાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઘેટા સાથે બળદિયો, મિથુન નિહાળે કર્ક,
સિંહની કન્યા પરણતી, ભેટ ધરો ધરી તર્ક.
ત્રાંસું માંડી ત્રાજવું, વીંછી જોખે ધન,
મગર જઈને કુંભમાં લાવ્યો મોટી મીન.

The Ram, the Bull, the Heavenly Twins,
And next the Crab, the Lion shines.
The Virgin and the Scales.
The Scorpion, Archer And the Goat,
The Man that pours the water out,
The Fish with glittering seals.

એ ખરું કે રાશિનામ ખાલ્ડિયન કે બેબિલોનનાં લોકો તરફથી દુનિયાને મળ્યાં છે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પ્રાચીન ભારતીયો રાશિઓથી પરિચિત ન હતા. પોતાની ખગોળીય ગણતરીઓ માટે એમણે ચંદ્રનો આધાર લીધેલો હોવાથી વર્ષગણના માટે ઋતુવર્ષનો તેમજ માસસંક્રાંતિ માટે એટલે કે સૂર્યનું એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જવું તે માટે એમણે સૂર્યનો આધાર પણ લીધો છે. બાર સંક્રાંતિના બાર સરખા ભાગ માટે રવિમાર્ગ-ક્રાંતિવૃત્ત-ના બાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રત્યેક ભાગનાં નામ બેબિલોનવાસીઓ પાસેથી પાછળથી લીધાં હોય એટલે કે ઈ.સ. ૪૦૦ના અરસામાં. કદાચ આ કારણે જ વૈદિક સાહિત્યમાં અને વેદાંગ-જ્યોતિષમાં તેમજ મહાભારતમાં પણ બાર રાશિનામોનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. અને એટલે જ ભારતના પ્રાચીન સાહિત્ય કે પુરાણોમાં નક્ષત્રોને લગતી જેવી અને જેટલી કથાઓ મળે છે તેવી અને તેટલી રાશિઓ અંગે મળતી નથી.

જ્યોતિષીઓ એમ માને છે કે પ્રાચીન સમયમાં ધર્મગુરુઓ તથા ખગોળવેત્તાઓએ આકાશનું અવલોકન કરતાં કરતાં એવાં તારણો કાઢ્યાં હતાં કે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો અને તારાઓની ગતિ માનવ જીવન અને એના ભાવી ઉપર અસર કરે છે. આથી રાશિચક્રમાં સૂર્યનું સ્થાન મહત્ત્વનું ગણાયું છે. મનુષ્યના જન્મ સમયે સૂર્યનું સ્થાન જે રાશિમાં હોય તેના ઉપરથી એનું ભાવી, વ્યક્તિત્વ અને અન્ય માહિતી મેળવી શકાય. આ માન્યતા ઉપરથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ થયો અને એમાં આવતા આકાશી પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અને કાળજીભર્યાં અવલોકન અને અભ્યાસથી આજના ખગોળશાસ્ત્રનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ થયો.

હોરા

અમુક કાર્યો કરવા માટે અમુક વાર અને નક્ષત્ર હોવાં જોઈએ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. પરંતુ વાર અને નક્ષત્રનું ચક્ર ફરતું રહેતું હોવાથી મહિનામાં વાર લગભગ ચારથી પાંચ વખત આવે છે અને નક્ષત્ર એક કે બે વખત જ આવે છે. પરંતુ જ્યારે મહિનો અનુકૂળ હોય અને કાર્ય કરવા માટે વાર કે નક્ષત્ર તાત્કાલિક પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ન હોય તો, અને તે કાર્યો કરવાં જ પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોય તો, તેવાં કાર્યો કરવાના ઉપાય તરીકે 'હોરાઓ' અને 'મુહૂર્તો'ની શાસ્ત્રકારોએ રચના કરી છે.

દિવસ અને રાત્રિની હોરાઓ એક એક કલાકની ગણાય છે. આમ, ૨૪ કલાકની કુલ ૨૪ હોરાઓ ગણાય, જે બીજા

દિવસના સૂર્યોદય સમયે પૂરી થાય.

હોરાની શરૂઆત સૂર્યોદયથી થાય અને જે વાર હોય તે વારની હોરા તે દિવસે પહેલી ગણાય. દા.ત. રવિવારે પહેલી હોરા સૂર્યની આવે. હોરાનો ક્રમ પણ નક્કી હોય છે. પહેલી હોરા જે ગ્રહની હોય તે ગ્રહથી છઠ્ઠા વારની હોરા બીજા ક્રમે આવે દા.ત. રવિવારથી છઠ્ઠો વાર શુક્રવાર આવે તેથી સૂર્ય પછી બીજી હોરા શુક્રની આવે, શુક્રથી છઠ્ઠો દિવસ બુધ આવે તેથી શુક્ર પછી બુધની હોરા આવે. આ રીતે સૂર્ય, શુક્ર, બુધ, ચંદ્ર, શનિ, ગુરુ અને મંગળની સાત હોરા એ જ ક્રમમાં આગળ વધતી રહે છે. બુધવારે સૂર્યોદય પછીનો કલાક બુધનો પોતાનો. પછીનો કલાક ચંદ્રનો, ત્યાર પછી શનિનો કલાક વગેરે. તેમ રાત્રિની હોરા દિવસની બધી હોરા પૂરી થયા બાદ પ્રથમ પાંચમા દિવસની હોરા એટલે ગુરુની અને પછી દર છઠ્ઠા દિવસની હોરા આવે.

શાસ્ત્રમાં નીચેની હોરાઓ શુભ-અશુભ મનાઈ છે :

શુભ - ચંદ્ર, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર

અશુભ - શનિ, રવિ અને મંગળ

હોરાઓના ઉપયોગ વિશે શાસ્ત્રમાં ખૂબ કહેવામાં આવ્યું છે. તે એટલે સુધી કે કાર્યનો પ્રકાર જાણી હોરા નક્કી કરવાની અને તે જ હોરામાં જે તે કાર્ય કરવાનું.

હોરાઓના આરંભ સંબંધે અત્યારે ચાર પ્રકારો જોવામાં આવે છે :

૧. ઉજ્જૈનની મધ્ય રેખાની સ્પષ્ટ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીની ૧૨ હોરાઓ દિવસની; સ્પષ્ટ સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીની ૧૨ હોરાઓ રાત્રિની.
૨. ઇસ્ટ ગામના સ્પષ્ટ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીની ઉપર પ્રમાણેની હોરાઓ.
૩. સ્પષ્ટ મધ્યાહ્નથી બીજા દિવસના સ્પષ્ટ મધ્યાહ્ન સુધીની હોરાઓ.

દિવસની બાર હોરાઓ								રાત્રિની બાર હોરાઓ							
નં.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	નં.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.
૧	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	૧	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.
૨	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	૨	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.
૩	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	૩	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.
૪	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	૪	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.
૫	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	૫	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.
૬	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	૬	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.
૭	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	૭	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.
૮	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	૮	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.
૯	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	૯	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.
૧૦	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	૧૦	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.
૧૧	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	૧૧	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.
૧૨	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	૧૨	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.

૪ સ્પષ્ટ સૂર્યોદયથી - સ્પષ્ટ મધ્યાહ્ન, સ્પષ્ટ મધ્યાહ્નથી સ્પષ્ટ સૂર્યાસ્ત, સ્પષ્ટ સૂર્યાસ્તથી સ્પષ્ટ મધ્યરાત્રિ, સ્પષ્ટ મધ્યરાત્રિથી સ્પષ્ટ સૂર્યોદય - દરેકની ૬ હોરાઓ.

દરેક પંચાંગમાં હોરા તથા ચોઘડિયાંના કોઠાઓ તેમજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમય આપવામાં આવે છે.

વરાહમિહિરાચાર્યના સમયથી હોરાઓ પ્રચલિત છે. આજકાલ એનું સ્થાન ચોઘડિયાંયે લીધું હોવાથી તેનો પ્રચાર નહિવત્ જેવો થવા પામ્યો છે છતાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવું જ્યોતિષીઓ ભારપૂર્વક કહે છે.

ચોઘડિયાં

'ચોઘડિયું' શબ્દ આપણા સમાજમાં એટલી બધી હદ સુધી પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે અણીશુદ્ધ લગ્ન અને નવમાંશ શોધીને સારું મુહૂર્ત કાઢવામાં આવ્યું હોય છતાં તે શ્રેષ્ઠ મુહૂર્ત વખતે કયું ચોઘડિયું ચાલે છે તે જોયા વગર કાર્ય કરતાં મોટા ભાગનાં લોકો ખચકાય છે. ચોઘડિયાંની પકડ એટલી બધી છે કે હસ્તમેળાપની અણીશુદ્ધ કુંડળી બનાવીને તારવેલું ઉત્તમ મુહૂર્ત પણ વરપક્ષવાળા બે જોષી મહારાજે એમ કહીને ફગાવી દીધું કે ઉદ્વેગ ચોઘડિયામાં લગ્ન થાય જ નહિ. તમારી પુત્રવધૂ આખા ઘરમાં ઉદ્વેગ ઉદ્વેગ ઊભો કરી નાખશે. વેપારી વર્ગ અને સામાન્ય જન પણ તેની સરળતાને લઈને રોજિંદા ઉપયોગમાં તે લે છે.

આમ, ભારતીય પ્રજાજીવનમાં દૈનિક શુભકાર્યો તેમજ અશુભ કાર્યો પરત્વે શુભાશુભ માન્યતાઓ રૂઢિપરંપરા અને જ્યોતિષના સંદર્ભે તાણાવાણા માફક વણાઈ ગઈ છે. ભણેલા, અભણ, ખેડૂતો, સામાન્ય ગ્રામપ્રજા સહેલાઈથી પોતાનું રોજિંદુ કાર્ય કરી શકે તે માટે હાથવગુ હથિયાર ભારતીય ચોઘડિયાં છે. ભારતભરમાં પ્રકાશિત થતાં મોટા ભાગનાં પંચાંગો, તિથિદર્શક કેલેન્ડરો, ડટ્ટા અને રોજનાં છાપાંઓમાં ચોઘડિયાં અચૂક દર્શાવાય છે. હિંદુ અને ઇતર સમાજનું એક પણ ધાર્મિક કાર્ય જેવું કે વિવાહ, ઉપનયન, વાસ્તુ આદિનો આરંભ ઉત્તમ ચોઘડિયું જોયા વગર થતો હશે કે કેમ એ વિચાર માગી લે એવો પ્રશ્ન છે.

પહેલાંના સમયમાં ઘડી, પળનું નામ સમય માટે વપરાતું. ૧ ઘડી બરાબર ૨૪ મિનિટ થાય. અઢી ઘડીનો ૧ કલાક થાય. ચાર ઘડીની ૯૬ મિનિટ થાય. દોઢ કલાક એટલે ૯૦ મિનિટ થાય. તેથી દોઢ કલાક માટે ૪ ઘડી લગભગ થાય. આથી ચાર ઘડી માટે ચોઘડિયું શબ્દ પ્રચલિત બન્યો. ૨૪ કલાકના કુલ ૧૬ ભાગ કર્યા. ૮ ભાગ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી અને ૮ ભાગ સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધીના ગણાયા. ચોઘડિયું બરાબર ૬ વાગે શરૂ ન થાય પણ સૂર્યોદયના સમયે જ શરૂ થાય તે ખાસ યાદ રાખવા જેવી બાબત છે.

સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીની કુલ મિનિટોને ૮ વડે ભાગતાં જે સમય આવે તેટલી મિનિટનું એક ચોઘડિયું ગણાય - તે દિવસનું હોય કે પછી રાત્રિનું. પરંતુ જ્યારે દિવસરાત્રિનું પ્રમાણ નાનુંમોટું થાય ત્યારે ચોઘડિયાનું પ્રમાણ પણ નાનુંમોટું થાય.

ચોઘડિયાં અને વારને સંબંધ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચોઘડિયાનો પ્રારંભ ઘણી જગ્યાએ સવારના ૬ વાગ્યાથી કરે છે તે બરાબર નથી. હોરાની માફક ચોઘડિયાં પણ સ્પષ્ટ સૂર્યોદયથી માનવાં જોઈએ, કારણ કે વાર પણ ત્યારથી જ ગણાય છે. ચોઘડિયાંમાં પાપગ્રહ અને શુભ ગ્રહના આધારે ભાગ પાડ્યા હોય એવું ચોઘડિયાંનાં નામ ઉપરથી તેમજ નીચેની માન્યતાઓ ઉપરથી લાગે છે.

રવિ - એ રાજગ્રહ હોવાથી તેના ચોઘડિયાને ઉદ્યોગ છતાં અપભ્રંશથી ઉદ્વેગ એટલે રાજા ક્રોધે ભરાય તો ઉદ્યોગને બદલે ઉદ્વેગ કરાવી શકે.

ચંદ્રનું ચોઘડિયું અમૃત છે. કારણ ચંદ્રનું કાર્ય પૃથ્વી ઉપર અમૃતબિંદુની વર્ષા કરવાનું છે. તે માતૃકારક હોવાથી નવજીવન પૃથ્વી-વિશ્વને આપે છે.

મંગળનું ચોઘડિયું રોગ છે, કારણ મંગળનો સંબંધ લોહી સાથે જોવા મળે છે. જો મંગળ સારો હોય તો પરિણામે વિકાસ પ્રગતિમય કરાવી શકે છે. પરંતુ નબળો મંગળ રોગના પ્રમાણમાં વધારો કરાવી શકે છે.

બુધનું ચોઘડિયું લાભ છે, અને વચન છે કે, વેપારે વસે લક્ષ્મી. એટલે લાભ ચોઘડિયું બરાબર માની શકાય છે.

ગુરુનું ચોઘડિયું શુભ છે, કારણ ગુરુ જ્ઞાનકારક હોવાથી હંમેશાં શુભકારક માની શકાય છે.

શુક્રનું ચોઘડિયું ચલ છે, કારણ તે સંપત્તિનો, કામનો અને સ્ત્રીનો કારક છે અને આ ત્રણે વસ્તુ ચંચળ છે. જેનો સ્વભાવ કાયમી રહી શકતો નથી તેવો છે, પરંતુ તેનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સ્થિર રહી શકે છે.

શનિનું ચોઘડિયું કાળ છે, કારણ કે શનિનું બીજું નામ મૃત્યુનાશક છે, જેથી કાળ માની શકાય છે. જો કૃપા કરે તો વિકાસ-પ્રગતિ કરાવી શકે છે. પરંતુ વિફરે તો તે સંજોગોને કાળના ભરડામાં કસોટી કરાવી શકે છે.

દરેક ચોઘડિયાના અધિપતિ ગ્રહો હંમેશાં યાદ રાખવા. ઉદ્વેગનો અધિપતિ સૂર્ય છે અને તેથી રવિવારે પહેલી હોરા સૂર્યની અને પહેલું ચોઘડિયું ઉદ્વેગ આવે. અમૃતનો અધિપતિ ચંદ્ર તેથી સોમવારે પહેલી હોરા ચંદ્રની અને પહેલું ચોઘડિયું અમૃત જ આવે. આ રીતે રોગનો માલિક મંગળ, લાભનો માલિક બુધ, શુભ ચોઘડિયું ગુરુનું, શુક્રનું ચોઘડિયું ચલ છે અને કાળ ચોઘડિયાનો માલિક શનિ છે. સૂર્ય પછી જેમ છઠ્ઠા વારની એટલે શુક્રની હોરા બીજા ક્રમે આવે તેમ ઉદ્વેગ પછી શુક્રનું ચલ ચોઘડિયું બીજું આવે.

દિવસ અને રાત્રિનાં ચોઘડિયાંનો ક્રમ સરળ રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

ગ્રહો	વાર	ચોઘડિયું	
શનિ	શનિવાર	કાળ	પાપ ગ્રહો મનાયા હોવાથી શુભ કાર્યોનો નિષેધ
મંગળ	મંગળવાર	રોગ	
સૂર્ય	રવિવાર	ઉદ્વેગ	
ચંદ્ર	સોમવાર	અમૃત	શ્રેષ્ઠ ગ્રહો મનાયા હોવાથી શુભ કાર્યો માટે યોગ્ય
બુધ	બુધવાર	લાભ	
ગુરુ	ગુરુવાર	શુભ	
શુક્ર	શુક્રવાર	ચલ	

ચોઘડિયાંનો ક્રમ : દિવસનાં ચોઘડિયાં

દિવસનો જે વાર હોય તે વારનું ચોઘડિયું પહેલું. બીજું ચોઘડિયું તે વારથી આવતા છઠ્ઠા વારે અથવા તે વારના આગલા વારનો આગલો વાર. આ ગણતરી પ્રમાણે રવિવારનાં દિવસ-રાત્રિનાં ચોઘડિયાં નીચે પ્રમાણે આવે.

૧લું રવિવારના દિવસે	રવિવારનું	- ઉદ્વેગ
૨જું છઠ્ઠાવાર	શુક્રવારનું	- ચલ
૩જું છઠ્ઠાવાર	બુધવારનું	- લાભ
૪થું છઠ્ઠાવાર	સોમવારનું	- અમૃત
૫મું છઠ્ઠાવાર	શનિવારનું	- કાળ
૬ઠ્ઠું છઠ્ઠાવાર	ગુરુવારનું	- શુભ
૭મું છઠ્ઠાવાર	મંગળવારનું	- રોગ
૮મું છઠ્ઠાવાર	રવિવારનું	- ઉદ્વેગ

રાત્રિનાં ચોઘડિયાંમાં સહેજ ફરક હોય છે. પ્રથમ ચોઘડિયું દિવસના ચોઘડિયાંમાંના તે વારથી પાંચમા વારનું (દિવસનાં ચોઘડિયાંની જેમ તે જ વારનું પ્રથમ ચોઘડિયું ન આવે) એટલે રવિવારથી પાંચમો વાર ગુરુવાર માટે રવિવારે રાત્રે નીચે પ્રમાણે ચોઘડિયાં આવે.

૧લું રવિવાર રાત્રિનું	ગુરુવારનું	- શુભ
પછી પાંચમું	સોમવારનું (ચંદ્ર)	- અમૃત
પછી પાંચમું	શુક્રવારનું	- ચલ
પછી પાંચમું	મંગળવારનું	- રોગ
પછી પાંચમું	શનિવારનું	- કાળ
પછી પાંચમું	બુધવારનું	- લાભ
પછી પાંચમું	રવિવારનું (સૂર્ય)	- ઉદ્વેગ
પછી પાંચમું	ગુરુવારનું	- શુભ

દિવસનાં ચોઘડિયાં							રાત્રિનાં ચોઘડિયાં						
ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.	ર.	સો.	મં.	બુ.	ગુ.	શુ.	શ.
ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.
ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.
લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.
અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.
કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.
શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.
રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.
ઉ.	અ.	રો.	લા.	શુ.	ચ.	કા.	શુ.	ચ.	કા.	ઉ.	અ.	રો.	લા.

આ રીતે પાંચમા વારનો રાત્રિનાં ચોઘડિયાંનો ક્રમ છે. દિવસનાં ચોઘડિયાં પૂરાં થયાં પછી રાત્રિનાં ચોઘડિયાં શરૂ થાય. શા માટે દિવસનાં અને રાત્રિનાં ચોઘડિયાંની જુદી જુદી ગણતરી રખાઈ હશે તે અંગે કોઈ પણ નિયમ જાણવા મળતો નથી; પરંતુ એટલું માની શકાય કે શાસ્ત્રની રચના કરનારે હોરાનાં કે ચોઘડિયાંનાં નામની પસંદગી તથા તેના ક્રમ માટે યોગ્ય શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યા બાદ જ યોગ્ય નામને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવ્યાં હશે.

ચોઘડિયાં માટે મુહૂર્તશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી. એટલે તે કોણે અને ક્યારે દાખલ કર્યાં હશે તે સંબંધી કંઈ જાણવા મળતું નથી. છતાંય સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જૈન જ્યોતિષીઓએ આ પ્રકારની ગણતરી દાખલ કરી હશે. ચોઘડિયાં છેલ્લાં ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષોથી પ્રચારમાં આવ્યાં હોય એમ લાગે છે અને આજે તો મુહૂર્ત જોવામાં લગ્નશુદ્ધિની જગ્યાએ ચોઘડિયાંથી ચલાવી લેવાય છે.

ઋતુઓ

વિષુવવૃત્ત તરફના ભાગોમાં સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડવાથી ગરમી વધારે પડે છે. ધ્રુવો તરફના ભાગોમાં સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં પડવાથી ઓછી ગરમી પડે છે. ઉષ્ણતામાનના આવા ઓછાવત્તા પ્રમાણને લઈને પૃથ્વીના ઉષ્ણતામાનના કટિબંધો પાડવામાં આવ્યા છે જેથી ઋતુ વિશેની જાણકારી સરળ રીતે સમજાય.

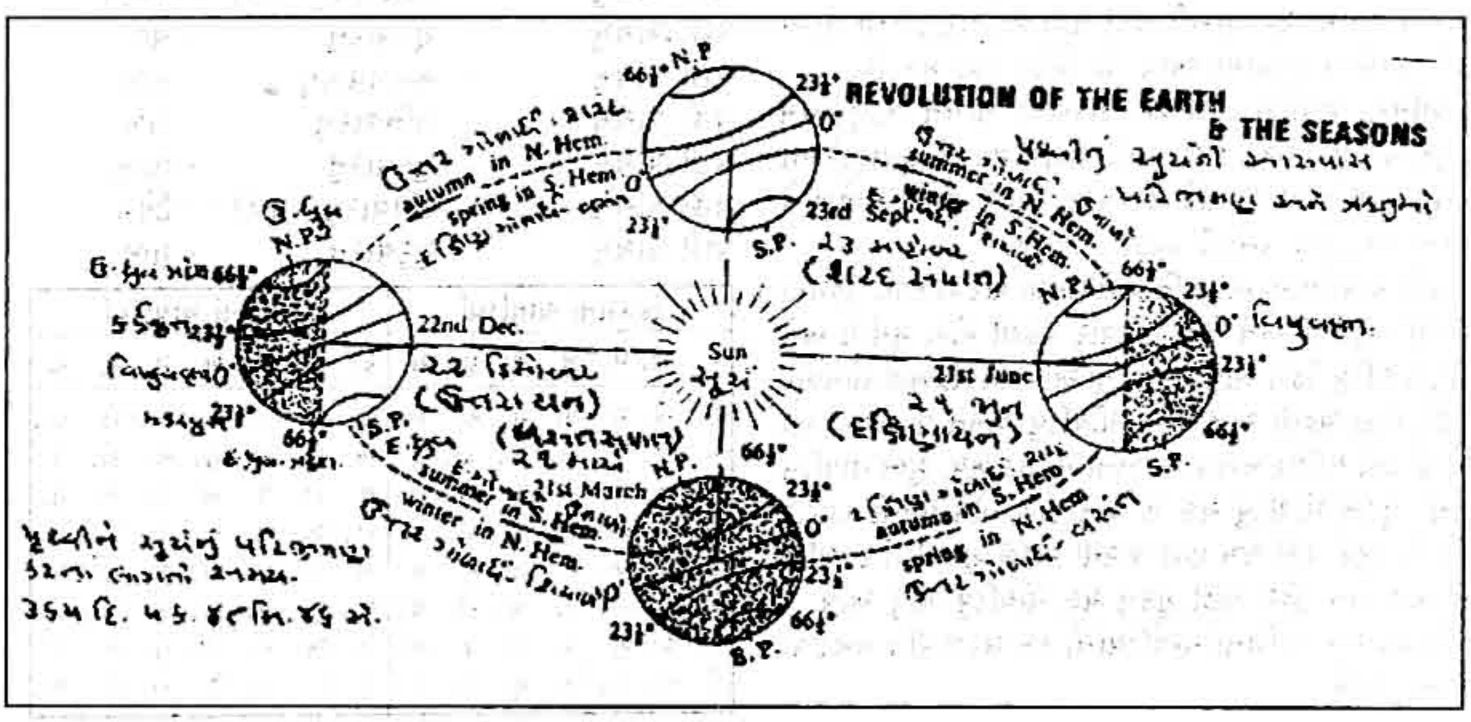
વિષુવવૃત્તથી ૨૩.૪° ઉત્તર અને ૨૩.૪° દક્ષિણ અક્ષાંસ કર્ક અને મકરવૃત્ત વચ્ચેના પ્રદેશો સુધી ઉષ્ણકટિબંધ છે જ્યાં ગરમી વધારે પડે છે. ૨૩.૪° ઉત્તરથી ૬૬.૫° ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી સમશીતોષ્ણ કટિબંધ છે જ્યાં બહુ ગરમી તેમજ બહુ ઠંડી પડતી નથી. ૬૬.૫° છે જ્યાં ઉત્તરથી ૯૦° ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી શીત કટિબંધ છે જ્યાં ઠંડી વધારે પડે છે. ઉત્તર ગોળાર્ધની માફક જ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પણ સમશીતોષ્ણ અને શીત કટિબંધો આવેલા છે.

પૃથ્વી પોતાની ધરી એની કક્ષા સાથે ૬૬.૫°ને ખૂણે એક જ દિશામાં નમતી રાખીને સૂર્યની આસપાસ ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે આને લીધે પૃથ્વીનો ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોળાર્ધ વારાફરતી સૂર્ય સામે ઝૂકે છે. પરિણામે ઉનાળો અને શિયાળો થાય છે.

૨૧મી જૂને ઉત્તર ગોળાર્ધ સૂર્ય સામે ઝૂકેલો રહે છે. સૂર્યનાં સીધાં કિરણો કર્કવૃત્ત પર પડે છે. ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉનાળાની ઋતુ થાય છે અને તે તારીખે ત્યાં લાંબામાં લાંબા દિવસ અને ટૂંકામાં ટૂંકી રાત્રિ થાય છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આથી ઊલટી સ્થિતિ હોય છે. ૨૨મી ડિસેમ્બરે સૂર્યનાં સીધાં કિરણો ૨૩.૫° દક્ષિણ અક્ષાંશ એટલે કે મકરવૃત્ત પર પડે છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં ઉનાળાની ઋતુ આવે છે અને ત્યારે ત્યાં લાંબામાં લાંબો દિવસ અને ટૂંકામાં ટૂંકી રાત્રિ થાય છે. પૃથ્વીનો ફક્ત એક એવો ભાગ છે જ્યાં ઋતુપરિવર્તન થતું નથી. આ છે વિષુવવૃત્ત આસપાસના પ્રદેશો. આ ભાગમાં સૂર્યપ્રકાશ વર્ષ દરમિયાન એકસરખો રહેતો હોવાથી ફક્ત એક જ ઋતુ હોય છે. આ રીતે ઋતુનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે.

પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ૨૪ કલાકમાં એક આંટો ફરે છે તેથી દિવસ-રાત થાય છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી એક જ દિશામાં નમતી રાખી સૂર્યની આસપાસ તેમજ પોતાની ધરીની આસપાસ ફરે છે. તેથી પૃથ્વી પર દિવસ-રાત નાનાં-મોટાં થાય છે.

૨૨મી ડિસેમ્બરે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં લાંબામાં લાંબો દિવસ અને ટૂંકામાં ટૂંકી રાત્રિ થાય છે. વિષુવવૃત્તથી જેમ વધારે દૂર જતા જઈએ તેમ દિવસની લંબાઈ વધતી જાય છે. દક્ષિણ

ધ્રુવ-વૃત્ત પર આ દિવસે ૨૪ કલાકનો દિવસ થાય છે. છેક ૯૦° ધ્રુવ પર ૬ માસનો દિવસ થાય છે. ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આ વખતે આનાથી તદ્દન ઊલટી સ્થિતિ હોય છે.

૨૧મી જૂને ઉત્તર ગોળાર્ધમાં લાંબામાં લાંબો દિવસ થાય છે. ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત પર ૨૪ કલાકનો દિવસ અને છેક ઉત્તરધ્રુવ એટલે ૯૦° ઉત્તર અક્ષાંશ ઉપર ૬ માસનો દિવસ રહે છે.

૨૧મી માર્ચ અને ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્યનાં કિરણો વિષુવવૃત્ત પર સીધાં પડે છે અને તેથી તે દિવસોએ આખી પૃથ્વી પર દિવસ-રાત સરખાં થાય છે.

ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં સામાન્ય રીતે ૬ ઋતુઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા જુદા સમયે બદલાતી રહે છે. આમ, છતાં મુખ્યત્વે શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એવી ૩ ઋતુઓનું પ્રાધાન્ય ગણાય છે, જેનું આબેહૂબ વર્ણન કવિશ્રી દલપતરામે નીચેની કવિતામાં કર્યું છે :

ઋતુપરિચય

શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે ઘઉં પેદા થાય;
પાકે ગોળ કપાસ, કઠોળ, તેલ ધરે ચાવે તંબોળ. ૧
ધરે શરીરે ડગલી શાલ, ફાટે ગરીબ તણા પગ ગાલ;
ઘટે દિવસ ઘણી મોટી રાત, તનમાં જોર મળે ભલી ભાત. ૨

ઉનાળે ઊંડાં જળ જાય, નદી સરોવર જળ સુકાય;
પામે વનસ્પતિ સૌ પાન, કેસૂડાં રૂડાં ગુણવાન. ૩
સારા હોજ ફુવારા બાગ, પ્યારાં ચંદન પંખા બાગ;
બોલે કોયલ મીઠા બોલ, તાપ પડે તે તો વણતોલ. ૪

ચોમાસું તો ખાસું ખૂબ, દીસે દુનિયા ડૂબાડૂબ;
લોક ઉચારે રાગ મલાર, ખેતર વાવે ખેતીકાર. ૫
ચંપા ચંમેલી જૂઈ જાય, ફૂલ ગુલાબ ભલાં ફુલાય;
છત્રી ચોમાસે સુખ માટ, ચાખડિયો હિંડોળા ખાટ. ૬

ઋતુઓનાં નામ		મહિનાઓનો સામાન્ય સમયગાળો		
ગુજરાતી	અંગ્રેજી	ભારતીય	અંગ્રેજી	રાશિ
૧ વસંત	Spring	ચૈત્ર-વૈશાખ	૧૯ ફેબ્રુ.- ૧૯ એપ્રિલ	મીન- મેષ
૨ ગ્રીષ્મ	Summer	જેઠ-અષાઢ	૨૦ એપ્રિલ- ૨૦ જૂન	વૃષભ- મિથુન
૩ વર્ષા	Rains	શ્રાવણ- ભાદરવો	૨૧ જૂન- ૨૨ ઑગસ્ટ	કર્ક- સિંહ
૪ શરદ	Early Autumn	આસો- કારતક	૨૩ ઑગસ્ટ- ૨૨ ઑક્ટો.	કન્યા- તુલા
૫ હેમંત	Late Autumn	માગશર- પોષ	૨૩ ઑક્ટો.- ૨૧ ડિસે.	વૃશ્ચિક- ધન
૬ શિશિર	Winter	મહા- ફાગણ	૨૨ ડિસે.- ૧૮ ફેબ્રુ.	મકર- કુંભ

ટૂંકમાં, ઋતુઓનું તાપમાન બે બાબત ઉપર અવલંબે છે, એક તો સૂર્ય કિરણોની શક્તિ અને બીજી દિવસના કેટલા સમય સુધી સૂર્ય પ્રકાશિત રહે છે તે. ઋતુઓ હવામાનના ફેરફારો દર્શક હોય છે. હવામાનમાં થતાં ફેરફારનું પરિણામ મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, વૃક્ષો, વનસ્પતિ વગેરે પર થતું જોઈ શકાય છે. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો સામે સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા કોણથી ઓછીવત્તી લંબાઈના બનતાં હવામાનમાં એ પ્રમાણે ફેરફારો થાય છે. તેથી જ ઋતુઓ સૂર્ય આધારિત છે. (ક્રમશઃ)

અડકો દડકો

તનીભાઈના ભાઈબંધો

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

તનીભાઈ દાદાને ઘેર આવી ગયા. દાદાનું દવાખાનું નીચે ને રહેવાનું ઉપર હતું. નયનભાઈ દવાખાનામાં દાદાને મદદ કરે. ને એક બહેન તારાબહેન બાને ઘરકામમાં મદદ કરે. તારાબહેન તો ઘણી વાર રાત ત્યાં રોકાઈ પણ જાય. જેવા દાદા ટેક્સીમાંથી ઊતર્યા કે બે-ત્રણ જણ આવીને ઊભા રહ્યા. દાદાનો સામાન લઈ લીધો ને ઘરમાં મૂકી પણ દીધો. 'આ મારો દીકરો તની ઉર્ફે તપન.' દાદાએ તેની ઓળખાણ કરાવી.

તારાબહેનની મદદથી બાએ બધા માટે ચા-નાસ્તો તૈયાર કર્યો. બધાં હજી ચા પીતાં હતાં ત્યાં જ નયનભાઈ આવ્યા. 'સાહેબ! જલદી નીચે આવો. એક પેશન્ટ આવ્યું છે. તે સખત બીમાર છે.' દાદા અડધી ચા મૂકીને નીચે ગયા. તનીએ જોયા જ કર્યું. તેને તો ઊંઘવાનું મન થઈ ગયેલું. પણ... દાદાને કામ કરતા જોયા કે તે બેસી રહ્યો. દાદા મારાથી આટલા મોટા ને તોય કેવા ફટાફટ નીચે ગયા! જરાય ખિજાયા પણ નહીં. થોડી વારે દાદા પાછા આવ્યા. બાએ તરત પૂછ્યું : 'હવે સારું છે ને પેશન્ટને?'

'હા. ઇન્જેક્શન આપ્યું છે. દવાય આપી છે. જો કાલ સુધીમાં ફેર નહીં પડે તો હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરાવીશું. પણ મને લાગે છે ફેર પડશે જ.' પછી તનીને કહે : 'કેમ બેટા? શું ચાલે છે? ચાલો, આપણે રમીશું થોડું?'

તનીને તો ખૂબ નવાઈ લાગી. 'તે દાદા, તમે મારી સાથે અત્યારે રમશો? તમે થાકી નથી ગયા? તમે કેટલી બધી વાર દાદર ચઢ-ઊતર કરતા હશો? તમે કંટાળી જતા નથી? આપણે આવ્યા ને પાછળ જ પેશન્ટ... મને તો એવી ખીજ ચઢી કે સાલાને લાફો મારી દઉં. જાય એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં... પણ તમે તો... ને હજી મારી સાથે રમવાનું કહો છો? શું રમશો?'

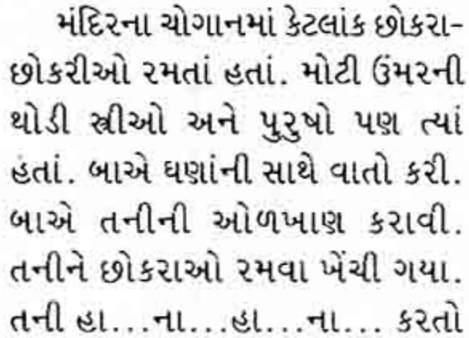
'તું કહે તો કેરમ ને તું કહે તો પકડદાવ! બોલ! તારે શું રમવું છે?'

'દાદા! મારે તો અત્યારે ઊંઘી જવું છે. કાલે વાત. બા, મારી પથારી ક્યાં છે?'

બાએ તેની પથારી અંદરના પલંગ પર તૈયાર કરી રાખી હતી તે બતાવી. ને તનીભાઈ તો પડ્યા તેવા ઊંઘ્યા કે વહેલી પડજો સવાર!

બીજે દિવસે તની રોજના કરતાં થોડો વહેલો ઊઠ્યો. બાએ કહ્યું તેમ બધું કર્યું. દાદા તો કોઈ પેશન્ટને જોવા તેના ઘેર ગયેલા. તની બા સાથે મંદિરે ગયો.

મંદિરના ચોગાનમાં કેટલાંક છોકરા-છોકરીઓ રમતાં હતાં. મોટી ઉંમરની થોડી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ ત્યાં હતાં. બાએ ઘણાંની સાથે વાતો કરી. બાએ તનીની ઓળખાણ કરાવી. તનીને છોકરાઓ રમવા ખેંચી ગયા. તની હા...ના...હા...ના... કરતો રહ્યો પણ છોકરાઓએ તો તેનું ગણકાર્યું જ નહીં. સૌ સંતાકૂકડી રમતાં હતાં. રમત સરસ જામી હતી. ધીમે ધીમે તનીનેય રસ પડવા લાગ્યો. અડધો-પોણો કલાક ક્યાંય પસાર થઈ ગયો. અચાનક એક છોકરાએ ચીસ પાડી. તે જ્યાં સંતાઈ ગયેલો ત્યાંથી તેને વીંછી કરડ્યો. જેવી તેણે ચીસ પાડી કે સૌ સફાળા તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. બાને તરત ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે ફટાફટ તેના હાથ પાસે ઊંચે પોતાનો રૂમાલ બાંધી દીધો. ને પૂજારીના ઘરમાંથી મીઠું મંગાવી, ઘસવા લાગ્યાં. કોઈ દોડતું ગયું ને વીંછી ઉતારનારને બોલાવી લાવ્યું. થોડી વારમાં બધું સારું થઈ ગયું. તનીએ જોયું : બા બધું ફટાફટ કરતી હતી. બાએ પેલા છોકરાને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધો. ને જ્યારે તેને સંપૂર્ણ સારું થયું ત્યારે પોતે જાતે એને ઘેર મૂકવા તૈયાર થઈ ગઈ. પણ એટલામાં એની મમ્મી આવી ગઈ. પછી બા ને તની ઘેર આવ્યાં. દાદા આવી ગયા હતા. તે દવાખાનામાં બેઠા હતા. તેમણે જ તનીને કહ્યું : 'બેટા, જા ખાઈને પછી અહીં આવ. મારી સાથે બેસ. તને ગમશે.' તની ઉપર ગયો. ખાવા બેઠો. તેણે ખાવા માંડ્યું ત્યાં તેને ખ્યાલ આવ્યો એટલે પૂછ્યું : 'બા, દાદાએ ખાધું?'

મંદિરના ચોગાનમાં તની અને બા

'ના બેટા. એ તો બધા પેશન્ટોનું દવાનું કામ પતશે પછી બપોરે મોડા ખાશે. ક્યારેક જ એ તો વહેલા ખાય. તું તારે ખાઈને ઊંઘી જા.'

'તો દાદા ઊંઘે છે ક્યારે?' તનીએ પૂછ્યું.

'દાદા બપોરે તો ઊંઘતા જ નથી.'

'બા, હું ખાઈને આજે નીચે જઈશ. થોડી વારમાં આવી જઈશ.' ખાઈને તે નીચે ગયો. દાદાની બાજુની

દર્દીઓ તપાસતા દાદાજીને જોતો તની

ખુરશીમાં બેઠો બેઠો બધું જોવા લાગ્યો.

સામે એક પાટલી હતી. તેના પર પાંચ-છ જણ બેઠેલા. કોઈને તાવ તો કોઈને શરદી. કોઈને પેટમાં દુઃખે તો કોઈને પગમાં. દાદા હસતાં હસતાં એક પછી એકને બોલાવે. ધીમે ધીમે તેમની સાથે વાતો કરી બધું જાણે. પછી દવા લખી દે. દવાખાનાનો સમય એક વાગ્યા સુધીનો હતો. દોઢ તો વાગવા આવ્યો હતો. હવે એક જ પેશન્ટ બાકી હતું. દર્દી નવો હતો. તેણે જાતભાતની તકલીફોની વાત કરી. દાદાએ અનેક રીતે તેને તપાસ્યો. પછી કહ્યું : 'ઇન્જેક્શન આપું છું. મટી જશે.' નયનભાઈએ બધું આટોપવા માંડ્યું. દાદા પણ હવે દવાખાનાની બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતા. ત્યાં તો એક સ્ત્રી દોડતી દોડતી આવી. તેણે એક હાથમાં છોકરાને ઊંચકેલો. તે બેભાન જેવો હતો. ફાટી ચીસો પાડતી પેલી સ્ત્રી કહે : 'દાક્તર સાહેબ, દાક્તર સાહેબ! આ મારા મનુને જુઓને!' દાદાએ નયનભાઈને કહ્યું : 'તમે ઘેર જાઓ. હું જોઈ લઉં છું.' પણ નયનભાઈ ના ગયા. તેમણે ફટાફટ પેલા છોકરાને લઈ લીધો. ટેબલ પર સુવાડી દીધો. દાદાએ તેની આંખ વગેરે જોઈ લીધું. તેની મા રડતી જ હતી.

દાદા : 'તમે હવે રડવાનું બંધ કરો. તમારો મનુ હમણાં બેઠો થઈ જશે.

મનુને તપાસતા દાદાજી

આમ શું હાંફળાંફાંફળાં થાવ છો? હમણાં રમતો થશે હોં મા. લો, એને માથે હાથ ફેરવો.' એટલામાં તો નયનભાઈ ઇન્જેક્શન તૈયાર કરી લાવ્યા. દાદાએ હળવેથી તે આપ્યું ને તેના હાથે-પગે પંપાળવા લાગ્યા. થોડી વારે મનુએ આંખ ખોલી ને 'મા...મા...' બોલવા લાગ્યો. પેલી બાઈ તો ફરી હરખની મારી રડવા લાગી. દાદા કહે, 'આય મારું બેટું ખરું? તમને બધી વાતે રડવું જ આવે! આ મારો તની તો એવો બહાદુર કે ક્યારેય રડે જ નહીં. કેમ તની?' પછી તેમણે એક પડીકામાં ગોળીઓ આપી.

પેલી સ્ત્રી : 'સાહેબ કેટલા પૈસા?'

દાદા : 'તું શું કરે છે, બહેન? આના બાપુ ક્યાં છે?'પેલી સ્ત્રી : 'હું તો કડિયા સાથે મજૂરીએ જાઉં છું. એના બાપુ તો કોણ જાણે ક્યાંય રખડતા હશે.'

દાદા : 'તારી પાસે કેટલા છે?'

પેલી સ્ત્રી : 'અત્યારે તો દસ રૂપિયા છે. થોડા ઘેર પડ્યા છે. કાલે આવીશ ત્યારે લેતી આવીશ.'

દાદા : 'તો એક કામ કરજે. આ દસ રૂપિયામાંથી દૂધ લાવજે ને મારા આ મનુને પીવડાવજે, હોં. જા, મા. હવે એને ઘેર લઈ જઈ ઊંઘાડી દે.' કહી દાદાએ ચાલવા માંડ્યું. તની તો જોતો જ રહ્યો. નયનભાઈએ બાઈને વિદાય કરી. પછી દવાખાનું બંધ કર્યું ને ઘેર ગયા. તની પણ ઉપર ગયો.

તે દાદર ચઢતો હતો. ચઢતાં ચઢતાં જ તેને એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એક વાર તે નિશાળેથી ઘેર જતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં એક માજી ઊભેલાં. માજી કહે : 'બેટા! મને રસ્તો પાર કરાવને!' ત્યારે પોતે કેવું બોલેલો : 'અરે! જવું હોય તો જાવ. હું કંઈ તમારો નોકર નથી.' ને પોતે ચાલતી પકડેલી. પોતે માજીને રસ્તો પાર કરાવ્યો હોત તો માજી કેટલાં રાજી થાત? એમાં મારે ક્યાં બહુ સમય બગડવાનો હતો કે ક્યાં એકેય પૈસો ખરચવાનો હતો? દાદાએ તો ફી પણ ના લીધી. પેલી સ્ત્રી કેટલી બધી રાજી થઈને ગઈ! કેવું કેવું બોલતી હતી : 'ભગવાન તમને સો વરસના કરે. તમે ને બા સાજાંતાજાં રહો. ભગવાન તમારી વાડી લીલી રાખે.' ને... હું કેવો? તનીભાઈને થયું : પોતે ત્યારે જરાયે સારું નહોતું કર્યું. જો હવે ફરી માજી મળશેને તો હું એમની માફી માગી લઈશ. દાદર પૂરો થયો ને તે ઉપર આવી ગયો. બાએ બૂમ પાડી કહ્યું : 'અરે તની, લે ચાલ હવે તું ઊંઘી જા. પાછી તને બહું ટેવ નહીં ને ફર ફર કરીશ તો માંદો પડીશ.' બાના કહેવાથી તે હવે ઊંઘી ગયો.

તે જ્યારે ઊઠ્યો ત્યારે દાદા કામે ગયા હતા. તે જોતો કે દાદા બધાં સાથે પ્રેમથી વર્તે. ગુસ્સો તો કરે જ નહીં. એક દિવસે બપોર પછી તની દવાખાનાના ઓટલે બેઠો બેઠો રસ્તા પર જોતો હતો. અંદર ચાર-પાંચ પેશન્ટો બેઠાં હતાં. એમાં એક બહેન સાથે તેમનો નાનો છોકરોય આવેલો. તેના હાથમાં બૉલ હતો. તે બૉલ રમ્યા કરતો હતો. અચાનક તેનાથી બૉલ જોરથી ફેંકાયો. બૉલ જોરથી પડ્યો સીધો માટલી પર. માટલી તો

(અનુસંધાન પૃ.૧૧૯)

કંકાવટી

સ્ત્રીઓના મતદાનના હક માટે લડત આપનાર
એમિલીન પૅન્કહર્સ્ટ

ઇંગ્લંડમાં નારીદાસ્યનિષેધ માટે સત્યાગ્રહ કરનાર તથા તે દેશમાં સ્ત્રીઓને મતદાનનો હક પ્રાપ્ત થાય તે

માટે સફળ લડત આપનાર અગ્રણી બાહોશ મહિલા નેતા. એમિલીનનો જન્મ ૧૪ જુલાઈ, ૧૮૫૮માં મૅન્ચેસ્ટર ખાતે થયો હતો. તેમને પ્રજાના ન્યાયી હકો માટે સંઘર્ષ કરવાની તાલીમ વારસામાં મળી હતી. એમિલીનના દાદા સ્ત્રીઓનાં મતદાનના હક માટેની સમિતિના એક સભ્ય હતા. એમિલીનના પિતા પણ પ્રગતિશીલ વિચારસરણી ધરાવતા હોવાથી તેમણે તેમની પુત્રીને ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે પૅરિસ મોકલી હતી. તેનાં લગ્ન ૧૮૭૯માં મૅન્ચેસ્ટરના એક અગ્રણી બૅરિસ્ટર રિચાર્ડ પૅન્કહર્સ્ટ સાથે થયાં હતાં, જેમની એક ઑફિસ લંડન શહેરમાં પણ હતી. તે પોતે પણ જહાલમતવાદી હતા અને નારીદાસ્યનિષેધ અંગેનો પહેલો ઠરાવ પણ તેમણે જ ઘડી કાઢ્યો હતો.

તે જમાનાનો ઇંગ્લંડનો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓને મતદાનનો હક આપવાની તરફેણમાં ન હતો. સ્ત્રીઓને સમાન હક આપવાથી પુરુષોનાં નિર્બંધ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર કુઠારાઘાત થશે એવી તે સમયે તે વર્ગની દૃઢ માન્યતા હતી. તેથી સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની દરેક ચળવળ મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાખવા તે કટિબદ્ધ હતા. તે જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ ન હતી. એમિલીન પોતે ભણેલાં હતાં ખરાં, પણ તેમની પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણની કોઈ પદવી ન હતી. નાગરિકોના અધિકારોથી દેશની સ્ત્રીઓ આ રીતે વંચિત હોવાથી કોઈ પણ સાર્વજનિક કે સામાજિક સંસ્થામાં સ્ત્રીઓને સ્થાન અપાતું ન હતું. આવા સંજોગોમાં એમિલીન દેશની સંસદમાં અને તેની બહાર આમપ્રજામાં સ્ત્રીઓના નાગરિક તરીકેના ન્યાયોચિત અધિકારોને વાચા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે સર્વપ્રથમ સ્ત્રીઓનું એક અલાયદું સંગઠન 'વીમેન્સ ફ્રેન્ચાઈસ લીગ' રચ્યું અને તેમાં સર્વસામાન્ય વર્ગમાંથી આવતી સ્ત્રીઓને સ્થાન આપ્યું. આ સંગઠનના પ્રયાસને લીધે ૧૮૯૪માં ઇંગ્લંડની પરિણિત સ્ત્રીઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. ૧૮૯૫ પછીના ગાળામાં એમિલીન પોતે મૅન્ચેસ્ટરની નગર-પાલિકામાં ચૂંટાયેલાં પ્રતિનિધિ હતાં. છતાં સંસદની ચૂંટણીઓમાં મતદાન કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને આપવામાં આવ્યો ન હતો. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડમાં થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રૂઢિચુસ્ત પક્ષને પરાજય આપીને ઉદારમતવાદી, એટલે કે લિબરલ પક્ષે સત્તાનાં સૂત્રો હાથ ધર્યાં. આ પક્ષ ઉદારમતવાદી હોવાથી સ્ત્રીઓની માગણીઓ સ્વીકારશે એવી જે અપેક્ષા હતી તે ટૂંક સમયમાં જ બિનપાયાદાર નીવડી. તેથી જ્યાં જ્યાં આ પક્ષના નેતાઓની સભાઓ થતી ત્યાં ત્યાં હાજર રહીને તેમની સભામાં ઇરાદાપૂર્વક વિક્ષેપ ઊભા કરવાની શરૂઆત સ્ત્રીસંગઠનનાં સભ્યોએ કરી, જેની આગેવાની એમિલીને લીધી હતી. આવી જ એક સભામાં ધાંધલધમાલ કરવા માટે પોલીસે સ્ત્રીઓની ધરપકડ કરી અને તેમને એક અઠવાડિયા માટે જેલમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યાં. ત્યાર બાદ વર્તમાનપત્રો મારફત સતત પ્રચાર, મોરચાઓ અને સ્ત્રીઓની અલાયદી સભાઓ યોજવાનો દોર શરૂ થયો. સંસદની બેઠકો દરમિયાન પણ સંસદભવન પર મોરચા અને સત્યાગ્રહના તથા સંસદની ગૅલરીઓમાં હાજર રહીને સૂત્રોચ્ચારના કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. પરિણામે પોલીસોએ સ્ત્રીઓની સભાઓ કે મોરચા વિખેરી નાખવા માટે લાઠીમાર અને ધરપકડો શરૂ કરી. તેના જવાબમાં સ્ત્રી-સંગઠનનાં સભ્યોએ સંસદભવન પર તથા મંત્રીઓનાં કાર્યાલયો પર પથ્થરમારો કરવા માંડ્યો. આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે સરકારે ૯,૦૦૦ પોલીસોનું એક અલાયદું દળ ઊભું કર્યું. જુલાઈ ૧૯૧૨થી સ્ત્રીઓનું આ હિંસક આંદોલન દેશના અન્ય વિસ્તારોમાં તથા આયર્લૅન્ડમાં ફેલાતું ગયું અને તે વિવિધ રીતે વધુ ને વધુ જોર પકડતું ગયું. દરમિયાન એમિલીને ત્રણ વાર અમેરિકા, કૅનેડા, રશિયા વગેરે દેશોની પ્રચારમુલાકાતો લીધી, જ્યાં સ્ત્રીઓના હકો માટે લડત આપનાર બાહોશ નેતા તરીકે તેમને બિરદાવવામાં આવ્યાં હતાં.

દરમિયાન અવારનવાર તેમની અને તેમનાં અનુયાયીઓની ધરપકડ કરવામાં આવતી અને તેમને ગુનેગાર કેદીઓની સાથે રાખવામાં આવતાં. આની સામે પણ તેમણે આંદોલન કર્યું, જેની ફલશ્રુતિરૂપે તેમને રાજકીય કેદી તરીકે 'અ' વર્ગ આપવાનું સરકારે માન્ય રાખ્યું. એક વાર એમિલીનને ત્રણ વર્ષની સખત મજૂરીની શિક્ષા કરવામાં આવી, જેની વિરુદ્ધમાં સમગ્ર દેશની સ્ત્રીઓએ 'એમિલીન મુક્તિ આંદોલન' શરૂ કર્યું. જેલમાં પૂરી રાખવામાં આવેલ સ્ત્રીઓએ પણ આના ભાગરૂપે કારાવાસમાં અન્નસત્યાગ્રહ કર્યો.

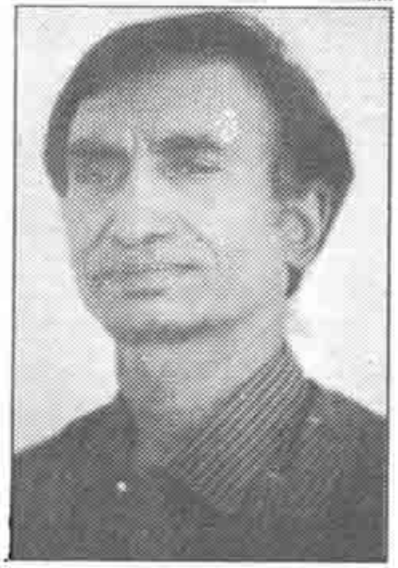
૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં એમિલીને યુદ્ધ દરમિયાન સ્ત્રીમુક્તિ આંદોલન મુલતવી રાખવાની જાહેરાત

(અનુસંધાન પૃ.૧૧૪)

કલાવાર્તા

લય અને સૂરનો ચિત્રકાર
જયંત પરીખ

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એક અનોખી ઘટના ૧૯મી સદીના અરસામાં ઘટેલી.

એક આયરીશ પાદરીને ત્રણ દીકરીઓ. એ ત્રણે દીકરીઓ, એમિલી, શાર્લોટ તથા એન, સાહિત્યની સર્જકો. બ્રોન્ટિ સીસ્ટર્સ તરીકે ઓળખાતી ત્રણેય નવલકથાકારો. થેકરે જેવા નવલકથાકારનેય એમની નવલકથાઓને વખાણ્યા વિના છૂટકો નહીં થએલો. એવી નવલકથાઓ ત્રણે ભગિની-ઓએ અંગ્રેજી સાહિત્યને આપીને એને વિશેષ સમૃદ્ધ કર્યું છે.

એવી જ વિરલ ઘટના ખેડા જિલ્લાના બાંધણી ગામે ઘટી છે. બાંધણીમાં નાનકડી હાટડી ચલાવતા જેઠાલાલ પરીખને ત્રણ દીકરાઓ. નટુભાઈ, જયંતભાઈ અને મનુભાઈ. આ ત્રણેય બંધુઓ ચિત્રકારો છે એટલું જ નહીં, એ ત્રણેય એમનાં ચિત્રો દ્વારા આજના પ્રથમ પંક્તિના ચિત્રકારોમાં સ્થાન મળવી ચૂકયા છે.

નટુભાઈ પરીખનો પરિચય તો 'કુમાર'ના આ વિભાગમાં અગાઉ આપણે મેળવી લીધો છે. આજે એમના લઘુ બંધુ, જયંત પરીખની ઓળખાણ કરી લઈએ.

નટુભાઈની જેમ જયંતભાઈનું શૈશવ વતનમાં જ વીત્યું. પ્રાથમિક તેમજ થોડું માધ્યમિક શિક્ષણ પણ બાંધણીની ગામઠી શાળામાં મેળવ્યું.

શાળામાં જયંતભાઈનો અભ્યાસ ખાસ વખાણવા જેવો નહીં. એમના કેટલાક શિક્ષકો એમને 'ઢ' કહેતા. (એ તો આઇનસ્ટાઇનનેય એમના શિક્ષકો Lazy Dog ક્યાં નો'તા કહેતા? બિચારા શિક્ષકો!)

બાંધણીની શાળામાંથી આઠમું ધોરણ પાસ કરીને તેઓ નવમા ધોરણમાં નટુભાઈ ભેગા પીજ રહેવા આવી ગયા. ત્યારે નટુભાઈ પીજની શાળામાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપતા હતા. ને અગિયારમા ધોરણમાં આવ્યા ત્યારે નટુભાઈ ભેગું એમણેય પીજ છોડ્યું. ને ભાઈ સાથે અમદાવાદ આવી ગયા.

બાંધણીમાં હતા ત્યારે જયંતભાઈને વ્યાયામ, અંગકસરત, શરીર સમતોલન-ના ખેલો, દાવોમાં ખૂબ રસ પડતો. જો કે, બેલેન્સિંગના દાવ કરતાં તેઓ એકાગ્રતા ને ધ્યાનના પાઠ અનાયાસ જ શીખતા રહેલા, જે એમને એમની કલાસાધનાની પ્રક્રિયામાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડવાના હતા.

મેટ્રિક પાસ કર્યા પછી જયંતભાઈ વડોદરાની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં જોડાઈ ગયા ને ક્રિએટિવ પેઇન્ટિંગ વિષયમાં પોસ્ટ ડિપ્લોમા મેળવ્યો. એમને ગવર્નમેન્ટ ઑવ્ ઇન્ડિયાની કલ્ચરલ સ્કૉલરશિપ બે વર્ષ મળેલી. જે સંસ્થામાં એ ભણેલા એ જ સંસ્થામાં બે વર્ષ શિક્ષણકાર્ય પણ કર્યું. પેઇન્ટિંગ અને ગ્રાફિકમાં ભારત સરકારની રિસર્ચ ફેલોશિપેય એમને બે વર્ષ પ્રાપ્ત થએલી.

ક્રિએટિવ પેઇન્ટિંગમાં પોસ્ટ ડિપ્લોમા મેળવ્યા પછી જયંતભાઈએ ગ્રાફિક્સનો અભ્યાસ આરંભ્યો. ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં એમના ગુરુ બેન્દ્રે હતા. તેઓ બહુ થોડા વખતમાં બેન્દ્રેના માનીતા શિષ્યોમાંના એક બની ગએલા.

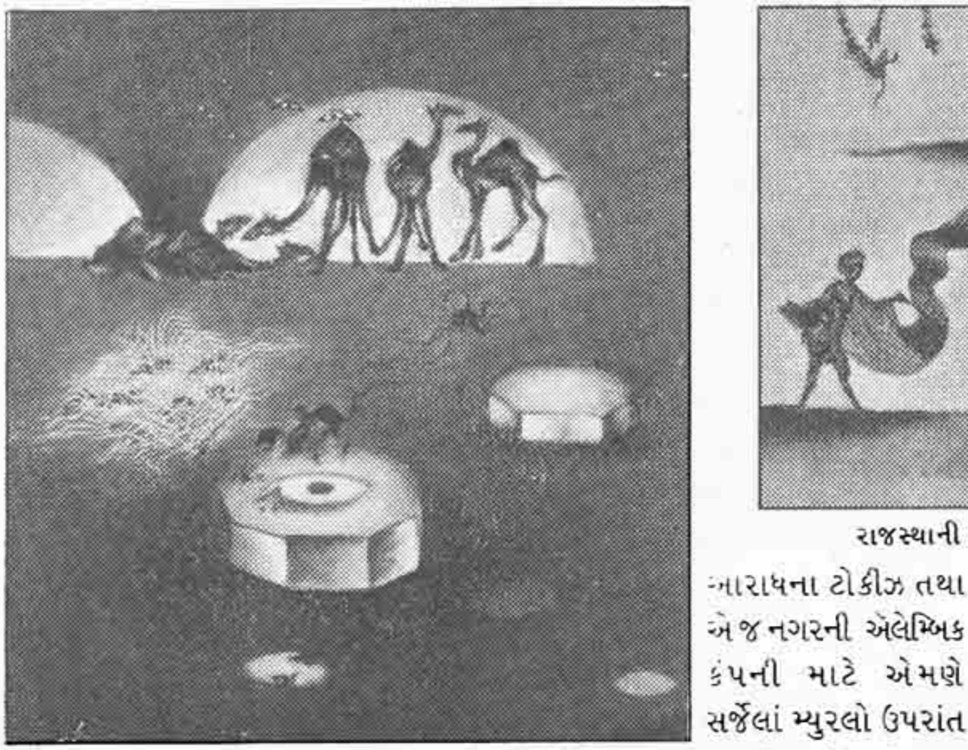
ચિત્રસર્જન તરફના એમના પ્રયાણ માટે જયંતભાઈ નટુભાઈને યશ આપે છે. તેઓ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી નટુભાઈને અનુસરવાને બદલે પોતાનો આગવો રાહ પસંદ કરી એ દિશામાં આગળ વધતા રહ્યા છે.

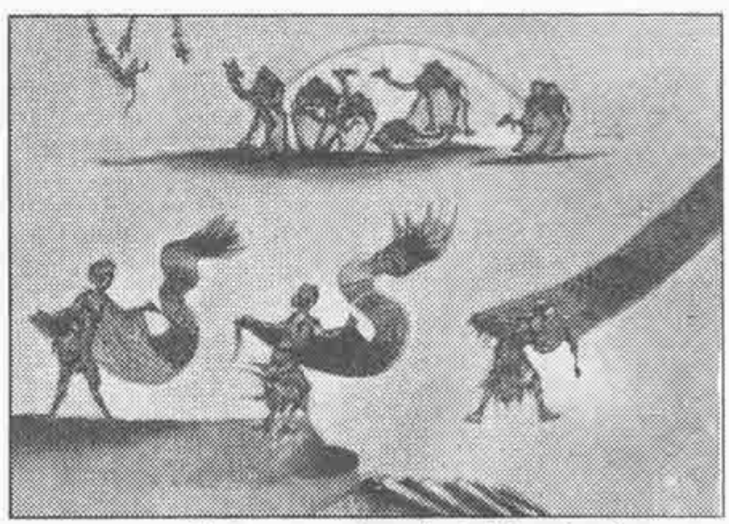
વડોદરામાં નવરાશ મળે ત્યારે તેઓ સ્કેચબુક લઈને રખડવા નીકળી પડતા ને એમને ગમતાં પાત્રો, વિષયોના સ્કેચ દોર્યા કરતા. કયારેક તો તેઓ રોજના સો-દોઢસો સ્કેચ એક દિવસમાં દોરી નાખતા. આજે તો એમણે દેશના અગ્રગણ્ય સ્કેચ કરનારાઓમાં સ્થાન મેળવી લીધું છે. રેખાચિત્રોમાં એમની રેખાઓ ગતિશીલ અને પ્રવાહી છે. નૃત્યકારનું નર્તન અને તબલાવાદકના લયને પકડવાનું સામર્થ્ય એ રેખાઓમાં તમને જોવા મળે.

ઓગણીસેક વર્ષની ઉંમરે જયંતભાઈએ ગુજરાત લલિતકલા દ્વારા આયોજિત પ્રદર્શનમાં, એમણે દોરેલા ઘોડાઓના સ્કેચોને વિદ્યાર્થી વિભાગમાં મોકલી આપેલા. એમના આનંદ અને આશ્ચર્ય વચ્ચે તે વર્ષનું સ્કેચિંગનું પ્રથમ પારિતોષિક એમના ઘોડા જીતી ગયેલા. આમ, કલાક્ષેત્રે એક તેજસ્વી તારલાના ઉદયનાં એંધાણ જયંતભાઈએ આટલી નાની વયે સૌને આપી દીધેલાં.

જયંતભાઈને આજ દિન સુધી મળેલ પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રિય તથા આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રમાણપત્રો, પારિતોષિકો ને ચંદ્રકોની સંખ્યા પચીસથી વધારે થવા જાય છે. એ બધાંનો ઉલ્લેખ સ્થળસંકોચને કારણે અહીં નોંધવાનું ટાળું છું. આમ છતાં થોડાંકનો નિર્દેશ કરવાનું પ્રલોભન રોકી શકતો નથી.

(૧) સુવર્ણચંદ્રક - ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝિ-બિશન - લિપઝીસ (જર્મની) ૧૯૬૫. (૨) ડિપ્લોમા ઑવ્ પેરીટ - ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝિબીશન - સાયગોન ૧૯૬૨. (૩) સુવર્ણચંદ્રક - ઓલ ઇન્ડિયા એક્ઝિબિશન - ઇન્દોર ૧૯૬૧. (૪) નેશનલ એવૉર્ડ - લલિતકલા અકાદમી - ન્યૂ દિલ્હી ૧૯૭૦, ૮૦. (૫) ઑલ ઇન્ડિયા ફાઇન આર્ટ્સ ક્રાફ્ટ સોસાયટી એવૉર્ડ ઇન ડ્રૉઇંગ

રાજસ્થાની લોકજીવન અને પ્રાણીઓનાં ચિત્રાલેખનો

- ૧૯૮૭. (૬) પ્રથમ પારિતોષિક - કાલિદાસ એક્ઝિબિશન - ૧૯૬૦, ૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬. (૭) પ્રથમ પારિતોષિક - ગુજરાત લલિતકલા અકાદમી - ૧૯૬૨, ૬૩, ૬૫, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૯.

જયંતભાઈએ પંચાવનથી વધારે વન-મૅન શો કર્યા છે. એમાં મુંબઈની તાજ ગૅલેરી, અમદાવાદની કન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગૅલેરી, ઉપરાંત ચંદીગઢ, જયપુર, ઉદયપુર, ને વડોદરાની આર્ટ ગૅલેરીઓમાં-ના એમના વનમૅન શોનો સમાવેશ થઈ જાય. આંતરરાષ્ટ્રિય કક્ષાએ લિવઝીંગ, સાયગોન, પૅરિસ, ફિલિપાઈન્સ, પોલૅન્ડ, બર્લિન, જપાન, અમેરિકા અને યુગોસ્લા-વિયામાં યોજાએલાં પ્રદર્શનોમાંય એમની કલાકૃતિઓ પ્રદર્શિત થઈ છે ને કેટલીકને ચંદ્રકો, પારિતોષિકોય પ્રાપ્ત થયાં છે.

જયંતભાઈની કલાકૃતિઓ ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર સ્થિત જાહેર અને ખાનગી સાહસોનાં સભાખંડો ને કાર્યા-લયોની દીવાલનેય શોભાવતી રહી છે.

ગાંધીશતાબ્દી નિમિત્તે, ૧૯૬૯માં ન્યૂ દિલ્હીમાંનુ એમણે રચેલું મ્યુરલ ૧૯૭૦માં એમના દ્વારા નિર્મિત એર ઇન્ડિયા માટેનું મ્યુરલ, વડોદરા શહેરની આરાધના ટોકીઝ તથા એ જ નગરની ઍલેમ્બિક કંપની માટે એમણે સર્જેલાં મ્યુરલો ઉપરાંત કોયલી રિફાયનરી, જી.એસ.એફ.સી. તથા અંકલેશ્વર સ્ટેશનને શણગારતાં એમના મ્યુરલો જોનારની આંખને ઠારે છે.

જયંતભાઈની કલાકૃતિઓ ન્યૂ દિલ્હીની લલિતકલા અકાદમી તથા ગુજરાત નૅશનલ ગૅલેરી ઑવ્ મૉડર્ન આર્ટ (ન્યૂ દિલ્હી) ઉપરાંત હૈદરાબાદ મ્યૂઝીઅમ, મેક્સમુલર ભવન, તાજ હોટેલ, ચંદીગઢ મ્યૂઝીઅમ, એર ઇન્ડિયા વગેરે સંસ્થાઓના અમૂલ્ય કલાસંગ્રહોમાંય સ્થાન પામી છે. વિદેશી કલાપારખુઓ પણ જયંતભાઈની કલાકૃતિઓને હસ્તગત કરવાની તક જતી કરતા નથી.

લલિતકલા અકાદમી ન્યૂ દિલ્હી દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તક આઝાદી પછીનાં પચીસ વર્ષની ચિત્રકલા 'Indian Print Making'માંય જયંતભાઈનો ઉલ્લેખ ઉમળકાભેર કરવામાં આવ્યો છે, ખાસ કરીને એમનાં ગ્રાફિક્સ બાબતે.

જયંતભાઈને પુરાણા કિલ્લા, મહેલો, ગુફા-મંદિરો, ડુંગરાઓ, રણપ્રદેશો, સરોવરો, નદીઓ, નદીઓ-સરોવરોના ઘાટ, ગ્રામીણ લોકો, પશુ-પંખીઓ ને વૃક્ષો-વેલીઓ તરફ ભારે લગાવ. આ બધું ચીતરવાનું ય એમને ગમે.

એમના વિષયો જેટલું જ વૈવિધ્ય એમનાં માધ્યમોની પસંદગીમાં જોવા મળે. તેઓ કૅનવાસ ઉપરાંત સિમેન્ટ, ઍલ્યુમિનિઅમ, સિરેમિક, ટેરા કોટા, કાષ્ટ જેવાં માધ્યમોને કુશળતાથી પ્રયોજી શકે છે. તેઓ જલરંગો અને તૈલરંગોને એકસરખી સહજતાથી વાપરી શકે છે. તેઓ વોટર અને ઑઈલ પેઈન્ટિંગ ઉપરાંત ગ્રાફિક, વુડકટ, કોલોગ્રાફી, ફોટોગ્રાફી, ગાર્ડન ડિઝાઈનિંગ, ફાઉન્ટન ડિઝાઈનિંગ તથા ડોર ડિઝાઈનિંગ ક્ષેત્રે પણ પ્રભાવક પ્રદાન કરી રહ્યા છે.

નર્મદે જેમ કલમને ખોળે માથું મૂકીને કહેલું હવે તારે ખોળે છું એમ જયંતભાઈએ એમની જાતને પીંછીઓને શરણે ધરી દીધી છે. ટાઈમ્સ ઑવ્ ઇન્ડિયા જેવા માતબર દૈનિકે એમને સામે ચાલીને એમના સ્ટાફમાં જોડાવા આમંત્રણ પાઠવેલું. એ આમંત્રણ પણ જયંતભાઈએ ઠુકરાવી દીધેલું, કે જેથી કરીને એમની પીંછી અન્ય કોઈની શેહશરમ રાખ્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે ને નિર્બંધપણે એમના કૅનવાસ પર વિહરતી રહે. આમ સ્વૈરવિહારી રહેવા બદલ એમને ક્યારેક આર્થિક ભીંસમાંય મુકાવું પડયું હશે.

મુંબઈમાં એક વાર તાજની ગૅલેરીમાં જયંતભાઈએ વન-મૅનશો ગોઠવેલો. શોના છેલ્લા દિવસ સુધી એક પણ ચિત્રનું વેચાણ થએલું નહીં. ગૅલેરીનું ભાડું, વડોદરાથી મુંબઈ આવવાજવાનો ખર્ચ, ચિત્રોને

મહાવવાનો ને લાવવા લઈ જવાનો ખર્ચ. આ બધો ખર્ચ ક્યાંથી કાઢવાનો? જવા માટેના ભાડાના પૈસા ય કોઈ પાસેથી ઉછીના લેવા પડવાના! જયંતભાઈ હતાશ થઈ ગયા એમનાં ચિત્રો જોવા તો ઘણાં આવેલાં ને એમની કલાકૃતિઓના વખાણ પણ એ બધાંએ ભરપેટ કરેલાં પણ વખાણ-મોઢાથી કંઈ પેટનું ભેગું થોડું થઈ શકવાનું હતું! એ ખીંટીઓ પરથી ચિત્રો ઉતારીને પોટલામાં બાંધવાની પેરવી કરતા હતા ત્યાં એક વિદેશી પર્યટક એમનો શો જોવા આવી ચડ્યો. ચિત્રોને બે-ત્રણ વાર નિહાળીને એ જપાની પર્યટકે જયંતભાઈને કહ્યું: 'આ બધાં ચિત્રો મેં ખરીદી લીધાં. એમની કિંમત બોલો.'

જયંતભાઈને તો પેલા જપાની પર્યટકમાં ભામાશાનાં દર્શન થયાં હશે! એમનાં ચિત્રો ખરીદનારાઓમાં જપાનીઓ ઉપરાંત અમેરિકા, યુરોપ અને કેન્યાવીસ-ઓ પણ ખરા.

રાજસ્થાનમાં આવેલ પુષ્કરનો પ્રવાસ ખેડ્યા પછી તેઓ આ રમણીય સ્થળના પ્રેમમાં પડી ગયા હોય એમ લાગે. પુષ્કરના ઘાટ પર સ્નાન કરતાં ગ્રામીણ સ્ત્રી-પુરુષો કોઈ નાહીને કપડાં બદલતું હોય કોઈ ભીનાં કપડાંને હવાની ફરફરમાં સૂકવવા મથતું હોય, પુષ્કરના જળની સપાટી પર ઊડાઊડ કરતાં પક્ષીઓ આ બધું એમણે ભરપેટ ચીતર્યું છે. ઢોલકને તાલે નર્તન કરતાં લોક પર એ વારી ગયા છે ને એમના સપ્તરંગી લેબાસમાં એમણે એ બધાંને એમના કેનવાસ પર નાચતાં કરી દીધાં છે. ઉપરાંત પુષ્કરને કાંઠે ઊભેલાં મંદિરો, એમની ઘંટડીઓની સાંકળો ગ્રહીને ઝૂલતાં વાંદરાનેય એ એમના કેનવાસ ઉતારવાનું ચૂક્યા નથી. ને દૂરસુદૂર સુધી પથરાયેલા રણની છાતી પર પવનની લહેરોએ આંકેલી ઓકળિયોને તો જયંતભાઈ કોઈ શાસ્ત્રીય રાગમાં તાન-આલાપની જેમ માણતા રહે છે.

જયંતભાઈની સર્જનપ્રક્રિયા પણ આગવી છે. તેઓ વહેલી સવારના રંગો અને કેનવાસ લઈને બેસી જાય. ચીતરવાનું આરંભતાં પહેલાં તેઓ ટેપરેકોર્ડર પર રાજસ્થાની લોકસંગીતની કેસેટ વગાડવી શરૂ કરી દે. એ સંગીતના સૂરે અને તાલે એ ભાવવિભોર થઈને માનસિક રીતે પુષ્કર સરોવરના ઘાટ પર પહોંચી જાય. પુષ્કરના માહોલમાં સ્ફુરતો ને વિસ્તરતો કોઈ રાગ એમનામાં પ્રવેશે ને આમ અદ્‌ભુત સંગીતમય ચિત્રોનું સર્જન તેઓ દ્વારા થતું રહે.

જયંતભાઈ રંગોને હૃદયમાં ઘૂંટીને કેનવાસ પર ઉતારે છે. તેઓ એક રંગ પર બીજાને ગોઠવીને તથા એકની બાજુમાં બીજાને મૂકીને એ રંગોને વધુ પ્રભાવક બનાવે છે. બીટની ભીતરનો ઘેરો લાલ ફૂલદાણનો ગાઢો પીલોનનો નયનરમ્ય લીલો, વર્ષાનાં ભીનાં વાદળોનો ઘેરો ભૂખરો પારિજતાના ફૂલની ડાળખીનો નારંગી ને મરણપ્રસંગે શોકગ્રસ્ત મહિલાઓએ પહેરેલ સાડલાનો કાળો રંગ જયંતભાઈના ભાવતા રંગો છે. આ સિવાયના રંગોય એ અજમાવતા રહે છે ક્યારેક.

જયંતભાઈ બેન્દ્રેને હાથે ઘડાયા છે. એમણે દ્વિપરિમાણમાં રંગોને પ્રયોજ્યા છે. એમણે વિષયવસ્તુને લક્ષમાં રાખીને ચિત્રો બનાવ્યાં છે. તેઓ એબ્સ્ટ્રેક્ટ ચિત્રો દોરવાથી દૂર રહ્યા છે. નટુભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો જયંતભાઈ અભિવ્યક્તિવાદી છે. એમણે કલાસર્જન કરતાં આકારોને મરડ્યા છે, પણ વિકૃત કર્યા નથી. આકારોનું સ્ટ્રક્ચર (બંધારણ) જાળવીને એમણે એ બધા સાથે રમત કરી છે. તેઓ માધ્યમના ફલક પર એકથી વધારે સપાટીઓ ઊભી કરીને નવાં નવાં પોત ઊભાં કરે છે. એમનાં ચિત્રો રંગોથી મઘમઘતાં હોય.

ચિત્રોનું નિર્માણ આરંભતાં પહેલાં જયંતભાઈ એ વિષેનું કોઈ આયોજન અગાઉથી વિચારી રાખતા નથી. તેઓ બસ એમ જ ચિત્ર દોરવાનું શરૂ કરી દે છે. ને ચિત્રને એની મેળે જ વિકસવા વિસ્તરવા દે છે. જયંતભાઈ પાસે સ્લાઈડ્ઝનોય સારો સંગ્રહ છે. એમણે સ્લાઈડ્ઝ શોય ઘણા કર્યા છે. તેઓ કેમેરા પાસેથીય સારું કામ લઈ શકે છે.

એમની કલાકૃતિઓમાં એમના ગુરુ બેન્દ્રેનો પ્રભાવ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જોવા મળવાનો. એ રીતે જયંતભાઈ બેન્દ્રેસ્કૂલના કલાકાર લેખાય.

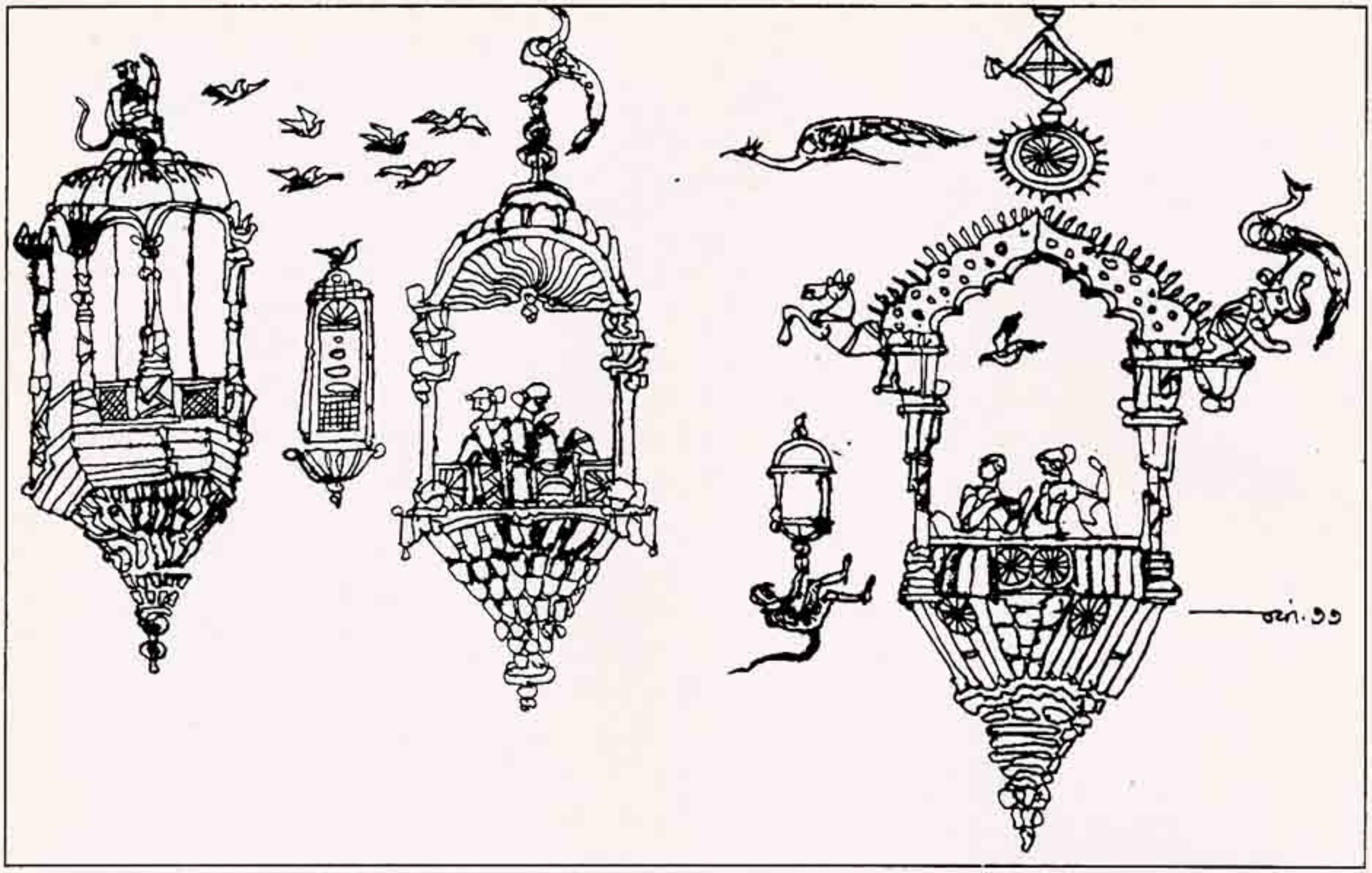
જયંતભાઈને એમના કામથી સંતોષ છે. આજકાલ ચિત્રકલાના થઈ રહેલા વ્યાપારીકરણથી તેઓ ખિન્ન છે. આજના મોટાભાગના ચિત્રકારોમાં એમને કલા માટે સમર્પણની ભાવનાને બદલે ધંધાદારી-વૃત્તિ વિશેષ જણાય છે. આવા વલણથી યુક્ત એવા કેટલાક અપવાદરૂપ કલાકારો છે એનો જયંતભાઈને આનંદ પણ છે. જયંતભાઈને ચિત્રકલા ઉપરાંત સંગીત, નૃત્ય, પ્રવાસ-પર્યટનોનોય ભારે શોખ છે. એમને ધાર્મિક કર્મકાંડોમાં લગારે શ્રદ્ધા નથી. છતાં ચિંતન, ધ્યાન, યોગ જેવા વિષયોમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. ચિત્રકલાક્ષેત્રે જેમ તેઓ ફ્રી લાન્સર રહ્યા છે એ જ રીતે માનસિક રીતે પણ તેઓ મુક્ત રહ્યા છે. એમને કોઈની કંઠી પહેરવાનું રુચતું નથી.

વાન ગોગ, અમૃતા શેરગીલ, એન.એસ. બેન્દ્રે, એલ ગ્રેકો, પિકાસો તથા દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી, ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોર, અને ગુલામ મહંમદ શેખ ને કનૈયાલાલ યાદવની કલાકૃતિઓના જયંતભાઈ ભારે ચાહક અને પ્રશંસક છે.

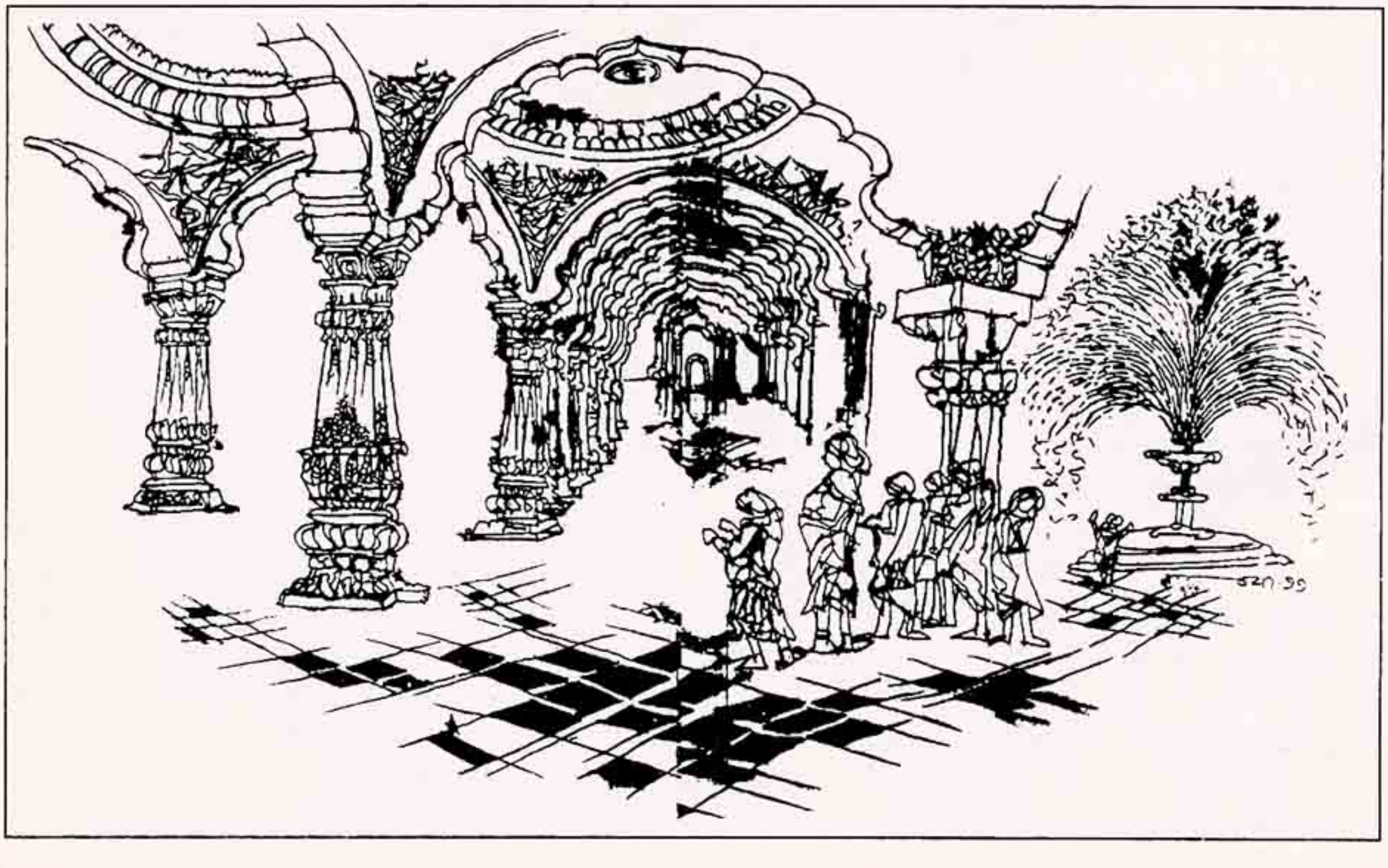
પોણા છ ફૂટ આસપાસની ઊંચાઈ, એકવડિયો બાંધો, અંગેઅંગમાં સ્ફૂર્તિ, સાઠની ઉંમરેય સોળ વર્ષના યુવાનનો જુસ્સો ને તરવરાટ, ખુમારી પણ એવી. બોલવા બેસે ત્યારે કોઈનીય સાડાબારી રાખ્યા વિના એમને જે કહેવું હોય તે કહી નાખે. એમના અવાજમાંય આત્મ-વિશ્વાસ રણકતો હોય. એક કલાકાર માનવી તરીકેની આ છે એમની પહેચાન.

એમના વર્તન-વહેવાર પણ નર્યા સરળ, સ્વાભાવિક, ક્યાંય ડોળ, દંભ

(અનુસંધાન પૃ. ૧૧૨)

કેટલાંક ત્વરિતાલેખન : જયન્ત પરીખ

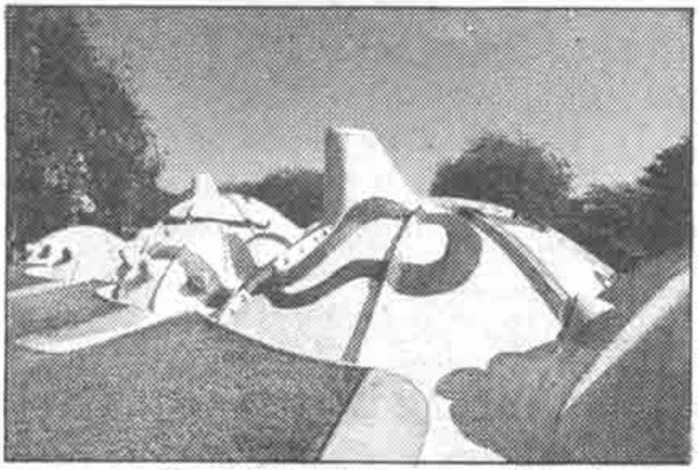

વિશ્વવિખ્યાત અમદાવાદની ગુફામાં બાળકલાનો વર્કશૉપ તથા ગુફા વિશે

થોડા સમય પૂર્વે વિશ્વવિખ્યાત સુંદર સ્થાપત્યના નમૂના સમી અમદાવાદની ગુફા મધ્યે બાળકોના સર્જનાત્મક વર્કશૉપમાં ચારથી ચૌદ વર્ષની વયનાં બાળકોની તૈયાર થયેલી કલાકૃતિઓનું દ્વિતીય પ્રદર્શન બાજુની જાણીતી હરવિટ્ઝ ગૅલરીમાં યોજાયું. આ વર્કશૉપનાં સંચાલકો અને માર્ગદર્શકો હતા કલાકાર મહેન્દ્ર કડિયા અને મહેરબહેન કરકરિયા. સર્જાયેલી કૃતિઓમાંથી કેવળ ચુનંદી કૃતિઓનું જ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. જુદાં જુદાં માધ્યમ જેવાં કે ડ્રાઈ પેસ્ટલ, ચારકોલ, જળરંગોની કૃતિઓ તથા ગ્રાફિક વિભાગમાં મોનો પ્રિન્ટ્સ, લિનોકટ, કોલોગ્રાફી, કોલાજકૃતિઓ પ્રદર્શિત કરાઈ હતી. વળી, સાંપ્રત ઇલેક્ટ્રોનિક યુગની કમ્પ્યૂટરકલાની - ડિજિટલ કલાની - બાળકોએ સર્જેલી આકર્ષક તેજસ્વી રંગો તથા રૂપો અને પોતવાળી કૃતિઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

સૌથી ધ્યાનપાત્ર હતાં બાળકોએ તેમની કોમળ અંગુલિઓના સ્પર્શથી સર્જેલાં માટીનાં સર્જનાત્મક નાનાં શિલ્પો, જે ફરસ પર પ્રદર્શિત કરાયાં હતાં. તેમાં ટેરાકોટા પ્લૅટ્સ પણ હતી.

અમદાવાદની ગુફા : વર્ષ ૧૯૯૧-'૯૨માં ખુલ્લી મુકાયેલી આધુનિક સ્થાપત્યક્ષેત્રે ખૂબ જ જાણીતી અને ચર્ચા પામેલી હુસેન-દોશી ગુફા. સેપ્ટ કૅમ્પસના કુદરતી, રમ્ય વાતાવરણમાં કલારસિકો તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ખાસ મુલાકાત લેવા જેવું સ્થળ બન્યું છે. સંજોગોવશાત્ અહીં કેટલાક પ્રસંગો બનવાથી આ ગુફાનું નામ બદલીને 'અમદાવાદની ગુફા' રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગુફામાં છાયા-પ્રકાશની લીલાવાળું ગૂઢ, અલૌકિક વાતાવરણ સર્જાયું છે. તેમાં છેલ્લા દોઢ વર્ષથી મહેન્દ્ર કડિયા તથા મહેરબહેન કરકરિયા સતત વર્કશૉપની કલાપ્રવૃત્તિ સાથે નિકટ-પણે સંકળાયેલાં છે. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ ઘણાં બાળકોની સુષુપ્ત સર્ગશક્તિ બહાર આવી છે.

અમદાવાદની ગુફાનું બહારનું સ્થાપત્ય તથા ત્યાંનાં પરિવેશ

અહીંના રમ્ય અને મુક્ત વાતાવરણમાં બાળકલાકારોને કોઈ બંધન કે સંકોચ વિના કલાસર્જનનો અનેરો આનંદ આવે છે.

શાળાઓમાં બાળકો માટે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમને શાળા-શિક્ષણમાં જે રીતે ચુસ્તપણે વળગી રહેવામાં આવે છે તેને બદલે ઉદારમતવાદી તથા સાંપ્રત સમયમાં નવી ટેક્નોલૉજિનો જે વિકાસ થયો છે તેનો કલાત્મક વિનિયોગ કરી તેમને વિવિધ માધ્યમોમાં પ્રયોગશીલ અને સર્જનાત્મક બનાવે તેવું કલાશિક્ષણ પ્રદાન કરવાનો આ વર્કશૉપ-નો મુખ્ય હેતુ રહ્યો છે.

રિનિ ધુમલનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન

તાજેતરમાં એન. આઈ.ડી. જેવી વિશ્વ-વિખ્યાત સંસ્થામાં નવી ઊઘડેલી આર્ટ ગૅલરીના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે વડોદરાના તથા રાષ્ટ્રિય કક્ષાએ નામના મેળવનાર સ્ત્રી કલાકાર રિનિ ધુમલનાં કૅનવાસ પર, ગ્લાસ પર તથા પેપર પર સર્જાયેલાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાયું.

મૂળ બંગાળમાં જન્મેલા રિનિએ વડોદરામાં કૉલેજ ઑવ્ ફાઇન આર્ટ્સમાં ચિત્રકલામાં એમ.એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. હાલમાં તેઓ ચિત્રકલા વિભાગમાં સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. તેમનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો પૅરિસ, સ્પેન, જર્મની તથા ભારતની જાણીતી કલાવિથિઓમાં યોજાયાં. તેમનાં ગ્રુપ શો તથા આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રદર્શનો પણ નોંધપાત્ર છે. ૧૯૮૨થી શરૂ કરી ૧૯૯૯ સુધીમાં તેમણે ગૌરવપ્રદ વર્કશૉપ તથા કૅમ્પમાં સક્રિય ભાગ લીધો. તેમણે ગોલ્ડ મેડલ, નૅશનલ ઍવૉર્ડ ઉપરાંત જાણીતી સંસ્થાઓની સ્કોલરશિપ તથા ફેલોશિપ મેળવી છે.

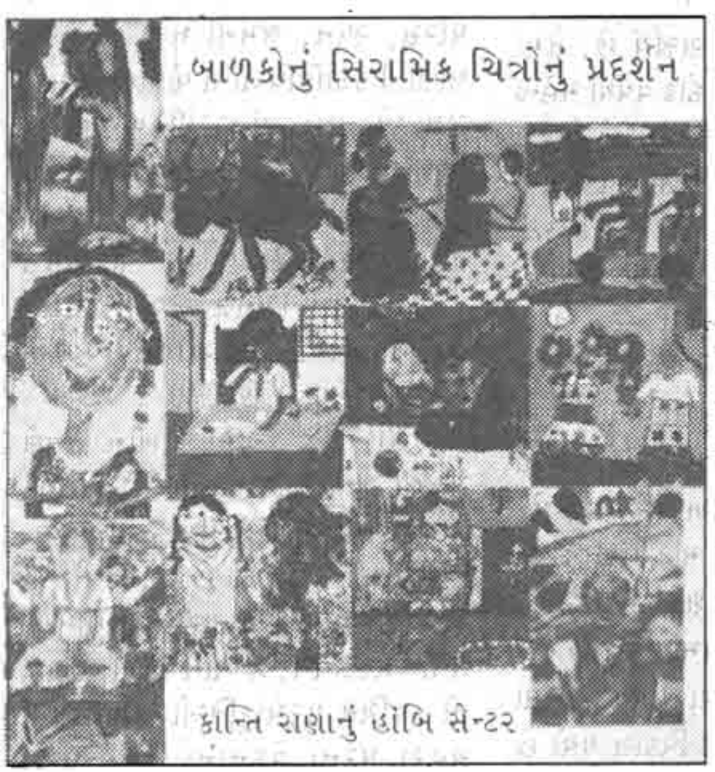
'સ્ત્રી'ને જ કેન્દ્રમાં રાખીને તેમણે સર્જેલી આકૃતિપ્રધાન કૃતિઓ આધુનિક ચિત્રકોશમાં નિજી શૈલીમાં તથા અભિ-વ્યક્તિમાં સર્જાયેલી છે. તેમાં તેમની આધુનિક ભારતીય નારીની સ્થિતિને, તેના અસ્તિત્વને, પ્રશ્નોને સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા તો ક્વચિત્ પુરુષાકૃતિઓ દ્વારા તેમના ચહેરા પરના વેદનાના ભાવ દ્વારા,

રિનિ ધુમલનું ચિત્રાલેખન

એક્સ્પ્રેસિવ આંખો દ્વારા તથા કેટલાંક પિકાસોની માનવાકૃતિઓની અસર હેઠળનાં ચિત્રો દ્વારા વાચા આપી છે. પેપર પર કરેલાં ડ્રૉઈંગ રૈખિક સૌંદર્યથી ધબકે છે. ગ્લાસ પરનાં ચિત્રો આ માધ્યમની તેમની સૂઝ દર્શાવે છે.

કાન્તિ રાણાનું હૉબિ સેન્ટર

વડોદરાના કાન્તિ રાણાના સુખ્યાત હૉબિ સેન્ટરમાં અભ્યાસ કરતાં છથી તેર વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોનાં સિરામિક (માટીકામ) ચિત્રોનું પ્રદર્શન તાજેતરમાં હૉબિ સેન્ટરમાં યોજાયું હતું. આ સેન્ટરે હંમેશાં બાળકોમાં પડેલી સર્ગશક્તિને, કલ્પનાશક્તિને વિકસાવવાને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અહીંના બાળચિત્રકારો તેમની સર્જનાત્મક કૃતિઓ દ્વારા હિંસા. વિનાશ-વિહીન જગતને અભિવ્યક્ત કરે છે. અહીં બાળકો તેમની સર્જનાત્મકતા ચિત્રો, શિલ્પો અને રમકડાંના સર્જન દ્વારા કરે છે. આ સેન્ટરને તેથી સ્વાભાવિક રીતે દેશ-પરદેશનાં ઇનામો પ્રાપ્ત થયાં છે. તેનું લિસ્ટ લાંબું છે.

બાળકોનું સિરામિક ચિત્રોનું પ્રદર્શન
કાન્તિ રાણાનું હૉબિ સેન્ટર

સિરામિક ચિત્રો સિરામિક ટાઇલ્સ પર (નળિયામાં) તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. બાળચિત્રકાર સર્વપ્રથમ પેપર પર ચિત્ર આલેખે છે અને તેને ટાઇલ્સ પર ટ્રેસ કરે છે. ટાઇલ્સ પર ચિત્રો કરવા માટે ખાસ રંગો વાપરવામાં આવે છે. રંગો સુકાયા પછી શેડિંગ કરવામાં આવે છે. ત્રણ દિવસ પછી આ ટાઇલ્સને ભઠ્ઠીમાં પકાવવા માટે મૂકવામાં આવે છે. દરેક રંગને અલગ અલગ ટેમ્પરેચર આપવાનું હોવાથી રંગોની પસંદગીને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. બાર કલાક પછી તેને ઠંડા કરવામાં આવે છે. પરિણામે ટાઇલ્સ પર સુંદર ગ્લેઝ્ડ ચિત્રો તૈયાર થાય છે. આ ચિત્રો આકૃતિપ્રધાન છે. કાન્તિ રાણા માને છે કે બાળકો પાસે તેજસ્વી સર્જન કરાવવા માટે નિરીક્ષણ, વૈચારિક પ્રક્રિયા અને અભિ-વ્યક્તિની આવશ્યકતા છે. તેમનું સમગ્ર કુટુંબ સેન્ટરના કાર્યમાં સંલગ્ન છે.

- બંસીલાલ દલાલ

અનુ.| કલાવાર્તા |પૃ.૧૦૯થી

આડંબર ન વર્તાય. પોતે જેવા છે એવા જ આપણી સમક્ષ પેશ આવે. પોતે મોટા કલાકાર છે એવી સભાનતાથી જયંતભાઈ સદંતર મુક્ત.

જયંતભાઈના શૈશવકાળ દરમિયાન એમનાંમાં ઘણીવાર મગજની સ્થિરતા ગુમાવી બેસતાં એવે ટાણે એમનાં ફોઈ માની ગરજ સારતાં. જયંતભાઈનાં ફોઈએ જ એમને પાળી-પોષીને મોટા કર્યા એમ કહીએ તો ચાલે. ફોઈનું આ ઋણ જયંતભાઈએ એમનુ ઘડપણ પાળીને ને અંત સુધી એમની સેવાચાકરી કરીને યથાશક્તિ ચૂક્તે કરી દીધું છે.

છેલ્લે વડોદરામાં મારા એક સંબંધીને ત્યાં જયંતભાઈને મળવાનું થએલું. ત્યારે મે જરા ઠપકાભર્યા સૂરમાં એમને કહેલું. 'જયંતભાઈ આમ છેક હાથ હલાવતા આવ્યા ત્યારે તમારી એકાદ સ્કેચબુક લેતા આવવું હતું ને! મારા સંબંધીઓને તો એ જોવા-માણવાનો લાભ મળત!'

'સ્કેચબુક લાવવાનું તો ભુલાઈ જ ગયું. વાંધો નહીં, લાવો એક કાગળ ને સ્કેચપેન' એમણે કહ્યું.

કાગળ અને સ્કેચપેન હાજર કરાયાં, એટલે એમણે તો દોરવા માંડ્યું. પાંચ-સાત મિનિટમાં તો સ્કેચ તૈયાર. એ સ્કેચમાં વૃક્ષ એની ડાળે બાંધેલા હીંચકેથી ઝૂલતું બાળક, વૃક્ષને થડે વળગેલું વાંદરું, વૃક્ષની બાજુમાં વળી એક ઝરૂખો, એને માથે ગહેકતો મોર, ઝરૂખાની અડખેપડખે ઘોડો અને હાથી પણ ગોઠવાઈ ગએલા. એમના સ્કેચની રેખાઓમાં વીજળીના ચમકારાની ગતિશીલતાનો અહેસાસ પણ અમને સૌને થયો. જયંતભાઈને વિદેશ જવાની તક પણ સાંપડેલી. એમણે જો કે એ તક જતી કરેલી. બાંધણી જેવા એક નાનકડા ગામના એક સાધારણ જૈન પરિવારમાં જન્મેલો છોકરો સર્કસમાં જોડાવાનાં સપનાં સાકાર કરવા નીકળેલો એ આજે ક્યાંનો ક્યાં પહોંચી ગયો છે! સર્કસના એરિનામાં અંગ- કસરતના ખેલોને બદલે કેનવાસ કે એવા માધ્યમ પર પોતાની પીંછી કે અન્ય ઉપકરણ દ્વારા એની રોમેન્ટિક શૈલીમાં અવનવી કલાકૃતિઓ સર્જીને એ કલાપ્રેમીઓનું મનોરંજન કરી રહ્યો છે છેલ્લા ચાર દાયકાઓથી.

હજી આવતાં ઘણાં વર્ષો સુધી આપણને જયંતભાઈ પાસેથી વધુ ને વધુ ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓ સાંપડતી રહેવાની છે એમ એમના તંદુરસ્ત સ્વાસ્થ્યને જોઈને કહી શકાય, ખાતરીપૂર્વક. - હરિત પંડ્યા.

ગ્રાહકોને વિનંતિ : પત્રવ્યવહાર કે લવાજમ મોકલતી વખતે આપનો અંગ્રેજી મૂળાક્ષર સાથેનો ગ્રાહકનંબર અને પૂરું સરનામું લખવું અનિવાર્ય છે. મનિ ઑર્ડરની સ્લિપમાં ગ્રાહક-નંબર અને પૂરું સરનામું લખવાનું રહી ન જાય એની ચોકસાઈ રાખવી.

ચિત્રકાર શ્યાવક્ષ ચાવડા

જ્યારે પણ વાજિંત્રો સાથે નૃત્ય કરતાં પાત્રો કે કાર્યક્રમો જોવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, હરહંમેશ આવાં પાત્રોને તેની લાક્ષણિકતાઓ સાથે સફેદ કાગળ ઉપર રેખાંકનરૂપે જન્માવનાર ચિત્રકાર શ્રી શ્યાવક્ષ ચાવડાની યાદ તાજી થઈ આવે છે.

તેઓનો જન્મ દક્ષિણ ગુજરાતના નવસારી ગામમાં ૧૯૧૪માં થયો હતો. ૧૯૩૫માં સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ મુંબઈની સર જે.જે. સ્કૂલ ઑવ્ આર્ટ, ૧૯૩૮ કલાશાળાનો ડિપ્લોમા, વધુ કલાભ્યાસ માટે ૧૯૩૭થી ૧૯૩૯ ઇંગ્લંડમાં રહ્યા, ફરી પાછા ૧૯૫૫માં લંડનમાં રહીને નૅશનલ ગૅલરીના જાણીતા ચિત્રસંરક્ષણવિદ્ હેલમૂટ રૂહમાન પાસે ચિત્રોની સારસંભાળ-સુધારણાનો અભ્યાસ કર્યો.

પોતાનાં ચિત્રોમાં રંગોની વિવિધતા લાવનારા આ ચિત્રકાર સ્વભાવે સાદા, ઓછાબોલા અને મોટા ભાગે શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરતા, કૂરતું અને પહેરણ એ તેમનો સદાનો પહેરવેશ. મુંબઈની મેટ્રો ટૉકિઝની પાસે આજે જ્યાં ઝવેરી બ્રધર્સનો શો રૂમ છે તે મકાનના ચોથે માળે તેઓ રહેતા. પરિવારમાં પત્ની ખુરશીદ, દીકરી જેસ જેને લોકો જ્યોતિ કહીને પણ બોલાવતા, અને સ્થપતિ દીકરા પરવેઝ સાથેનું કુટુંબ. તેમના ઘરના મુલાકાતીઓને તેમનું ઘર પરદેશની અસરવાળા પારસી કુટુંબના ઘર કરતાં ભારતીય ધાર્મિક વિચારવાળા સજ્જનનું લાગતું. ડ્રૉઈંગરૂમમાં તેમનાં ચિત્રો, નૃત્યની તસ્વીરો સાથે ભગવત્ગીતા, જે કૃષ્ણમૂર્તિ, ભારતીય ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અને ભારતીય સ્થળોનાં પુસ્તકો જોવા મળતાં. નાની સીડી મારફત ઉપર જવાતું. ત્યાં ધાબા ઉપર એક મોટો ખંડ હતો, જેમાં અડધા ભાગમાં નૃત્ય કરવા માટેની જગા અને બાકીના અડધા ભાગમાં શ્રી ચાવડાની ચિત્ર કરવા માટેની ઇઝલ, કેનવાસ, સ્કેચ બુકો, પુસ્તકો વગેરેની સૃષ્ટિ જોવા મળતી.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન ચિત્રકળામાં ઉપયોગી બધાં જ કુશળ તત્ત્વોની જાણકારી તેમણે મેળવી હતી. રેખાંકન એ તેમની પસંદગીનું ક્ષેત્ર હતું. તેમનું રેખાંકન ખૂબ જ સૂચક, લયબદ્ધ અને પાત્રોની ભાવમુદ્રાઓને વાચા આપતું હોય છે. રેખાંકન સાથે રેખાઓ ક્યારેક જાડી-પાતળી તેમજ વણાંકવાળી ચીતરતા અને સાથે રંગોના હળવા લસરકાથી ચિત્રોને વધારે માધુર્ય આપતા. ઓછા રેખાંકનથી પણ તેઓ નૃત્યકારની કે સંગીતકારની લાક્ષણિકતા ઉપસાવી શકતા અને આ રીતે મુંબઈના કલાસમુદાયમાં તેમનાં ચિત્રોએ લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી એકધારી ચાહના અને નામના મેળવી.

પોતાના અભ્યાસ-શોખ માટે તેઓ ઘણું ભ્રમણ કરતા, માછલીઓના અભ્યાસ માટે તારાપોરવાળા માછલીઘર જવું, પ્રાણીઓના અભ્યાસ માટે ઝુ અથવા તબેલાઓમાં જવું અને મરઘાં-બતકાં માટે તે પોતાના ફાર્મમાં લોનાવલા જતા, કૂકડાઓ તેમને ઘણા પ્રિય હતા. તે દોરવામાં તે એટલા તલ્લીન બની જતા કે પરિવારને પણ ભૂલી જતા, એટલે સુધી કે કૂકડાઓના ચિત્રોનું એક પ્રદર્શન ભરેલું અને સીરીઝનું નામ 'મૅજેસ્ટિઝ' રાખેલું.

શ્રી ચાવડા જબરા ઘુમક્કડ હતા. પ્રવાસ દરમિયાન ખજુરાહો, ભોપાલનું લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, જાવાસુમાત્રાનાં રામાયણનાં પાત્રો તેમજ કથાનકમાં વપરાતાં મહોરાંઓનાં અસંખ્ય રેખાંકન કરેલાં. ૧૯૪૮માં આસામની સરકારે તેમને ત્યાંના આદિવાસીઓની જીવનશૈલી, પહેરવેશ, ઘરેણાં વગેરેનાં ચિત્રો દોરવા માટે આમંત્રણ આપેલું, ત્યારે ૨૦૦૦ કીલોમિટરનો પ્રવાસ જીપ મારફતે કરીને તેમણે સંતોષજનક પ્રદાન કરેલું. જે આજે પણ ઘણાં-બધાં સામયિકો તેમજ આસામ સંગ્રહાલયમાં સંરક્ષિત છે. નૃત્યકાર ઉદયશંકરના એક જલસામાં તાંડવનૃત્યના દૃશ્યથી પ્રભાવિત થઈને લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી તેમણે નૃત્ય અને નૃત્યાંગનાઓનાં ચિત્રો-રેખાંકન દોર્યાં, દેશપરદેશના નૃત્યકારો કે વાદકોનો કાર્યક્રમ હોય ત્યારે તેઓ સ્કેચબુક અને નાની ટૉર્ચબેટરી સાથે પહોંચી જતા. ક્યારેક સ્કેચબુકો બતાવીને પ્રવેશ મેળવવાનો વારો પણ આવતો, આવા કાર્યક્રમમાં તેઓ દરેક

નૃત્યાંગના (સ્કેચ)
- શ્યાવક્ષ ચાવડા

સાંજે ૫૦થી ૧૦૦ સ્કેચ દોરતા.

આઝાદી પછી ચિત્રકલામાં અભિગમ અને દર્શકવર્ગનો રસ બદલાયો; અખબાર, સામયિકો, પરદેશભ્રમણ વગેરેથી અસર અનુભવાઈ, જેની ૧૯૬૦ આસપાસનાં શ્રી ચાવડાનાં પ્રદર્શનો અને ચિત્રો પર પણ પડી. વિવેચકોએ તેમનાં ચિત્રોને એકસરખાં કહ્યાં, નવીનતાનો અભાવ છે તેવી છાપ ઊભી કરી. તેના ફળસ્વરૂપે શ્રી ચાવડાએ ચિત્રકામમાં તેમનો ઝોક બદલ્યો. થોડાંક અર્વાચીન અસરવાળાં, થોડાંક તાંત્રિક અસરવાળાં, થોડાંક ભૌમિતીક અસરવાળાં ચિત્રોનો તેમનો કાળ શરૂ થયો, પણ તેમાં તેઓ પહેલાં જેવી અસર જન્માવી શક્યા નહીં. સંસ્થાઓ માટે મ્યુરલ ચિત્રો પણ કર્યાં, જેમાં ઇન્ડિયન ઍરલાઈન્સ, તાતાનાં ઔદ્યોગિક ગૃહ અને નેશનલ સેન્ટર ફૉર પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ મુખ્ય છે.

શ્યાવક્ષ ચાવડા ચિત્રમાં ચોક્સાઈ લાવવા માટે પ્રથમ નાનાં ચિત્રો કરી તેનાં રેખા, રંગ, અને વિચાર તેમજ રચના પાકી કરી લેતા અને પછી જ કૅનવાસ ઉપર કામ શરૂ કરતા. અસંખ્ય રેખાંકનો કરવામાં અને પરિભ્રમણમાં તેમના પગમાં તેમજ હાથની આંગળીઓમાં ભાઠાં પડી ગયેલાં જ્યારે તેઓ બતાવતા ત્યારે જોનારાઓ ચકિત થઈ જતા. ઘણા બધા ભારતીય કાલાકારો ઉપર તેમના કામની અસર પડેલી, જેમાં શ્રી પ્રદ્યુમ્ન તન્ના ને મુખ્ય ગણી શકાય.

આવા આ સદીના મહાન ગુજરાતી સજ્જન ચિત્રકાર આપણી વચ્ચે નથી પણ તેમનું ચિત્રકામ, રેખાંકનો વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મ્યૂઝીઅમ લંડન, બુડાપેસ્ટ મ્યૂઝીઅમ, હંગેરી, નેશનલ ગૅલરી ઑવ્ મૉડર્ન આર્ટ ન્યૂ દિલ્હી, વડોદરાનું મ્યૂઝીઅમ, નાગપુર સંગ્રહાલય અને અસંખ્ય કલાનાં શૉખીન ઘરોમાં જળવાએલાં છે. બહુ ઓછાને ખબર હશે કે વર્ષો પહેલાં અમદાવાદમાં કાલુપુરની ટ્યુટોરિયલ સ્કૂલમાં તેઓએ ચિત્રશિક્ષક તરીકેની સેવાઓ આપેલી તેમનાં પ્રદર્શનો અમદાવાદ, મુંબઈ, ઈન્ડોનેશિયા, સીંગાપુર, લંડન, પૅરિસ, જુરીચ અને ન્યૂ યોર્કમાં યોજાએલાં અને ખૂબ જ લોકપ્રિય બનેલાં. ભારતીય લલિતકલા અકાદમીએ ચિત્રસભર તેમની એક પુસ્તિકા પણ બહાર પાડેલી છે, જેમાં તેમનું સર્જન અને જીવનવર્ણન છે. રેખાંકનની દુનિયાના બેતાજ બાદશાહ શ્રી શ્યાવક્ષ ચાવડાને આજના કલાયુગના સુવર્ણકાળમાં રેખાઓ ભરેલા પ્રણામ! - ગજેન્દ્ર શાહ

અનુ.] કંકાવટી [પૃ.૧૦૯થી

અનુ.] કંકાવટી [પૃ.૧૦૯થી

કરી, જેને કારણે સંગઠનમાં મતભેદ ઊભા થયા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમાં ફૂટ પણ પડી. સામા પક્ષે યુદ્ધની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે સરકારને દેશની સ્ત્રીઓનો સહકાર અનિવાર્ય જણાયો. લગભગ તે જ અરસામાં અમેરિકા અને કૅનેડામાં સ્ત્રીઓને મતદાનનો હક બહાલ કરવામાં આવ્યો હતો. છેવટે ઇંગ્લંડના તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી લૉઈડ જ્યોર્જે સ્ત્રીસંગઠનનાં નેતાઓ સાથે વાટાઘાટો કરી અને ૧૯૧૭માં સંસદે દેશની સ્ત્રીઓને મતદાનનો હક આપવા અંગેનો ખરડો પસાર કર્યો. શરૂઆતમાં ૩૦ વર્ષ અથવા તેનાથી વધુ ઉંમર ધરાવતી સ્ત્રીઓને જ આ હક આપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ૧૯૨૮માં તે કલમ સુધારવામાં આવી અને પુરુષોની જેમ ૨૧ વર્ષ અથવા તેનાથી વધુ ઉંમર ધરાવતી દેશની દરેક સ્ત્રીને પણ મતદાનનો હક આપવામાં આવ્યો. આ લડતમાં તેમની પુત્રી ક્રિસ્ટોબેલનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર રહ્યો હતો.

યુદ્ધ દરમિયાન (૧૯૧૪-'૧૮) 'વૉર બેબિઝ' એટલે કે અનૌરસ બાળકોની જે સમસ્યા ઊભી થઈ હતી તેના નિરાકરણ કાજે પણ એમિલીને ઝુંબેશ ઉપાડી. તેમણે પોતે ચાર અનૌરસ બાલિકાઓ દત્તક લીધી અને યુદ્ધમાંથી પાછા આવેલા ઘવાયેલા સૈનિકો તથા સાંસર્ગિક રોગોના શિકાર બનેલા સૈનિકોને લંડનના જે દવાખાનામાં શુશ્રૂષા અપાતી હતી ત્યાં નર્સ તરીકે તેમણે નોકરી સ્વીકારી.

૧૯૨૮માં એમિલીન પૅન્કહર્સ્ટ સર્વસ્વીકૃત ઉમેદવાર તરીકે સંસદની ચૂંટણીમાં ઊભાં રહ્યાં ખરાં, પરંતુ ચૂંટણી પહેલાં જ ૧૪ જૂન, ૧૯૨૮ના રોજ લંડન ખાતે તેમનું અવસાન થયું.

લંડનના જે સ્થળે એમિલીને દાયકાઓ પહેલાં નારીદાસ્યનિષેદ આંદોલનની શરૂઆત કરી હતી તે જ સ્થળે ૧૯૩૦માં તેમનું બાવલું મૂકવામાં આવ્યું જેનું અનાવરણ રૂઢિચુસ્ત પક્ષની સરકારના તત્કાલીન વડાપ્રધાન સ્ટેન્લી બોલ્ડવિનના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

તેમનું આત્મચરિત્ર 'માઈ ઓન સ્ટોરી' ૧૯૧૪માં પ્રકટ થયું હતું. તેમની પુત્રી સિલ્વિયાએ તેમનું જીવનચરિત્ર ૧૯૩૫માં પ્રકાશિત કર્યું છે. ('વિશ્વવિહાર'માંથી)

ગવારનું રાયતું

બરડ કે ઘરડી ગવારની શીંગોને ફેંકી ન દેતાં તેને બાફી નશો કાઢી, કટકા કરો. તેમાં દહીં નાખી, જરૂરી મસાલો નાખી, રાઇને ઝીણી લસોટી અંદર નાખી હલાવી દો, ઉપર કોથમીર અને કોપરું ભભરાવીને પીરસો.

* અર્જુન અને હળદરનું ચૂર્ણ અડધી-અડધી ચમચી બે ચમચી ગુલાબજળમાં મિશ્ર કરી ચહેરા પર લેપ કરવાથી ખીલ અને ખીલના ડાઘ મટે છે.

સાહિત્યસંપર્ક

જેમની આ માસમાં પુણ્યતિથિ છે તે

ઉર્દૂના સુપ્રસિદ્ધ શાયર

જોશ મલીહાબાદી

'જોશ મલીહાબાદી'ના ઉપનામથી પ્રખ્યાત થયેલ ઉર્દૂના કવિનું જીવન ભારે ચડતી-પડતીથી સભર રહ્યું હતું. કવિ તરીકે સવિશેષ જાણીતા થયેલા

હોવાની સાથોસાથ તત્ત્વજ્ઞાની, વિદ્વાન અને નીતિજ્ઞ પણ હતા. એમનો જન્મ ઉત્તરપ્રદેશના અવધ વિસ્તારના મલીહાબાદ ખાતે તા.૫ ડિસેમ્બર ૧૮૯૮ના રોજ એક ઉચ્ચ પઠાણ ખાનદાન પરિવારમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ તો હતું શબ્બીર હસન ખાઁ. એમના વડદાદા ફકીર મોહમ્મદ 'ગોયા' અમીસ હૌલાની સેનામાં ઘોડેસવારોના કાફલાના ઉપરી તથા સારા સાહિત્યકાર પણ હતા. એમના દાદા મોહમ્મદ અહમદ ખાઁ અમહદ તથા પિતા બશીર અહમદ ખાઁ બશીર પણ સારા કવિ હતા. એક તરફથી આમ તેમને કાવ્યશક્તિ વારસામાં મળી હતી તો બીજી તરફથી સામંતી કઠોર વાતાવરણ પણ પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારે અહં, સ્વેચ્છાચાર, તાનાશાહી અને આત્મશ્લાઘાની ઉચ્ચ સ્તરીય બોલબાલા હતી. એ એટલે સુધી કે જો કોઈ વ્યક્તિ કદાચ સલામ કરવાની ભૂલી જાય તો તેને સાટકા-કોરડા મારી મારીને તેની ચામડી ઊતરડી નખાતી હતી.

કવિ જોશે પ્રાથમિક શિક્ષણ હુસેનાબાદ, લખનૌ અને અલીગઢમાં પ્રાપ્ત કર્યા બાદ આગ્રાની સેન્ટ થેન્સ કૉલેજમાંથી સિનીઅર કેમ્બ્રિજ ડિપ્લોમા મેળવ્યો હતો. એ ઇ.સ. ૧૯૨૫માં હૈદરાબાદના 'દાસલ તાજુમા'માં દાખલ થયા અને ત્યાં તેમને તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ અને વિદ્વાન લેખકો સાથે સંપર્ક થવા પામ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ દિલ્હી ગયા ને ત્યાં પ્રકાશન વિભાગના વડા બન્યા ને સરકારી સામયિક 'આજકલ'ના તેઓ સંપાદક થયા. એ પછી ઈ.સ. ૧૯૫૬માં ઉર્દૂ વિકાસ બોર્ડના સાહિત્યકાર-પરામર્શક બનીને તેઓ પાકિસ્તાન જતા રહ્યા હતા. પણ ત્યાં ગયા પછી તેમને પાકિસ્તાનનું અસલી સ્વરૂપ પરખાયું. પાકિસ્તાન સરકારે કવિની ઘણી ફજેતી કરી.

એમણે ઉમરખય્યામ અને પછી હાફીજની શાયરીનો અભ્યાસ કર્યો. બંને શાયર નૈતિક ને ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને પાખંડ ને ઢોંગ સમજતા અને તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાની શીખ લોકોને પ્રબોધતા હતા. સદ્‌ભાગ્યે સંજોગવશાત્ ૧૯૧૮માં મુહમ્મદ મુસ્તકીને ભારતની આઝાદીની મહત્તાથી વાકેફ થવા માટે આ શાયરને અમદાવાદ ખાતે કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં હાજરી આપવા મોકલ્યા હતા અને ત્યાં તેમની મુલાકાત ગાંધીજી સાથે થવા પામી. શાયરને મૌલાના આઝાદની સાથે જોઈને ગાંધીજી ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. પછી તો ત્યાં આ શાયરને વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના મુહમ્મદ અલી, મૌલાના શૌકત અલી વગેરે રાષ્ટ્રભક્ત આગેવાનો સાથે સંપર્ક-પરિચય થવા પામ્યો. પંડિત નેહરુ તો શાયરને ભેટી જ પડ્યા. ત્યાર પછી કેટલાક મહિના બાદ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી આ શાયર ભારતના આઝાદી-આંદોલનમાં કૂદી પડ્યા.

તેઓ ઉર્દૂના સુવિખ્યાત શાયર હતા. એમણે ગઝલો, રૂબાઈયો, ને નઝમો ભિન્નભિન્ન વિષયો પર લખી છે ને વળી ઉર્દૂ શાયરોને માર્ગદર્શન પણ સુપેરે આપ્યું છે. એમનાં કાવ્યો અને ગદ્યનો સંગ્રહ ઈ.સ. ૧૯૨૦માં 'રૂહે અવધ'નામથી પ્રકટ થયેલો છે. એમની અન્ય પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ 'શોલા-ઓ-સુબ', 'યાદોં કી બારાત' અને 'શાયર કી રાતેં' મુખ્યત્વે છે. 'યાદોં કી બારાત' એમનો ચર્ચાસ્પદ સંસ્મરણગ્રંથ છે. એનો હિંદી અનુવાદ થયો છે, પણ મૂળ ઉર્દૂ ગ્રંથ પાકિસ્તાન સરકારે જપ્ત કરેલો છે. પાકિસ્તાનમાં રહેતા હોવા છતાં એ પૂરેપૂરા હિંદુસ્તાની હતા. એમને ભારત માટે સાચી લગની હતી અને પાકિસ્તાન ગયા છતાં તેઓ અવારનવાર ભારત આવ્યા કરતા હતા.

શાયર તરીકે તેમણે અંગ્રેજ હકૂમત વિરુદ્ધ જોશીલી શાયરી દ્વારા ભારતના યુવાનોને પ્રેરણા આપી હતી. જુઓ એમની નઝમ -

ભારત કી જમીં કો હમ નાપાક ન હોને દેંગે,
ઇસકે દામન કો કભી ચાક ન હોને દેંગે.
તુઝકો જીતે હૈં તો ગમનાક ન હોને દેંગે,
ઐસી ઇક્સીર કી યૂં ખાક ન હોને દેંગે.
જીમેં ઠાની હૈ યહી, જીસે ગુજર જાયેંગે,
કમ સે કમ વાદા કરતે હૈ કિ મર જાયેંગે.

તેમનું કવિત્વ અને વ્યક્તિત્વ પ્રેમથી સભર હતું. પોતાની પ્રિયતમાની યાદમાં બેચેન ને ઉદાસ બનેલા એ કવિની પંક્તિઓ જુઓ :

દિલ સે બીતે દિનોંકી યાદ મિટાઓ,
ન તો અબ ખુદ રોઓ ન મુઝકો રુલાઓ.
ભૂલ જાઓ કહી-સુની બાતેં
ન તો વો દિન હૈ અબ ન વો રાતેં,
અબ ન વો મોડ હૈ, ન વો ગલિયાં.
ઇસ જહાં સે ગુજર ચુકા હૂં મૈં,
અબ યે સમઝો કિ મર ચુકા હૂં મૈં.
ઇસ દુનિયાકો ઔર અબ ન સતાઓ,
અબ મુઝે ભુલકર ન યાદ આઓ.

કવિ તરીકે તેમનામાં દૂરંદેશી દીર્ઘદૃષ્ટિ અનન્ય હતી. આજે તો આપણે ત્યાં સર્વત્ર લાંચરુશ્વત, ચોરી, ભ્રષ્ટાચાર, મોંઘવારી ને ચોરબજારી વ્યાપક છે, પણ એમના જમાનામાં ય કવિએ સારો એવો કટાક્ષ કરતાં લખેલું :

યે હવન, યે ચોરબાજારી, યે મહૅંગાઈ યે ભાવ,
રાઈ કી કીમત જો જબ પરબત તો ક્યોં ખાએ ન તાવ.
અપની તનખ્વાહ કે નાલેમેં હૈં પાની આધ પાવ,
ઔર લાખોં ટન કી ભારી અપને જીવન કી હૈ નાવ.
જબ તક રિશ્વત ન લે દાલ ગલ સકતી નહીં
નાવ તનખ્વાહ કે પાની મેં તો ચલ સકતી નહીં.
લોગ ફિર ભી કહતે હૈં રિશ્વત લેના છોડિયે.

કવિ જોશ માનતા હતા કે હિંદુ-મુસલમાન એક ખુદાના બાળક ને ભાઈ-ભાઈ છે. તો પછી સાંપ્રદાયિક ભેદભાવ શા માટે? એમના 'હબ્બે વતન' અર્થાત્ દેશપ્રેમ નામક કાવ્યમાં એમણે ગાયું છે :

મહજબી ઈખલાક કે જજબે કો ઠુકરાતા હૈ જો,
આદમી કો આદમી કા ગોસ્ત ખિલાવાત હૈ જો
ફર્જ ભી કરલૂં કિ હિંદુ હિંદ કી સસવાઈ હૈ,
લેકિન ઈસકો ક્યા કરું ફિર ભી વો મેરા ભાઈ હૈ.
બાજ આયા મૈં તો ઐસી મજહબી તાઉન સે,
ભાઈયોંકા હાથ તર હો ભાઈયોં કે ખૂનસે.
સબસે પહલે મર્દ બન અપને હિંદોસ્તાં કે વાસ્તે,
હિંદ જાગ ઉઠે તો ફિર સારે જહાં કે વાસ્તે.

કવિવર ટાગોર પ્રત્યે કવિ જોશને ઘણો આદર હતો. એક વાર દિલ્હી નગરપાલિકામાં કવિ ટાગોરને માનપત્ર એનાયત કરવાનો ઠરાવ નામંજૂર થવા પામ્યો હતો ત્યારે કવિ જોશે લખ્યું હતું :

આહ અયિ ટાગોર! તૂં ક્યો હિંદમેં પયદા હુઆ?
સચ બતા, તું કિસ અદા યે મુલ્ક પર શયદા હુઆ?
જહલકા દરિયા હૈ ઔર નાકદ્રિયોંકી લહર હૈ -
શાયરે હિંદોસ્તાં હોના યહ ખુદાકા કહર હૈ,

કવિએ લખેલ 'યાદોં કી બારાત' પુસ્તક જ્યારે છપાયું ત્યારે પાકિસ્તાનમાં ભારે ઊહાપોહ મચવા પામ્યો હતો. ધાર્મિક આગેવાનોએ કહ્યું : 'આ પુસ્તક તો ઇસ્લામના અપમાનરૂપ છે.' બીજા કેટલાક લોકોએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા : 'આ માણસ તો ભારતની પ્રશંસા કરે છે, એ ભારતીય છે.'

કવિ જોશ એમના અંતિમ દિવસોમાં ત્રાસી ગયા હતા. એમને માટે શરાબનો સહારો જ તાકાત સમો થઈ પડેલો. તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૨ના રોજ એમનું દુઃખદ નિધન થવા પામ્યું. શાયર જોશ મલીહાબાદી ઉર્દૂ સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલ શાયરીના જન્મદાતા તરીકે આપણે ત્યાં સદૈવ યાદ રહેશે. - **ડૉ. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્'**

——અવલોકન——

કવિતાની પ્રતીતિ

શ્રી રમણભાઈ બી. પટેલનો સુપુષ્ટ કાવ્યસંગ્રહ નામે 'પ્રતીતિ' તાજેતરમાં જ પ્રકટ થયો છે. આમ તો રમણભાઈ પટેલ અત્યારે ઉદ્યોગક્ષેત્રે સિદ્ધિને પામેલા છે. પરન્તુ ત્યારે એટલે કે એમના વિદ્યાર્થીકાળમાં, આ સદીના પાંચમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં, તેઓ મુખ્યત્વે વિદ્યોપાસના અને કાવ્ય-

ઉદ્યોગ કરતા ત્યારે સિદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિથી પર રહી ગાંધીવાદી ગુજરાતી અસ્મિતા અને ગાંધીયુગીન ગુજરાતી કવિતાથી તે પૂરા પ્રભાવિત થઈ કાવ્યો કરતા. આથી સ્વાભાવિક જ છે કે તત્કાલીન ભાવ-ભાવનાસૃષ્ટિ અને કાવ્યલયબાની એમનામાં પડઘાતી રહી હોય. જમાને જમાને કાવ્યસ્વરૂપ અને અભિ- વ્યક્તિની તરાહોમાં પલટા આવતા રહેતા હોય છે. પણ એ પલટાતાં પરિમાણો વચ્ચે જે કાવ્યતત્ત્વ લઈને આવે છે તે રચના લાંબો કાળ આસ્વાદ્ય બને છે. શ્રી રમણભાઈનાં આ કાવ્યોમાં, ઉપરકથિત પ્રભાવને બાજુએ રાખીએ તો કેટલુંક સનાતન આસ્વાદ્ય તત્ત્વ મળી રહે છે.

આ સંગ્રહમાં એમની નાનીમોટી થઈને લગભગ ૨૦૦ જેટલી કાવ્યરચનાઓ સંગૃહીત થઈ છે. એમાં સૉનેટ, ગીત, મુક્તક જેવું પ્રકાર-વૈવિધ્ય છે તો પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુ, દેશપ્રેમ જેવા સનાતન વિષયોનું પણ વૈવિધ્ય છે. સુન્દરમ્-ઉમાશંકરીય અસર વર્તાય છે તો પૃથ્વી છંદના સુચારુ ઉપયોગમાં બળવન્તરાય ઠાકોરનો પ્રભાવ પણ અછતો રહેતો નથી. કવિતા એમને ક્યાંથી મળે છે તેનો સંકેત જાણે 'કોણ કવિતા?'માં આપણને પણ મળે છે :

'વહી ત્યારે ધોતી ઉરતરડને દિવ્ય સરિતા
પુકારી ઊર્મિઓ ખિલખિલ હસી : 'કોણ કવિતા?'
વિખેર્યો એ ગીતે વિહત ઉરનાં વાદળ તહીં
દુઃખો-મુશ્કેલીઓ મુજ પથ-મશાલો બની રહી!'

તો વળી 'કવિતાને' નામક સૉનેટ-સપ્તકમાં અંતે કહે છે :

'પ્રિયા! મધુરતા ઢળે અમી ભરેલ ચૈતન્યની!
સ્ફુરંત તવ દિવ્ય જ્યોત તિમિરેય માંગલ્યની!
તું જાગતિક ક્રંદનેય સ્થિર જ્યોત ઉત્ક્રાન્તિની!'

કવિતામાં આમ તેમણે મધુરતા-માંગલ્યનો ભાવ સરળતાથી અને સબળતાથી વહાવ્યો છે. જે જીવનનો અભિગમ છે તે જ અહીં કવિતામાં વ્યક્ત થયેલો ભાવનાભિગમ માણવા મળે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહેલું કે મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે. જાણે આ વાતનો પડઘો રમણભાઈ એમના એકપંક્તિ મુક્તકમાં આ પ્રમાણે પાડી રહે છે :

'પેગામ છે અમ તણો અમ જિંદગાની...'

અને ઉપર જે ઉત્ક્રાન્તિની વાત કરી તે થાય કઈ રીતે? વળી એ એકપંક્તિ મુક્તકમાં જણાવે છે : 'વિયોગ, દુઃખ ને વિનાશ શુભચિહ્ન ઉત્ક્રાન્તિનાં.'

શ્રી રમણભાઈનાં આ કાવ્યોમાં દિલ-સચ્ચાઈ અને છંદોલયસફાઈ કોઈ પણ ભાવકને આકર્ષ્યા વગર રહેશે નહિ. - ધી.પ.

('પ્રતીતિ', પાકું પૂઠું, ડિમાઈ સાઈઝ, પૃષ્ઠ ૧૯૦, વિતરક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, મૂલ્ય રૂ.૧૦૦)

૯૦૦ વર્ષ પછી સુરતમાં ગ્રંથયાત્રા

સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિએ વ્યાકરણનો અમૂલ્ય ગ્રંથ રચ્યો હતો. સિદ્ધરાજના નામમાંથી 'સિદ્ધ' અને પોતાના નામમાંથી 'હેમ' શબ્દ લઈ એ ગ્રંથનું નામ એમણે 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ રાખેલું. આ ગ્રંથ એટલો બધો સમૃદ્ધ અને વ્યાકરણની એટલી બધી વિસ્તૃત માહિતી ધરાવતો હતો કે સિદ્ધરાજ એનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો. સિદ્ધરાજે આ મહાગ્રંથને હાથીની અંબાડી ઉપર મૂકીને એના સન્માનાર્થે આજથી ૯૦૦ વર્ષ ઉપર પાટણની

ગેરીઓમાં ગ્રંથયાત્રા કાઢી હ . એ ગ્રંથયાત્રામાં વિદ્વાનો અને ગ્રામજન સાથે સિદ્ધરાજ પોતે અડવાણા પગે પાટણની શેરીઓમાં ચાલતો નીકળ્યો હતો.

બરાબર ૯૦૦ વર્ષ પછી આ દૃશ્ય સુરતની શેરીઓમાં ફરી પાછું જોવા મળ્યું.

શ્રી નાનુભાઈ નાયક અને શ્રી જનક નાયક દ્વારા સંચાલિત સુરતની બે પ્રકાશન સંસ્થાઓ 'સાહિત્ય સંગમ' અને 'સાહિત્ય સંકુલ' સુરતમાં એક અનોખા પુસ્તકમેળાનું આયોજન કર્યું હતું અને તેના એક ભાગ રૂપે સુરતના લેખકો, પત્રકારો, ચિત્રકારો, સાહિત્યરસિકો વગેરેના સહકારથી આ ગ્રંથયાત્રાનું આયોજન થયું હતું.

સુરતના ખ્યાતિપ્રાપ્ત કવિ-વિવેચક ડૉ. જયન્ત પાઠકે આ ગ્રંથયાત્રાની વિધિવત્ શરૂઆત કરી હતી. અતિથિવિશેષ સુરત મહાનગરપાલિકાના મેયર શ્રી ભીખુભાઈ બોઘરા હતા. જાણીતા લેખક-પત્રકાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિભાગના વડા ડૉ. શશિકાન્ત શાહ, જાણીતા પત્રકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત પુરોહિત, પ્રા. હકૂમતરાય દેસાઈ, પ્રા. મકુેશ કૉન્ટ્રાક્ટર, નાટ્યકાર શ્રી રજની શેઠ તથા શ્રી નાનુભાઈ નાયક, શ્રી જનક નાયક અને અન્ય અનેક લેખકો, પત્રકારો, ચિત્રકારો તથા સુરતના અનેક સાહિત્યરસિકો આ ગ્રંથયાત્રામાં જોડાયા હતા.

કવિ-વિવેચક ડૉ. જયન્ત પાઠકે આ યાત્રાની સરાહના કરતાં જણાવ્યું હતું કે આવી ગ્રંથયાત્રાઓ લોકસમૂહની પુસ્તકો પ્રત્યેની લાગણી તો વ્યક્ત કરે જ છે, સાથે સાથે પુસ્તકો આપણા સાચા મિત્રો છે એવી સંસ્કારવૃત્તિ પણ એમાંથી પ્રકટ થાય છે.

ગ્રંથયાત્રાના પ્રારંભે ગજરાજની અંબાડીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો ચારે વેદોની પ્રતિકૃતિ આરૂઢ કરવામાં આવી હતી. સાથેની બગીમાં નર્મદની છબિ સાથે તેમનાં પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરાયાં હતાં. તેની સાથેની બગીમાં કમળમાં સરસ્વતીની મૂર્તિ પ્રદર્શિત થઈ હતી. સાહિત્યરૂપી દીવાદાંડીના પ્રતીક તરીકે એક દીવાદાંડી બીજા વાહનમાં ઊભી કરવામાં આવી હતી અને તેની ચારે તરફ ગુજરાતના જાણીતા લેખકોની છબીઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી. અન્ય વાહન ઉપર પણ સરસ્વતીની મોટી છબી પ્રદર્શિત કરી ગુજરાતના લગભગ તમામ લેખકોનાં પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરાયાં હતાં. પુસ્તકો અંગેનાં સૂત્રોવાળાં બૅનરો ઉપરાંત સુરતની અનેક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો પુસ્તકો અંગેનાં સુંદર સૂત્રોવાળાં બૉર્ડ લઈને યાત્રામાં ચાલતા હતા. ગ્રંથયાત્રામાં વીર કવિ નર્મદ, ઉમાશંકર તથા રાજેન્દ્ર શાહ વગેરેનાં ગીતોની કૅસેટ વગાડાતી હતી.

'સાહિત્ય સંકુલ'ના શ્રી જનક નાયકે પુસ્તકમેળાનું પણ અનોખી રીતે આયોજન કર્યું હતું. વિશાળ કાનજીભાઈ હૉલમાં અનેક વિષયનાં હજારો પુસ્તકો તો પ્રદર્શિત થયાં જ હતાં, ઉપરાંત ગુજરાતના તમામ લેખકોનાં વિવિધ સાહિત્યપ્રકારનાં પુસ્તકો

પણ પ્રદર્શનમાં રજૂ થયાં હતાં. પુસ્તકો અંગેનાં સુંદર સૂત્રોનાં અનેક બોર્ડોથી પુસ્તકમેળાનું સુશોભન કરવામાં આવ્યું હતું. ઉપરાંત પુસ્તકમેળામાં પરદેશોની જેમ એક 'પ્રવચન કૉર્નર' રાખવામાં આવ્યો હતો, જેમાં દરરોજ જુદા જુદા વિષયો ઉપર શહેરના જાણીતા સાહિત્યકારોનાં વક્તવ્યોનું આયોજન કરાયું હતું. શહેરનાં અસંખ્ય નાગરિકોએ પુસ્તકો જોતાં જોતાં આ 'પ્રવચન કૉર્નર'માંથી સુરતના સર્વશ્રી પ્રા. હકૂમતરાય દેસાઈ, ડૉ. શશિકાન્ત શાહ, નાટ્યકાર શ્રી રજની શેઠ, લેખક-પ્રકાશક શ્રી નાનુભાઈ નાયક, પ્રા. શ્રી મુકેશ કૉન્ટ્રાક્ટર, વિવેચક-લેખક ડૉ. અશ્વિન દેસાઈ, ડૉ. કેતન ઝવેરીનાં પ્રવચનો ઉપરાંત કવિશ્રી નયન દેસાઈનાં સ્વરચિત કાવ્યો સાંભળવાનો લહાવો લીધો હતો.

૧૯૯૮નાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિકો

(અ) બાળવિભાગ : વિભાગ-૧ કાવ્ય : પ્રથમ ઇનામ - રૂ. ૫૦૦૦ 'પાંદડે પોઢ્યાં પતંગિયાં', લેખક - ધનસુખલાલ પારેખ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'સૂરજ આંખો ખોલે રે', લેખક - રમેશ ત્રિવેદી. **વિભાગ-૨ વાર્તા :** પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'શ્રેષ્ઠ બાળ- વાર્તાઓ', લેખક - હરીશ નાયક; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'બટુકડી બોધ-કથાઓ', લેખક - 'અની' (મિસ્ત્રી). **વિભાગ-૩ નાટક :** પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'નાટક નાટક રમતાં', લેખક - તરલા મહેતા; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ કોઈ નહીં. **વિભાગ-૪ ચરિત્રાદિ :** પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'પરાગની નોંધપોથી', લેખક - મોહનભાઈ શં. પટેલ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'જરા યાદ કરો કુરબાની', અંશુ જોષી.

(બ) પ્રૌઢવિભાગ : વિભાગ-૧ નવલકથા : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'તત્ત્વમસિ' લેખક - ધ્રુવ ભટ્ટ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'મેરુયજ્ઞ' લેખક - રામચન્દ્ર પટેલ. **વિભાગ-૨ : ટૂંકી વાર્તા :** પ્રથમ ઇનામ - રૂ. ૫૦૦૦ 'પર્દમા પર્દિમની', લે. - ગુલાબદાસ બ્રોકર; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'સુગંધિત પવન', લેખક પ્રવીણસિંહ ચાવડા. **વિભાગ-૩ નાટક-એકાંકી નાટક :** પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'સ્પૉટ લાઇટ', લેખક -

સર્જકસૃષ્ટિ : વ્યંગદૃષ્ટિ

[કેરિકેચર : નિર્મિશ ઠાકર]

શબ્દમાં ગહેકી રહ્યા છે મોરલા,
ભાવના મારી ઢળકતી ઢેલ છે. - **શયદા**

મારા સંજોગોને ટીકાકાર જો!
શ્વાસ લઉં છું એય કમ સાહસ નથી! - **અમીન આઝાદ**

વિનોદ અધ્વર્યુ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'મંદોદરી', લેખક - વર્ષા અડાલજા.

વિભાગ-૪ હાસ્ય વ્યંગ્ય-કટાક્ષ : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'ચકાકાર ચતુષ્કોણ', લેખક - નિર્મિશ ઠાકર; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'ફૂટેલી આંખ', લેખક - નવનીત સેવક.

વિભાગ-૫ નિબંધ અને પ્રવાસ : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'ઘરવખરી', લેખક - મનોહર ત્રિવેદી; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'અંધારખંડની આરપાર', લેખક - અરુણા ચોકસી.

વિભાગ-૬ કવિતા : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'મનહર અને મોદી', લેખક - મનહર મોદી; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'છુટ્ટી મૂકી વીજ', લેખક - મનોહર ત્રિવેદી.

વિભાગ-૭ વિવેચન : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'સાભિપ્રાય', લેખક - રમણ સોની; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'તથા', લેખક - સતીશ વ્યાસ.

વિભાગ-૮ સંશોધન, ભાષા-વ્યાકરણ : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'સહજ-સુંદર-કૃત 'ગુણરત્નાકર છંદ', સંશોધક - કાન્તિભાઈ બી. શાહ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'સભાપર્વ', સંશોધક - અંબાદાન રોહડિયા - રતુદાન રોહડિયા.

વિભાગ-૯ આત્મકથા-રેખાચિત્ર-પત્ર, જીવનચરિત્ર-સત્યકથા (સંયુક્ત) : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'પ્લેટફોર્મ નંબર ચાર', લેખક - હિમાંશી શેલત; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ.૩૦૦૦ 'મોટી બા', લેખક - યોગેશ જોષી.

વિભાગ-૧૦ લોકસાહિત્ય : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'ચૌદ લાંક', લેખક - પ્રેમજી પટેલ; દ્વિતીય ઇનામ - રૂ. ૩૦૦૦ 'સિંધી લોકકથાઓ', લેખક - જેઠો લાલવાણી.

વિભાગ-૧૧ અનુવાદ : પ્રથમ ઇનામ - રૂ.૫૦૦૦ 'ખામોશી', અનુ. અનિલા દલાલ; દ્વિતીય ઇનામ રૂ. ૩૦૦૦ 'પરમાપ્રકૃતિ શ્રી શારદામણિ', અનુ. મોહનદાસ પટેલ.

ગુજરાતી ભાષાનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોનાં પારિતોષિકના નિર્ણય માટે સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, રઘુવીર ચૌધરી, જયંત પાઠક, રતિલાલ બોરીસાગર, સતીશ વ્યાસ, પ્રિયકાન્ત પરીખ, પ્રવીણ દરજી, નરેશ વેદ, બળવંત જાની, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, રતિલાલ નાયક, સુધાબહેન પંડ્યા અને શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદીએ પરામર્શક તરીકે સેવાઓ આપી હતી.

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ને 'ગૌરવ પુરસ્કાર'

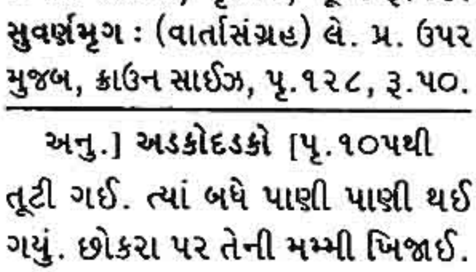
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રતિવર્ષ મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારની સુદીર્ઘ સાહિત્યસેવાઓ અને તેમના નોંધપાત્ર પ્રદાનને બિરદાવવા 'ગૌરવ પુરસ્કાર' અર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વર્ષે ખ્યાતનામ નવલકથાકાર અને કેળવણીકાર શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ને આ 'ગૌરવ પુરસ્કાર'થી સન્માનવાનો નિર્મય કરવામાં આવ્યો છે. 'દર્શક'ને રૂ. ૨૫,૦૦૦, શાલ અને સન્માન-પ્રતીકથી નવાજવામાં આવશે.

પ્રાપ્ત પ્રકાશનો

વિના સંકોચે : આ પુસ્તકના લેખક શ્રી ધનુભાઈ મહેતાએ પોતાના વડીલોને યાદ કરીને તેમના સંદર્ભેનાં વિવિધ સંભારણાંને ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે. પ્ર. ડૉ.નિકુંજ મહેતા અને ડૉ. ગ્રીષ્મા મહેતા, ૧૦, 'બાલગિરિજા', સાકેત બંગલોઝ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫ ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૨૮૮, મૂલ્ય રૂા.૧૧૦. **મહાપ્રયાણ :** (નૃત્ય- નાટિકાઓ) લેખક શ્રી ધનુભાઈ મહેતાએ આ પુસ્તકમાં ૧૦ નૃત્ય-નાટિકાઓને કાવ્યબદ્ધ કરી છે. પ્ર. ભારતીબહેન નાયક, હસુમતી બી. મહેતા ટ્રસ્ટ, 'કંકાવટી', યુનિવર્સિટી કેમ્પસ, પાણીની ટાંકી સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૧૨૪, મૂલ્ય રૂ.૬૦. **કન્યા :** (કાવ્યબદ્ધ કથાનક) લે. ગોવિન્દભાઈ, પ્ર. મિહિર મહેતા, બી-૩૩, પ્રિયદર્શિની એપાર્ટમેન્ટ્સ-૨, બોડકદેવ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫ ક્રાઉન સાઈઝ, પૃ.૧૧૨, મૂલ્ય રૂા.૩૬. **મહર્ષિ વ્યાસ :** (કાવ્યબદ્ધ કથાનક: લે.પ્ર. ઉપર મુજબ, ક્રાઉન સાઈઝ, પૃ.૨૨૪, મુલ્ય રૂ. ૭૫. **કાવ્યછટા :** (દીર્ઘકાવ્ય વિવેચનો) લે. પ્ર. જયંત કોઠારી, ૨૪, નેમિનાથનગર, સુ.મં. માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫ ક્રાઉન સાઈઝ, પૃ.૧૭૨, રૂા.૫૦. **પ્લૅટો-ઍરિસ્ટોટલ લૉંજાઈનસની કાવ્યવિચારણા :** લે. જયંત કોઠારી, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧ ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૧૫૬, મૂલ્ય રૂ.૮૦. **સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની આધુનિક કૃતિવિવેચનમાં પ્રસ્તુતતા :** લે. જયંત કોઠારી, પ્ર. મુંબઈ યુનિવર્સિટી/ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧ ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૧૩૦, મૂલ્ય રૂ. ૬૪. **ભગવાન સ્વામિનારાયણ :** લે. વીણા શાહ, પ્ર. સંસ્કાર સાહિત્ય-મંદિર, ૧૯૨૫, રૂપાણી દીવડી પાસેની ગલીમાં સરદારનગર, ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૧ ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૩૬, મૂલ્ય રૂ.૧૦. **ઘરમાં બાલમંદર :** લે. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ, પ્ર. ઉપર મુજબ, ક્રાઉન સાઈઝ, પૃ.૭૨, મૂલ્ય રૂ.૨૦. **સૂરજ આંખો ખોલે રે** (બાળકાવ્યો) : લે. રમેશ ત્રિવેદી, બ્રહ્મપોળ, કડી - ૩૮૨૭૧૫, પ્ર. પોતે, ડિમાઈ સાઈઝ, પૃ.૩૨, મૂલ્ય રૂ.૧૬. **સુવર્ણમૃગ :** (વાર્તાસંગ્રહ) લે. પ્ર. ઉપર મુજબ, ક્રાઉન સાઈઝ, પૃ.૧૨૮, રૂ.૫૦.

અનુ.] **અડકોદડકો** [પૃ.૧૦૫થી તૂટી ગઈ. ત્યાં બધે પાણી પાણી થઈ ગયું. છોકરા પર તેની મમ્મી ખિજાઈ. તેણે જોરથી છોકરાને ધોલ મારી. ને વઢવા લાગી. છોકરો જોર-જોરથી રડવા લાગ્યો. આ બધી ધાંધલ થઈ તેથી તની દવાખાનાની અંદર આવ્યો. જોયું તો ચારે બાજુ પાણી જ પાણી! હજી પેલી સ્ત્રી તેના છોકરાને લડતી હતી.

દાદા : 'બહેન! એ તો બાળક છે. એમાં આટલું બધું વઢવાનું શું? જુઓ,

બૉલથી માટલી તૂટી

મારા આ નાનકડા દીકરાએ માટલી ફોડી નાખી તે સારું જ થયું. માટલી બહુ જૂની થઈ ગઈ હતી. તે હવે નવી મૂકીશું.'

પેલો છોકરો હજી રડતો હતો. દાદાએ વ્હાલથી તેને ઊંચકી લીધો ને કબાટમાંથી બિસ્કીટ કાઢી તેને આપ્યાં. નયનભાઈએ બધું સાફ પણ કરી નાખ્યું. તનીને થયું : 'કહેવું પડે દાદાને! મેં તો તરુને તે દિવસે કેવી મારેલી? તરુ તો મને દૂધ આપવા આવતી હતી. તેના પગમાં પગલૂછણિયું ભરાયું ને દૂધ ઢોળાઈ ગયું. ને હું તો તેના પર તૂટી જ પડેલો. અરેરે! બિચારી તરુ! એ પછી પણ તે રોજ મને દૂધ છેક મારા ઓરડામાં આપી જાય છે. ને હું?...' તે ધીમે રહી દાદા પાસે ગયો ને તેમનો હાથ પકડી લીધો. થોડી વારે પેલાં બહેન ગયાં. દાદાએ શાંતિથી બાકીનું કામ આટોપ્યું. નયનભાઈને કહે, 'હું હમણાં આવું છું.' કહી તે ઉપર ગયા. પાછળ તની પણ ઉપર ઘરમાં ગયો. દાદા બાને કહે : 'નીચેની ગોળી તૂટી ગઈ છે. ઘરમાં હોય તો મુકાવો નહીં તો ચાલુ પાણિયારામાંથી મુકાવો.' બા તે વખતે શાક સમારતાં હતાં. તે તરત ઊભાં થયાં. તારાબહેન પાસે માળિયામાંથી નવી માટલી કઢાવી. સરસ ધોઈ કાઢી. તારાબહેન કહે : 'લાવો બા, હું નીચે મૂકી આવું છું.' દાદા નીચે જતા રહ્યા. તનીભાઈ બધું જોયા કરે. આ બા... આ દાદા! કેવાં કામગરાં ને કેવાં પ્રેમાળ! તે જ્યારે બા-દાદા સાથે બહાર જાય તો જુએ કે બધાં જ બા-દાદાને માન આપે. એક વાર દાદાને કોઈ શાળામાં પ્રમુખ તરીકે બોલાવી ગયા હતા. તનીને પણ તે સાથે લઈ ગયા હતા. દાદાએ બહુ સરસ વાતો કરેલી. બધાને ખૂબ આનંદ થયો હતો. (ક્રમશઃ)

અતીતમાં અવગાહન

પરીક્ષાની પૂર્વતૈયારી

પ્રિલિમ પૂરી થયા પછી એસ.એસ.-સી.ના વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બેસીને વાંચવા માટે લગભગ ચાળીસેક દિવસ મળતા હોય છે. અને લગભગ બધી જ માધ્યમિક શાળાઓ ફેબ્રુઆરીના આરંભમાં અગિયારમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને વિદાય આપી દેતી હોય છે. વાર્ષિક પરીક્ષા માર્ચની પંદરમી કે વીસમીની વચ્ચે શરૂ થાય છે. એટલે ઓછામાં ઓછા પાંત્રીસેક દિવસનો ગાળો તો ઘેર બેસીને તૈયારી કરવા માટે મળે જ છે. એ જ રીતે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ કૉલેજની છેલ્લી પરીક્ષા અને વાર્ષિક પરીક્ષાની વચ્ચે બે થી ત્રણ અઠવાડિયાં જેટલો સમય મળતો હોય છે. આ સમય એ રિવિઝન માટેનો ખરેખરો સમય છે. હવે ક્યાંય જવાનું નથી, એટલે આખોય દિવસ તમારો છે. જે વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત રહીને પદ્ધતિસર કામ કરે છે તેઓ આટલા ગાળામાં ખરેખર સારું કામ ખેંચી શકે છે અને પોતાની તૈયારીને પોતાને સંતોષ થાય અથવા આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય એટલી હદે પહોંચાડી શકે છે.

આ સમય દરમિયાન ધ્યાન રાખવા જેવી બાબતોની વિગત હું નીચે આપું છું :

(૧) પહેલી વાત એ કે હવે તમે જે કંઈ કરો તે તબિયત સાચવીને કરો. ખાવા-પીવામાં, ઊંઘવા-જાગવામાં ને હરવા-ફરવામાં ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે વર્તો કે જેથી કરીને શારીરિક અને માનસિક સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે. સહેજ પણ મુશ્કેલી લાગે તો તરત ડૉક્ટરની સલાહ લો ને એમનાં સૂચનો પ્રમાણે વર્તો. એક પણ દિવસ કે એક પણ કલાક નકામો જાય તે હવે પાલવે તેમ નથી.

(૨) રિવિઝનનો સમય રિવિઝન માટે જ છે. નવું હવે કશું વાંચવાનું ન હોઈ વર્ષ દરમિયાન જે કામ થયું છે તેને એક વાર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જવાનું છે. તમારાં પાઠ્યપુસ્તકો અને નોટો તપાસી લો. વધારાનાં પુસ્તકો, નોટો ને ગાઈડો બધું વેગળું મૂકી દો. ઓછામાં ઓછી ને જરૂર જેટલી વસ્તુઓ જ ટેબલ પર રાખો. બધાં જ પુસ્તકો ને બધી જ ગાઈડો સારી છે, પણ હવે કશું નવું વાંચવાનું ન હોય. તમને વિશ્વાસ હોય કે તમે જે સવાલજવાબ તૈયાર કર્યા છે તે તમારા અધ્યાપકના માર્ગદર્શન પ્રમાણે કર્યા છે, તો પછી બીજી આળપંપાળ છોડી દો.

(૩) વધારે પુસ્તકો ને વધારે નોટો ને વધારે વિવેચનો જોઈને ગભરામણ થાય છે. જુદા જુદા લેખકોએ એક જ વિષય ઉપર જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી લખ્યું છે.વાત તો એકની એક જ હોય છે. એ બધું જોઈને તો મનને એમ થાય કે આટલું બધું હું ક્યારે વાંચી રહીશ? કેટલીક વાર એવું પણ લાગે છે કે અમુક લેખકનો અભિપ્રાય આવો છે, પણ મારી નોટમાં તો મેં કંઈક બીજું જ લખ્યું છે. તો પછી હવે શું થશે?

કશું જ નહિ થાય. ખાતરી રાખો કે તમારી બીક ખોટી છે. ખરી રીતે અભિપ્રાય તો એકનો એક હોય છે. પણ રજૂઆત જુદી હોય છે. અને ધારો કે અભિપ્રાય જુદો હોય, તો એમાં થઈ શું ગયું? શાળામાં કે કૉલેજમાં જે અભિપ્રાય તમારા અધ્યાપકે આપ્યા છે તેને જ મહત્ત્વ આપો. શંકા પડે તો તરત જ એમની પાસે પહોંચી જાઓ. બધા જ વિદ્વાનો પ્રત્યે આપણને માન છે, પણ તમે એ બધાયને સાંભળશો તો ઊલટા ગૂંચવાશો ને વધારે ગભરામણ થશે. અને બધું છેવટની ઘડીએ તો ન જ પાલવે. આમેય તમારી પાસેથી કોઈ બધાંજની આશા રાખતું નથી.

માટે ખોટી ગભરામણ છોડી દો. વાંચવામા પુસ્તકોનો વધારો ન કરો. પાઠ્યપુસ્તક અને તે પર તૈયાર કરેલી તમારી અભ્યાસનોંધ હોય એટલે બસ. દરેક વિષય પરની એકાદ સારી ગાઈડ હોય તો વાંધો નથી. પણ ગાઈડ વિષયને સરળતાથી સમજવા માટે છે, ગોખવા માટે નથી. જવાબો લખતી વેળા તો પોતાની નોંધોનો જ ઉપયોગ કરવાનો.

(૪) ટાઈમ ટેબલ એવી રીતે ગોઠવો કે બધા જ વિષયોનું રિવિઝન, બધા જ વિષયો આવરી લેવાવા જોઈએ ને લગભગ આખો જ અભ્યાસક્રમ એક વાર નજર નીચેથી નીકળી જવો જોઈએ. તમારી પાસે જે સમય છે અને જે શક્તિ છે તેનો સરખો ભાગ દરેક વિષયને મળવો જોઈએ. સાત કે આઠ વિષય તૈયાર કરવાના હોય તે વખતે એક કે બે વિષયને પકડીને બેસી રહ્યે ન ચાલે. તમને કોઈ વિષય વધારે ગમતો હોય તો એ વિષય વૅકેશનમાં વાંચી શકાય છે.

(૫) પરીક્ષા લખીને આપવાની છે. આજની પરીક્ષાઓમાં સુઘડ અક્ષરે ઝડપથી લખવાની શક્તિ એ ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે, કૉલેજ છોડીને ઘેર બેઠા એટલે ભાષણો લખવાનાં બંધ થયાં. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો આ દિવસોમાં વાંચ વાંચ જ કરે છે, પણ ખાસ લખતા કશું નથી. પરિણામે હાથ બંધ થઈ જાય છે ને પછી પરીક્ષામાં દરરોજના ૭ કલાક લખવાનું આવે છે ત્યારે મુશ્કેલી પડે છે. લખવાનો મહાવરો રોજ રાખવો જોઈએ. દરરોજ ઓછામાં ઓછું દોઢેક કલાક લખવું જોઈએ. જેથી કરીને પરીક્ષામાં પેપર લખતા હોઈએ એવું જ લાગે.

કોઈ પણ એક સવાલ લો. એનું મુદ્દાસર મનમાં મનન કરો ને પછી તેને વિગતવાર લખો. આ રીતે દરરોજના ચારથી પાંચ સવાલો લખવાનું રાખો, તો દોઢેક કલાકની લખવાની તાલીમ મળે, હાથ છૂટો રહે, ઝડપ ઓછી ન થાય ને બીજી બાજુથી રિવિઝન પાકું થાય.

(૬) સાંજના ફરવા જાઓ તે વખતે તમારા જેવા જ વિષયો લીધા હોય તેવા બે મિત્રો સાથે હોય તો સારું. કોઈ ખેતરમાં કે નદીકાંઠે બેસીને બેત્રણ પ્રશ્નો ભેગા મળીને ચર્ચો. ઘેર આવીને એનો સાર લખી નાખો. આ રીતે કરેલું-રિવિઝન તમે કદાપિ નહિ ભૂલો.

(૭) ગભરામણ તો સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓને પણ થાય છે. બાર મહિનાનું વાંચેલું, સાંભળેલું ને વિચારેલું બધું જ મગજમાં ભેગું થયું હોય છે એટલે આપણને

એમ લાગે છે કે નાનાસરખા મગજમાં આ બધું શી રીતે યાદ રહેશે ? પણ જે ચીજો સમજીને વાંચી હોય છે ને એકબે વાર રિવાઈઝ થઈ હોય છે એ પરીક્ષાના હૉલમાં યાદ આવ્યા વિના રહેતી જ નથી. મૂંઝવણ તો પરીક્ષા શરૂ થતાં પહેલાં લાગે છે. એક પેપર પૂરું થયા પછી બધી બીક જતી રહે છે ને આખો મૂડ બદલાઈ જાય છે.

(૮) પરીક્ષાનું એક અઠવાડિયું ચાલે એટલાં કપડાં, પેનો, ઘડિયાળ, ને કંપાસ બૉક્સની તમામ વસ્તુઓ ચારેક દિવસ અગાઉથી સજ્જ કરી રાખો. કોઈ પણ તદ્દન નવી વસ્તુનો પરીક્ષાના દિવસોમાં ઉપયોગ નહિ કરો. પહેરેલી વસ્તુ જ પહેરો ને વાપરેલી વસ્તુ જ વાપરો. જે કપડાં પહેરવાથી તમે વધારે આનંદમાં રહી શકતા હો અને વધારે હળવાશ ને સ્ફૂર્તિ અનુભવી શકતા હો તે જ પહેરો.

(૯) પરીક્ષાના સ્થળે ત્રીસથી ચાલીસ મિનિટ વહેલા પહોંચવાનો આગ્રહ રાખો. બે પેપરો આપવાના હોય તો બે ટેક્સ ને એના પરની બે નોટો થેલીમાં ઘાલીને લઈ જવી. સમજી લ્યો કે વધારે મોહ હવે નકામો છે. ત્યાં બેલ વાગતાં પહેલાં અર્ધો કલાક મળે તો અગત્યના સવાલો પર નજર નાખી જવી. આનાથી બધું એકદમ યાદ આવી જાય છે. ચાલો ત્યારે હવે પરીક્ષાના હૉલમાં :

(૧) સૌથી પહેલાં તો પેપરને પહેલા પાને જમણી બાજુએ મથાળે મોટા ને સ્પષ્ટ અક્ષરે તમારો નંબર લખો. પરીક્ષામાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હોય છે, માટે નંબર એ ઘણી અગત્યની બાબત છે.

(૨) તમારી પાસે ઓછામાં ઓછી બે પેન રાખો. તે ધોઈ, સાફ કરીને ભરેલી હોવી જોઈએ. તમને પાકી ખાતરી હોવી જોઈએ કે તે સરસ કામ આપે છે. તમે યુદ્ધમાં ઊતરેલા સૈનિક છો, પેન તમારી તલવાર છે.

(૩) શાહી ભલે રૉયલ બ્લુ હોય, કે કાળી, પણ લાલ કે લીલી ન જ રાખવી. પરીક્ષકો તપાસતી વખતે લાલ કે લીલી શાહી વાપરતા હોય છે, એટલે બંનેના રંગ ભેગા થાય તો પેપર તપાસતાં અને માર્ક ગણતાં મુશ્કેલી પડે. વળી, શાહી પાતળી પાણી જેવી કે જામી ગએલી પણ નહિ જોઈએ. હવે તો બૉલ-પોઈન્ટ પેન પણ વાપરી શકાય છે. અને તેની પણ અગાઉથી લખી જોઈને ખાતરી કરી લેજો કે તે તમને ફાવે છે કે નહિ.

(૪) પેનની સ્ટીલ બહુ ઝીણી અથવા બહુ જાડી ન રાખતાં મીડિયમ પૉઈન્ટ-વાળી રાખવી. અક્ષરો પણ. પરીક્ષક સહેલાઈથી વાંચી શકે.

(૫) ગમે તે વિષયનો પેપર હોય, પણ કંપાસ બોક્સ તો હંમેશા તમારી પાસે હોય એ જરૂરી છે. એમાંનાં સાધનોની વારે ઘડીએ જરૂર પડે છે. માથે પંખા ફરતા હોવાથી સપ્લિમેન્ટરી ઊડી જાય છે. સપ્લિમેન્ટરી લખાતાં જાય તેમ બરાબર ગોઠવીને તેની પર કંપાસ બોક્સ મૂકતા જાઓ. દરેક સપ્લિમેન્ટરી પર તેનો નંબર લખો એટલે ગોઠવતાં વાર ન લાગે.

(૬) દરેક સવાલનો જવાબ લખતી વખતે તેનાં ટૂંકાં મથાળાં આપો. પેટા-મથાળાં આપવાની જરૂર જણાય તો તે પણ આપો. મથાળાંના અક્ષર સહેજ મોટા રાખો. તમે સવાલનો નંબર તો લખ્યો જ હોય છે. પણ મથાળાં આપવાથી તમારો ઉત્તર દીપી નીકળે છે ને પરીક્ષકનું કામ સરળ થાય છે. તમે વિષય પૂરો સમજ્યા છો તેની તેને પ્રતીતિ થાય છે.

(૭) દરેક સવાલનો જવાબ ટૂંકામાં ટૂંકો ને મુદ્દાસર લખો. હંમેશાં ફકરા પાડીને મુદ્દાસર લખવાની ટેવ પાડો. એનાથી વિચારોની રજૂઆત સ્પષ્ટ અને સચોટ બને છે. એક મુદ્દાની ચર્ચા આઠ કે દસ લીટીમાં પૂરી કરો. બીજો મુદ્દો શરૂ કરો તેની સાથે જ પેરેગ્રાફ પણ નવો શરૂ કરો. નાહકનું લંબાણ ન કરો. લંબાણથી વધારે માર્ક નથી મળતા. એનાથી તમારો અને પરીક્ષકનો બંનેનો સમય બગડે છે.

(૮) બને ત્યાં સુધી ટૂંકાં વાક્યોમાં લખો. દરેક વાક્યમાં કંઈક કહેવાએલું હોવું જોઈએ. જેટલું માગ્યું હોય અથવા જરૂરી હોય તેટલું જ આપો. પરીક્ષાના પેપરમાં કશું બિનજરૂરી ન ચાલે.

(૯) વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ સંભાળથી કરવાની ટેવ પાડો. અલ્પવિરામ, પ્રશ્નાર્થ કે આશ્ચર્યચિહ્ન વાક્યના ભાવાર્થ પ્રમાણે જ મૂકો. વિરામચિહ્નો ન મૂકીએ તો અર્થ સમજાતો નથી ને કેટલીક વાર તો અર્થનો અનર્થ પણ થાય છે.

(૧૦) બે પેરેગ્રાફની વચ્ચે બે પેટા કે મથાળાંની વચ્ચે થોડીક જગ્યા રાખો કે જેથી પાછળથી કંઈ ઉમેરવું હોય તો મુશ્કેલી ન પડે. પાછળથી કોઈ વસ્તુ છેકી નાખવી હોય તો છેકી શકાય. ઉમેરવી હોય તો ઉમેરી શકાય. બને ત્યાં સુધી આવું ન કરવું પડે તો સારું, પણ કરવું જ પડે તો એવી રીતે કરો કે પરીક્ષક તમારું લખેલું સરળતાથી સમજી શકે.

(૧૧) આકૃતિઓ જ્યાં માગી હોય ત્યાં આપો. ન માગી હોય ત્યારે પણ જો તમને એમ લાગે તો આકૃતિ આપવાથી વધારે સારી અસર ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે, તો જરૂર આપો. આકૃતિને મથાળે તેનું શીર્ષક ને નીચે ટૂંકી સમજૂતી આપો.

(૧૨) કોઈ પણ કારણે પેપર તમને ન ગમ્યો હોય તો તમારી ચીડ તમારા મનમાં રાખો. એની અસર તમારા ઉત્તરોમાં કોઈ પણ ઠેકાણે દેખાવી નહિ જોઈએ. વળી કોઈ પણ ઠેકાણે પરીક્ષકની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે અંગત વિનંતી નહિ કરો. એનાથી તો પરીક્ષકો ઊલટા ચીડાય છે. પરીક્ષકની સહાનુભૂતિ તો તમે ઉપરના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને લખ્યું હશે તો આપોઆપ મળશે.

(૧૩) પેપર ક્રમવાર ગોઠવીને બાંધો અને બધી સપ્લિમેન્ટરી બરાબર બાંધીને રાખો. કેટલીક વાર ગાંઠ છૂટી જાય છે ને પરીક્ષકને બધી સપ્લિમેન્ટરી ફરીથી ગોઠવી બાંધવી પડે છે. એમાંથી કંઈ ખોવાય તો એ જવાબદારી એમની નથી. ['અભ્યાસ કેમ કરવો' મુકુંદરાય મહેતાની લેખમાળાનો હપ્તો ૫-૬, 'કુમાર' અંક ૫૬૪-૫૬૫]

ચેરકૌડ (દેશાટન-૧૩)

તમિળનાડુમાં યેરકૌડ નામનો પહાડી પ્રદેશ આવેલો છે. યેરકૌડ શબ્દ તમિળ

ભાષાના 'યેરી' અને 'કાડુ' શબ્દોના સંયોગથી બનેલો છે, જેનો અર્થ થાય છે જળાશય અને વન.

સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલો આ પહાડી પ્રદેશ લીલોતરીથી ભરપૂર અને નયનરમ્ય છે. યેરકૌડ કૉફી, ઈલાયચી, કાળાં મરી અને ફળોના બગીચા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

અન્ના પાર્કની પાસેનું નાનું જળાશય, કિલિયુર જળધોધ અને પેગોડા પર્યટકો માટેનાં આકર્ષણ કેન્દ્ર છે. સાલેમ શહેરની નજીક લેડીઝ શીટ, સાલેમનાં હરિયાળાં મેદાનોનું દૃશ્ય જોવાલાયક છે. મે મહિનામાં અહીંની પર્વતમાળાના સૌથી ઊંચા ત્રીજા શિખર પર આવેલા શેવરોયન મંદિરમાં એક વિશેષ ઉત્સવ ઊજવવામાં આવે છે. અહીંની પથ્થરોના ટુકડાથી રચાએલી રીંછની ગુફા પ્રસિદ્ધ છે. અહીં વનસ્પતિની વિશિષ્ટ જાતિઓ ઉગાડવામાં આવે છે.

અહીંના શીતળ વાતાવરણમાં વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલો, ફળો, વિવિધ વનસ્પતિ ઘણા પ્રમાણમાં ઊગે છે. અહીં ઉદ્યાન-વિજ્ઞાન કેન્દ્ર, બ્રિટિશ સમયનું આવાસી વિદ્યાલય આવેલાં છે. આખું વર્ષ અહીંની મોસમ સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. જાન્યુઆરીથી સપ્ટેમ્બર પર્યંતનો સમય પર્યટન માટે સર્વોત્તમ લેખાય છે.

સાલેમથી ૩૦ કીલોમિટર દૂર આવેલા યેરકૌડ જવા માટે મોટરની ઉત્તમ સગવડ છે અને ઊતરવા માટે ભવ્ય હોટેલો પણ છે. ('યોગક્ષેમ'ને આધારે)

અર્ઘ્યકળી

ખીલી કળી કુસુમ થૈ સુષમા પ્રસારી ફળ દૈ વિલીન થાતી,
નાનો ઝરો સુભગ કો જગ-ઉપયોગી તદર્થે વિલીન થાતો,
ને બાળકો શિશુ મટી જગ-માનવી થૈ જીવ દૈ વિલીન થાતાં,
થાવું વિલીન જગનો ક્રમ તો ન કાર્યે શુભ શેં વિલીન થાવું ?
('પ્રતીતિ'માંથી)

- રમણભાઈ બી. પટેલ

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી

આપણા મહાન વિજ્ઞાની જગદીશચંદ્ર બોઝે પુરવાર કર્યું કે વૃક્ષો પણ આપણા જેમ સંવેદનશીલ હોય છે અને તે જાણવા છતાં આપણે પાંદડાં, ડાળીઓ, ફૂલો વગેરેને કોઈ પણ જાતની લાગણી વગર મનફાવે તેમ તોડીએ છીએ અને પાછા અકારણ અને આડેધડ!

વનસ્પતિ આપણા જીવનમાં કેટકેટલાં રૂપે આવે છે તે અર્વાચીન માનવી ભલે ભૂલી જતો હશે, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાં એવા ઋષિતુલ્ય વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા કે જેમના જ્ઞાન અને અનુભવનાં અજવાળાં દેશ-પરદેશમાં પથરાયાં હતાં. આવા જ હતા આપણા એક મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી. તેઓ અત્યંત સામાન્ય સ્થિતિમાં ઉછર્યા હતા. વારસામાં મળેલા વિદ્યાવ્યાસંગે તેમને જે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ આપી હતી તે તેમને જીવનભર કામ આવી. આ એમની દોઢસોમી જન્મજયંતીએ એમનું સ્મરણ તાજું કરીએ.

ગિરનારા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં કચ્છના લખપત ગામમાં આજથી દોઢસો વર્ષ પહેલાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ તેમના પિતાશ્રી જોડે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હવેલીમાં મુખિયાજી તરીકે રહ્યા અને ત્યાર બાદ પોતે પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ હોઈ મથુરામાં થોડોક વખત રહેવા લાગ્યા. આ દરમિયાન તેમને હિન્દી અને વ્રજભાષાનું જ્ઞાન લાધ્યું. ત્યાર બાદ તેઓએ મુંબઈને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું અને ત્યાંથી જ તેઓનો વિકાસમાર્ગ ખુલ્લો થયો. દરેક વનસ્પતિનાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી નામ ઉપરાંત લૅટિન નામ અને અંગ્રેજી નામ જાણતા થયા. પાઠ્યપુસ્તકના શિક્ષણ કરતાં આવો વનસ્પતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તેઓને એટલો હસ્તસિદ્ધ હતો કે અંગ્રેજી વિદ્વાનો પણ તેમની સેવા લેવા મંડ્યા. મુંબઈ, માથેરાન અને આજુબાજુનાં જંગલોમાં જઈ જયકૃષ્ણજી વનસ્પતિઓના વિવિધનમૂનાઓ એકઠા કરતા અને તેનું વર્ગીકરણ કરી અનેક જિજ્ઞાસુ અને

વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં રસ ધરાવતાં લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરતા. તેઓની આ આગવી સૂઝથી પ્રભાવિત થઈ પોરબંદર રાજ્યમાં તેમને સારા હોદ્દા પર નોકરી મળી. ત્યાં પણ વનની જાળવણી પર્યાવરણ વિભાગમાં તેઓએ ઊંડો રસ લીધો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે વનસ્પતિશાસ્ત્રની રચના કરી. આટલું મોટું ભગીરથ કાર્ય એકલે હાથે શરૂ કરવું એ કાંઈ નાનીસુની વાત ન હતી. ભાવનગરના મહારાજાએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓશ્રીએ એમને આર્થિક રીતે સહાય કરવાનું વચન આપ્યું. ભાવનગર મહારાજનું અવસાન થતાં આ

સહાય બંધ પડી ત્યારે જયકૃષ્ણ ઇ   જીએ પત્નીનાં ઘરેણા ગીરવે મૂકી તેમના પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું. રંતુ જોઈએ તેટલો પ્રતિભાવ મળ્યો નહિ અને ફક્ત જૂજ પુસ્તક ુ જ વેચાણ થયું. તેમ છતાં પણ જ્યારે તેમની આ પુસ્તિકાનો હિન્દીમાં અનુવાદ કરવા દેવા માટેની મંજૂરી માગવામાં આવી ત્યારે તેઓએ કોઈ પણ જાતના હક્ક કે પુરસ્કાર લીધા વગર મંજૂરી આપી. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ તેમની શક્તિઓને પિછાણી તેમને વિદ્યાપીઠમાં આવવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. ગુજરાતનો લગભગ દરેક વિદ્વાન તેમના પરિચયમાં રહેતો. તેમના બે શિષ્યો બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ જેઓને ગુજરાત બાપાલાલ વૈદને નામે ઓળખે છે. અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી કચ્છ માંડવીના ગોકુલદાસ બાંબડાઈ જેઓ જ્ઞાતિએ ભાટિયા હતા. તેઓએ પણ જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીના પરિચયમાં આવી વનસ્પતિશાસ્ત્રની ઉપયોગિતાનો બહોળો પ્રચાર કર્યો તેમજ 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' પુસ્તકનું ફરીથી વિવરણ કરી અનેક જિજ્ઞાસુઓને વિનામૂલ્યે આપ્યું હતું. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીની વિદ્વત્તાનો એક દાખલો તેમના અદ્ભુત કાર્ય સમજવામાં નેત્રદીપક બનશે. આગલી સદીના અંત ભાગમાં ગુજરાતમાં મરકીનો ઉપદ્રવ હતો જેને અંગ્રેજીમાં પ્લેગ કહે છે. આ રોગથી અનેક કુટુંબો તારાજ થઈ ગયાં. ત્યારે પોરબંદરના રહીશ જેચંદ કાપડિયાએ તેમને એક જૈન સાધુએ આપેલ ૨" x ૧॥" ની એક જડીબુટ્ટી આ રોગ માટે ઉપયોગી છે, તેમ કહી તેનો તો પ્રયોગ કર્યો હતો. એના કારણે ઘણા દર્દીઓને રાહત મળી હતી અને ત્યાર બાદ આ જડીબુટ્ટી જયકૃષ્ણને બતાવવામાં આવતા તેઓએ તરત જ આ જડીબુટ્ટીનું નામ સુંઘીને જ કહી આપતું હતું કે તે 'ઘોડાકન' નામની વનસ્પતિ છે; અને ત્યાર પછી તેમણે આ વનસ્પતિ શોધવામાં મદદ કરી અને ઘણા દર્દીઓને સાજા કર્યા હતા. શ્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીએ તેમના પુસ્તક ઉપરાંત બીજાં બે પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં. જે અનુક્રમે 'બરડાની વનસ્પતિ' તથા 'કચ્છની જડીબુટ્ટી' નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. જીવનની સમી સાંજે તેઓ જન્મભૂમિ કચ્છમાં આવીને વસ્યાં ત્યાં પણ તેઓએ કચ્છના રણને આગળ વધતું અટકાવવા માટે અનેકવિધ ઉપાયો અજમાવ્યા જેમાં કુંવાર નામની વનસ્પતિ વાવી તેમણે ભગીરથ કાર્ય કર્યું. ૧૯૨૯માં ૮૦ વરસનું સક્રિય જીવન જીવી આ ફાની દુનિયાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો.

- પ્રવીણચન્દ્ર પ્રીતમલાલ મહેતા

ડિપ્રેશન

આજકાલ માનસિક તણાવ વધવાના કારણે લોકો ડિપ્રેશનનો ભોગ બનતાં આપઘાતના બનાવોની સંખ્યા કૂદકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે. આ વાતે સમાજના હિતચિન્તક વર્ગને ખાસ્સો એવો વિચારતો કરી મૂક્યો છે. આજના માનવીએ અઢળક ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ભેગી કરવા રઘવાટ ભરી આંધળી દોટ મૂકી છે. પોતાનો અહમ્ સંતોષવા, પદ, પ્રતિષ્ઠા અને પૈસા માટે ગજા બહારના લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યા છે. હજુ વધુ હજી વધુના વિષચક્રમાં ફસાતો માનવી આખરે પોતાનાં સ્વપ્નાં સાકાર નહીં થતાં હતાશાનો અનુભવ કરીને આખરે ડિપ્રેશનનો શિકાર બને છે.

ડિપ્રેશન થવાનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે છે, પરંતુ મુખ્યત્વે પ્રાથમિક તબક્કે બે ભાગ પાડી શકાય :

(૧) બાયોલૉજિકલ ડિપ્રેશન : માનસિક રોગના નિષ્ણાતોના જણાવ્યા મુજબ મગજમાં રાસાયણિક ફેરફાર થાય ત્યારે ડિપ્રેશન આવે છે.

(૨) સાઈકૉલૉજિકલ ડિપ્રેશન : જેમાં વ્યક્તિની લાગણીઓ કોઈ પણ સંજોગો કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિના વર્તનના કારણે ઘવાય, ઈજા પામે કે પોતાની ઘડેલી પ્રતિમા ખંડિત થાય કે જીવન તરફનો અભિગમ નકારાત્મક બને ત્યારે માણસ ડિપ્રેશનનો ભોગ બને છે.

મોટા ભાગે આપણે સાંભળીએ છીએ કે ડિપ્રેશનનાં દર્દીઓ ડૉક્ટર પાસે જાય ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે મગજમાં રાસાયણિક ફેરફાર થયો છે માટે ડિપ્રેશન આવ્યું છે અને તે મુજબ દવા કે ઇસીટી જેવી સારવાર આપવામાં આવે છે.

દવા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી દર્દીઓ સારું થઈ રહ્યું છે કે સારું થતું જાય છે તેવો અહેસાસ કરે છે, પરંતુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં દવા લેવાનું બંધ કરતાં ડિપ્રેશનનાં લક્ષણો કે સંકેતો ફરીથી દેખાવા લાગે છે. અમેરિકાના જાણીતા ડૉક્ટર દીપક ચોપ્રા તેમના પુસ્તક 'એજલેસ બૉડી' અને 'ટાઈમલેસ માઈન્ડ'માં લખે છે કે :

'Although the vast majority of depressed people are treated with anti-depressant drugs, such medication do not cure the underlying sadness, trauma and numbness that are true causes of depression. When the drug is taken away the depression flowers again.'

એટલે ઉદાહરણ તરીકે આપણે કલ્પના કરીએ કે માનવીમાંથી લાગણી નામનું તત્ત્વ લઈ લેવામાં આવે તો વ્યક્તિને ડિપ્રેશન આવી શકે ખરું? આમ, ડિપ્રેશનને લાગણી સાથે સીધો સંબંધ છે, તેવું સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

એટલે કે જો માણસની લાગણીઓની માવજત કરવામાં આવે તો વ્યક્તિ સાઈકોલૉજિકલ ડિપ્રેશનથી કેમ મુક્ત ન થઈ શકે? કેમ કે કોઈ પણ કારણસર અજ્ઞાત મનના ઊંડાણમાં કટુ લાગણીઓ ભેગી થવા માંડી હોય અને અચાનક કેટલીક આવી લાગણીઓ જ્ઞાત મનની સપાટી ઉપર આવી જાય, ત્યારે મનની શાંતિને ડહોળી નાખે છે કે ખલેલ પહોંચાડે છે. આવું થાય ત્યારે માણસ માનસિક તનાવનો, હતાશા કે નિરાશા અને છેવટે ડિપ્રેશનનો ભોગ બને છે. પરંતુ અજ્ઞાત મનના ઊંડાણમાંથી આવી છુપાઈ રહેલી કટુ લાગણીઓને, વાતચીત દ્વારા સાઈકોથેરપી, પર્સનલ કાઉન્સેલિંગ કે અન્ય પદ્ધતિ મારફત જાગૃત મનની સપાટી ઉપર લાવી વ્યક્તિને આવી કટુ લાગણીઓથી સભાન કરીને કાયમ માટે દૂર કરવામાં આવે તો ડિપ્રેશનરૂપી રોગના સંકેતો કટુ લાગણીરૂપી કારણો દૂર થતાં ડિપ્રેશન કાયમ માટે આપોઆપ જતું રહે છે.

દવાઓથી સંકેતો કે લક્ષણોને દૂર રાખી શકાય તેમ બને, પરંતુ દવાઓ ડિપ્રેશનનાં કારણોને દૂર કરી શકે તેમ છે જ નહીં. દવાઓ બંધ કરતા ડિપ્રેશનનાં લક્ષણો ફરી દેખાવા લાગે.

મનોચિકિત્સાશાસ્ત્રનાં વિવિધ સંશોધનના આધારે એમ જાણવા મળેલ છે કે મગજના રસાયણોમાં ફેરફાર થવાથી ડિપ્રેશન આવે છે. પરંતુ ઘણી વખતે એવું જોવા મળે છે કે ડિપ્રેશનનાં દર્દીઓને તેમની બીમારીના કારણે તેમના મગજમાં અમુક પ્રકારના રાસાયણિક ફેરફાર થાય છે.

ખરેખર સત્ય શું છે તે અંગે સંશોધન થવું જરૂરી છે જેથી તે મુજબ તેના અસરકારક ઉપાયો અજમાવવાની દિશામાં યોગ્ય રીતે પગલાં ભરી શકાય. જો મગજના રાસાયણિક ફેરફારો લાગણી ઘવાવાના લીધે કે કટુ લાગણીઓના કારણે થતા હોય તો વિધેયાત્મક વિચારો આવા અસંતુલિત કે અનિચ્છનીય રાસાયણિક ફેરફારોને વ્યવસ્થિત ના કરી શકે? અથવા જો રાસાયણિક ફેરફારોને કારણે આવે છે તેવું નક્કી થાય કે જણાય તો આવા ફેરફારોનું કારણ શોધીને દૂર કરવાથી વ્યક્તિ ડિપ્રેશનથી મુક્ત ના થઈ શકે?

ડિપ્રેશનનાં કેટલાંક લક્ષણો : અનિદ્રા, ભૂખની વધઘટ, બેચેની, અજંપો, સૂનમૂન થઈ જવું, જીવન નિરર્થક લાગવું, શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કારણ વગર દુ:ખાવો થવો, ધ્રુજારી થવી, પરસેવો વળવો, સેક્સની અનિચ્છા, શંકાશીલ સ્વભાવ, ડર કે બીક લાગ્યા કરવી, વિચાર-વાણી-વર્તનના બિનજરૂરી પુનરાવર્તન, જીવન ટૂંકાવી નાખવું વગેરે જેવાં લક્ષણો વત્તા-ઓછા પ્રમાણે ડિપ્રેશનની તીવ્રતા મુજબ દેખાતાં હોય છે.

ડિપ્રેશનના ઉપાયો : (૧) ડિપ્રેશન (બાયોલૉજિકલ) રાસાયણિક ફેરફારના કારણે હોય તો માનસિક રોગના નિષ્ણાત ડૉક્ટર દ્વારા તેમની સલાહસૂચન મુજબ દવા લેવી જોઈએ. (૨) ડિપ્રેશન જો સાઈકોલૉજિકલ હોય તો સાઈકોથેરપી કે પર્સનલ કાઉન્સેલિંગ એટલે કે વાતચીચ દ્વારા ઉપચાર પદ્ધતિ મુંજબ અજ્ઞાત મનમાં ધરબાઈ ગયેલી કટુ લાગણીઓને સપાટી ઉપર લાવી દૂર કરી ડિપ્રેશનથી મુક્ત થઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત વધારાની સહાયક પદ્ધતિ તરીકે બાયોફીડબેક નામના ઇલેક્ટ્રોનિક્સ યંત્રની મદદ ડિપ્રેશન દૂર કરવા ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

બાયોફીડબેક મોનિટર મગજમાં આલ્ફા નામના તરંગો ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક થાય છે. જ્યારે મગજમાં આલ્ફા તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મન શાંત હોવા છતાંય સક્રિય હોય છે અને તે દરમિયાન આપવામાં આવેલા સંદેશાઓને સરસ રીતે ગ્રહણ કરી શકે તેવું સંવેદનશીલ બને છે. આ સમય દરમિયાન કસેટ મારફત આપવામાં આવેલા વિધેયાત્મક (પૉઝિટિવ) સૂચનોની અસર મનના ઊંડાણમાં જડબેસલાક કોતરાઈ જતાં ડિપ્રેશન આપોઆપ દૂર થઈ શકે છે. (૨) આ ઉપરાંત વહેલા ઊઠીને ફરવા જવું, કસરતો, પ્રાણાયામ, યોગાસન, ઊંડા ધીમા શ્વાસ, મસાજ, સૂર્યસ્નાન, શાકભાજી ફળફળાદિનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ, શારીરિક શ્રમ, પ્રોત્સાહન આપે તેવા મિત્રોને મળવું, અવિરોધભાવ કેળવવો, આધ્યાત્મિક વિષયમાં રસ લેવો, રસ પડે તેવી પ્રવૃત્તિ-શોખ વિકસાવવો, સ્થળ-વાતાવરણ બદલવું, સેવાભાવી થવું, દ્વેષભાવનારહિત થવું, જ્ઞાત અને અજ્ઞાત મન વચ્ચે સુમેળભર્યા સંબંધો સ્થપાય તેવો સેતુ રચવો, મનમાં આવતા વિચારો જોવા કે કાગળ ઉપર લખવા, લાગણી વિષય ઉપરની તેમજ જીવનયાત્રા નામની ચોપડીઓનો અભ્યાસ કરવો, બીજાને પૉઝિટિવ સ્ટ્રોક આપવાની હોબિ કેળવવી, વિપસ્યના કે પ્રેક્ષા ધ્યાન જેવી ધ્યાન શિબિરોમાં જોડાવું, ડિપ્રેશન દૂર કરવા માટે સ્વસૂચનોની કસેટ સાંભળવી, વાસ્તવિક્તાનો સ્વીકાર કરવો, કથાર્સિસ ટેક્નિક, તેમજ ઝબૂકતી લાઇટોવાળાં ચશ્માંનો પ્રયોગ અથવા બાયોફીડબેક મોનિટર ઉપર દસ-પંદર મિનિટ દરરોજ પ્રેક્ટિસ કરવી વગેરે જેવી કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ મારફત વ્યક્તિને ડિપ્રેશનમાંથી બહાર લાવી શકાય છે.

- હિમ્મતલાલ એમ. ઠક્કર

મગ

મગ શિમ્બીધાન્ય છે. બધાં કઠોળ મીઠાં, લૂખાં, તૂરાં, વાયુ કરનારાં, કફપિત્તને દૂર કરનારાં મળમૂત્રને બાંધનારાં છે. ચણા તથા અડદ પેટમાં વાયુ કરે છે. ચણાના ગાંઠિયા, ભજિયાં, ભેળ, વડાં વગેરે ખાવાવાળાનું પેટ બગડ્યા વગર રહેતું નથી. તે દૃષ્ટિએ મગ ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરે છે અને હિતકારક છે.

આબાલવૃદ્ધ સર્વને પ્રિય એવા મગ ગુણમાં લૂખા, પચવામાં, હળવા, ઝાડાને રોકવાવાળા, કફ તથા પિત્તને દૂર કરનારા, શીતળ, મીઠા અમુક અંશે વાયુ કરનારા તથા કંઈક વાયડા, આંખોને હિતકારક અને તાવને મટાડનારા છે.

મગ અશક્તોના શરીરમાં શક્તિ પૂરે છે. એટલે બીમાર માણસોને તેનું ઓસામણ આપવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રચલિત છે. તે પછી પ્રવાહી મગ અને તે પછી દર્દીન મગ-ચોખાની ખીચડી ખવડાવવામાં આવે છે. નિર્બલ વૃદ્ધો હંમેશાં મગ-ચોખાની ખીચડી ખાય છે. તે સરળતાથી પચી જાય તેવી હોય છે. એટલે ક્યારેય અપકારક નથી થતી અને તેનાથી તેમની હરવા-ફરવાની શક્તિ જળવાઈ રહે છે. તાવના દર્દીને ખૂબ બાફીને બનાવેલો મગનો સૂપ પથ્ય છે. તેનાથી આંખોના તેજ અને શરીરની શક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

મગના લોટને દૂધ-ઘીમાં પકાવીને અને તેમાં સાકર બદામ, પિસ્તા, એલચી, લવિંગ, મરીનું ચૂર્ણ નાખીને એકથી બે તોલા સુધીના (૧૨ થી ૨૫ ગ્રામ સુધીના) લાડુ બનાવવા. આ લાડુ મધુર અને શિતળ હોય છે. દરરોજ સવારના નાસ્તામાં શક્તિ પ્રમાણે તે લાડુ ખાવાથી શરીરમાં શક્તિ તથા ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે અને વાયુ તથા પિત્ત (ગરમી)નો નાશ થાય છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે આ નાસ્તો હિતકારક છે. બાફેલા મગ વઘારીને પણ આપી શકાય. મગ આરોગ્યના સિક્યુરિટી ગાર્ડનું જ કામ કરે છે.

- વૈદ્ય રમણીકલાલ ધી. ઠાકર

> ❖ અઘોર આત્મ ન્યાના દીસે અભિનયો બધે,
> નિર્મનુષ્યા થવાની શું પ્રતિજ્ઞા પૃથ્વીની હશે?
>
> — ઉમાશંકર જોશી

દેવકરણ નાનજીની પેઢીવાળા શેઠ દેવકરણભાઈને એક વાર પેઢી ડૂબવા બેઠી ત્યારે તેમના મુનીમે તેમને ઊગરી જવાનો માર્ગ સૂચવતાં દેવાળું ફૂંકવાની વાત કરી. સ્વસ્થ ચિત્તે દેવકરણભાઈએ જવાબ આપ્યો : '...મારી આગળ આવી નરસી વાત મૂકવાની તમારે હિંમત ન કરવી જોઈએ. મારા લેણદારો, મારા જીવન અને મારી તમામ મિલકતના ધણી છે. મારાથી દિવાળું ન ફૂંકાય, ન નાસી જવાય...'

*

બે ચમચી મધ પર તજનો થોડો ભૂકો ભભરાવી જમતાં પહેલાં ચાટી જવાથી ભારે ખોરાકનું પાચન થશે, અને અમ્લપિત્તથી થતી હૃદયદાહ કે છાતીની બળતરા પણ મટશે.

*

આજે જેને ટેબલટેનિસ કહીએ છીએ તે અગાઉ 'પિંગ પૉન્ગ' નામે જાણીતી રમત હતી.

*

સમાંતર કહેવત : અબુધ જન સામે ગંભીર, ગહન અને સારમય વાતો કરવી નિરર્થક બની રહે છે એવું પ્રતિપાદન કરતી હિન્દીમાં ઉક્તિ છે भैंस के सामने बीन बजाना । ગુજરાતી સમાન્તર કહેવત છે : 'ભેંસ આગળ ભાગવત.'

ફુગ્ગો આકારમાં
'ફુગ્ગો' શબ્દ
(મહેબૂબ એ. સૈયદ)

ગણિતગમ્મત

૧૨૩૪૫૬૭૯ ની ખૂબીઓ - ૫

આ સંખ્યાને ૮૧થી મોટી પણ ૮૧૦ સુધીની ૯ વડે વિભાજ્ય હોય એવી સંખ્યા વડે ગુણશો તો ગુણાકારમાં ૧૦ આંકડાની સંખ્યા આવશે. તેનો પહેલો અંક ઉપાડીને છેલ્લા અંકમાં ઉમેરવાથી ૯ આંકડાની જે સંખ્યા બનશે તેના બધા અંકો સરખા જ હશે. દા.ત.

૧૨૩૪૫૬૭૯ x ૧૯૮ = ~~૨~~૪૪૪૪૪૪૪૪૨
\+ ૨
૪૪૪ ૪૪૪ ૪૪૪

૧૨૩૪૫૬૭૯ x ૫૧૩ = ~~૬~~૩૩૩૩૩૩૩૨૭
\+ ૬
૩૩૩ ૩૩૩ ૩૩૩

\- નૌતમભાઈ વખારિયા

*

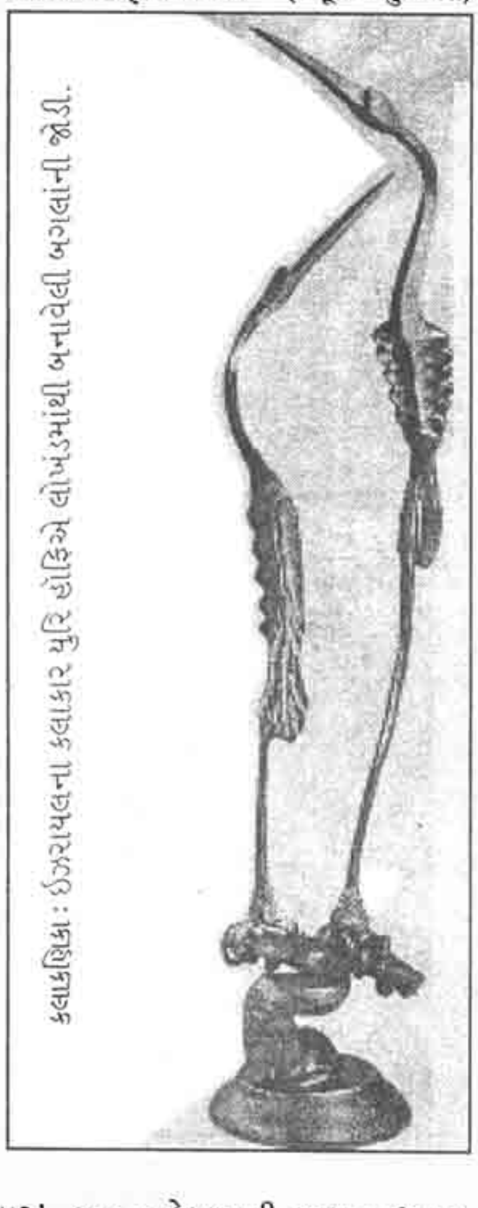
જેને ઊડતો બૉમ્બ કહેવાયેલો તે V1 બૉમ્બ સૌપ્રથમ વાર જર્મનીએ ઇંગ્લૅંડ પર ઈ.સ. ૧૯૪૪માં નાખેલો.

*

મેગેઝીન : આ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ સામયિક થાય છે. 'મેગેઝીન' શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબી ભાષાના 'ખજન' ધાતુમાંથી થવા પામી છે. 'ખજન'નો અર્થ થાય છે 'એકઠું કરવું.' આ જ ધાતુમાંથી 'ખજાના' શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે. વળી, 'મખજન' શબ્દની નિષ્પત્તિ પણ આ ધાતુમાંથી થવા પામી છે; 'મખજન'નો અર્થ છે 'ગોદામ.' આ મખજન શબ્દ ફ્રેંચ, ઇટાલિયન અને અંગ્રેજી ભાષામાં 'મેગેઝીન' થઈ ગયો. અંગ્રેજીમાં મૈગઝીન શબ્દનો અર્થ અસ્ત્ર-શસ્ત્રનું ગોદામ યા તેનો ભંડાર થાય છે. પુસ્તકોને સામયિકો પણ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ હોય છે, એટલે એ પણ 'મેગેઝીન' નામ પામ્યાં. અગાઉ મેગેઝીન સામયિકો સિવાય પુસ્તકો માટે જ વપરાતો હતો. પણ કાલાંતરે તે શબ્દ માત્ર સામયિકો માટે જ પ્રચલિત થઈ ગયો.

લો... મેં તમને પહેલેથી જ ના પાડી હતી... કે રાજકારણમાં... પડવાનું આપણું કામ નહિ!!! જુઓ, જેવા તમે રાજકારણમાં પડ્યા કે તરત જ આપણા ટપુડાએ દાદાગીરી શરૂ કરી દીધી! (કાર્ટૂન : નટુ મિસ્ત્રી)

કલાકૃતિ : ઈઝરાયલના કલાકાર યુરિ કૉહિમે લોખંડમાંથી બનાવેલી બગલાની જોડી.